

**İMADEDDİN ZENGİ
HAYATI VE SİYASİ FAALİYETLERİ**

Marwah RIDHA

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

EYLÜL 2014

ONAY

Marwah RIDHA tarafından hazırlanan “İmadeddin Zengi Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY~~ ÇOKLUĞU ile Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK

Tarih Anabilim Dalı Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.

Başkan: Prof. Dr. İlhan ERDEM

Tarih Anabilim Dalı Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.

Üye: Prof. Dr. Altan ÇETİN

Tarih Anabilim Dalı Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.

Tez Savunma Tarihi: 19/09/2014

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Hikmet KAVRUK

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlâk kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Marwah RIDHA

30/09/2014

İMADEDDİN ZENGİ
HAYATI VE SİYASİ FAALİYETLERİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Marwah RIDHA

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Eylül 2014

ÖZET

Bu çalışma, Atabey İmadeddin Zengi'nin hayatını, siyasi mücadelelerini ve şahsi özelliklerini ele almaktadır. Çalışmaya, Zengi döneminin siyasi durumunu ve kaynakları kapsayan giriş bölümüyle başlanmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Zengi'nin babası Aksungur hakkında kısa bilgi verilerek kendisinin çocukluğu ve Musul atabeyliğine kadar olan hayatından bahsedilmektedir. İkinci bölümde, Musul atabeyi olarak yaptığı siyasi faaliyetler, üçüncü bölümde, Zengi'nin kurduğu devletin yapısı ve son olarak dördüncü bölümde ölümü ve şahsiyeti ele alınmaktadır.

Çalışma, kısa ve özetlenmiş bir sonuç verilerek bitirilmektedir.

Bilim Kodu : 111.1124
Anahtar Kelimeler : İmadeddin Zengi, Musul atabeyliği, Abbasi halifeliği, zengi devri devlet teşkilatı
Sayfa Adedi : 123
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK

LIFE AND POLITICAL ACTIVITIES OF İMADEDDİN ZENGİ
(Master's Thesis)

Marwah RIDHA

GAZI UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF EDUCATIONAL SCIENCES
September 2014

ABSTRACT

Atabey İmaded Zengi's life, political struggles and personal characteristics are discussed in this study. The study has been started with the introduction of Zeng and resources covering the political situation of the era.

The rich and giving brief information about Aksungur father and his childhood life up to Mosul Atabeg are mentioned in the first part of the study. In the second part, his political activities as Atabeg Mosul, in the third section, the state established the structure of Zengi and his death and personalities have been discussed in the the fourth part.

The study is completed by giving a short and a summarized result.

Bilim Kodu : 111.1124
Anahtar Kelimeler : İmadeddin Zengi, Mosul atabeg, Caliphate of Abbasid, state
organizatoin of zengi heritage
Sayfa Adedi : 123
Tez Danışmanı : Assoc. Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK

TEŞEKKÜR

Bu araştırma, Türk ve İslam tarihinin dünyasının yetiştirdiği büyük devlet adamlarından İmadeddin Zengi'nin hayatını ve mücadelelerini konu edinmektedir. 1087-1146 yılları arasında yaşayan İmadeddin Zengi, zekâsı ve mücadele gücüyle Selçukluların Musul valisi ve atabeyi olmuş, bu görevi gereği Haçlılarla mücadelede büyük başarılar kazanmış, Urfa Haçlı kontluğunu ortadan kaldırmıştır. Arapların el-Cezire dediği Kuzey Mezopotamya coğrafyasının Türkleşmesinde İmadeddin Zengi'nin payı çok büyüktür. Bu kadar önemli bir şahsiyet olan İmadeddin Zengi'ye gerek ders kitaplarında gerekse araştırma dünyamızda hak ettiği yerin verilmediğini belirtmek gerekir.

Çalışma, İmadeddin Zengi'nin soyu ve babası Aksungur'u anlatan bölümle başlayıp onun çocukluğu ve Musul valiliğine kadar olan hayatı, Musul valisi olarak Selçuklu-halife mücadelelerindeki rolü, bölgedeki emirliklerle siyasi mücadelesi ve asıl olarak Haçlılarla mücadelesiyle devam edip onun şahsiyeti ve sosyal alandaki hizmet ve eserlerini anlatan bölümle tamamlanmıştır.

Bu çalışmada bana desteğini ve yardımını esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında şekillendiren sayın hocam Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK'e teşekkürlerimi sunarım.

Sevgili ve hayatımdaki her şeyden daha değerli olan babam ve anneme her türlü destek ve yardımlarını hiç eksik etmedikleri için, gücüme güç kattıkları için yürekten teşekkür ederim.

Türkiye'ye gelip eğitim hayatıma devam etme kararını almakta, hayatının son günlerine kadar beni takip etmekte olan ve bana manevi destek veren kuzenim bayrak şehidi Ali Haşim MUHTAROĞLU'na teşekkür ederim.

Çalışmayı hazırlamaya çalışırken bana bana kaynakların büyük kısmını toplamak ve tezi yazmakta büyük yardımı olan arkadaşım Sermed Ali TUZLU'ya çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ETİK BEYANI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	ix
KAYNAKLARA DAİR.....	x
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

İMADEDDİN ZENGİ'NİN ÇOCUKLUĞU ve MUSUL ATABEYLİĞİNE KADAR HAYATI

1.1. İMADEDDİN ZENGİ'NİN NESEBİ.....	19
1.1.1. Zengi Ailesinin Tarih Sahnesine Çıkışı ve İlk Tarihi Şahsiyet Aksungur'un Siyasi Faaliyetleri.....	20
1.1.2. Aksungur'un Ölümü ve Kişiliği.....	21
1.2. İMADEDDİN ZENGİ'NİN ÇOCUKLUĞU VE GENÇLİĞİ.....	24
1.2.1. Çocukluk ve Gençlik Yılları.....	24
1.2.2. Musul Atabeyliğine Yükselme Süreci.....	27

2. BÖLÜM

MUSUL ATABEYİ İMADEDDİN ZENGİ

2.1. İSLAM DEVLETLERİ İLE İLİŞKİLER.....	35
2.1.1. Selçuklu Sultanlıkları ve Abbasi Halifeliği İle İlişkiler.....	36
2.1.2. Bölge Emirlikleri ile İlişkiler.....	55
2.1.2.1. Artukoğulları ile siyasi ilişkiler.....	56
2.1.2.2. Dımaşk Atabeyliği ile ilişkiler.....	62
2.1.2.3. Bölgesel Kürt emirlikleri ile siyasi ilişkiler.....	67
2.1.2.4. Şehrizar Türkmen emirliği ile siyasi ilişkiler.....	70
2.2. HIRİSTİYAN DEVLETLERİ VE HAÇLILARLA İLİŞKİLER.....	70
2.2.1. Haçlılarla Kontlukları ile İlişkiler.....	70
2.2.2. Bizans İmparatorluğu ile İlişkiler.....	85

3. BÖLÜM

İMADEDDİN ZENGİ'NİN ŞAHSİYETİ VE ZENGİ DEVLET TEŞKİLATI

3.1. İMADEDDİN ZENGİ'NİN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ.....	93
3.2. SOSYAL VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ.....	108
3.3. İMADEDDİN ZENGİ DEVRİ DEVLET TEŞKİLATI.....	111
3.3.1. Atabeylik Kurumu.....	112

3.3.2. Saray Teşkilatı.....	113
3.3.3. Hükümet Teşkilatı.....	114
3.3.4. Askeri Teşkilat	115
3.3.5. Adliye Teşkilatı	115
3.3.6. Posta ve İstihbarat Teşkilatı	116
SONUÇ	117
KAYNAKLAR	119
ÖZGEÇMİŞ	123

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
al- Bahir	İbnü'l-Esir, <i>et-Tarihu'l-bahir fi'd-devleti'l-atabekiyye bi'l-Mavsıl</i>
al-Bondari	Al-Bondari, <i>Zubdat al-Nusra ve Nuhat al 'Usra</i> , (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İmad ad-din al-Katib al-Isfahani'nin al-Bondari Tarafından İhtisar Edilen Zubdat al-Nusra ve Nuhat al 'Usra Adlı Kitabının Tercümesi), Çeviren: Kıvameddin Burslan
Azimi Tarihi	<i>Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler</i> , çeviren: Ali Sevim
b.	bin (oğlu)
Bellefen	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Dergisi
bkz.	bakınız
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2013
İbnü'-Esir, Tarih	<i>el-Kamil fi't-Tarih</i> , (İslam Tarihi adıyla) çevirenler: Abdülkerim Özaydın- Ahmet Ağı-Abdullah Köşe
İslam Ansiklopedisi	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1997
s.	sayfa
Sallabi	Es-Sallabi, Ali Muhammed Muhammed, <i>es-Sultan es-Şehid İmadeddin Zengi Şahsiyetihü ve Asrihi</i> , Muasselet Ikra neşriyatı, Kahire 2007
TAD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi
Vd	ve devamı

KAYNAKLARA DAİR

İmadeddin Zengi dönemini anlatan kaynakları Müslüman ve Hıristiyan kaynaklar olmak üzere iki grupta toplamak mümkündür. Şüphesiz her iki grup, olayları anlatırken zaman zaman kendi tarafını tutup karşı tarafı kötülemişse de Hıristiyan kaynaklar bu taraflılıkta daha ileri gitmiştir.

Dönemi anlatan Müslüman kaynaklardan en önemlisi olan İbnü'l-Esir'dir (1160-1233). Cizre'de doğan ve asıl adı İzzüddin Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed olan bu alim, hadis ve tarih bilimlerinde Ortaçağın en önemli yazarlarından biridir. Musul ve Bağdad'da tahsil görmüş, ayrıca Haleb'de bir süre yaşamıştır. Zengi hanedanının hizmetinde bulunan bir ailedendir. Kendisinden başka iki kardeşi de ilimle uğraşmış, devlet hizmetlerinde bulunmuştur. İbnü'l-Esir'in yazdığı kitaplar o kadar önemlidir ki, eğer bunlar olmasaydı, bölge tarihini anlatmak çok zor olur ve birçok konu eksik kalırdı.¹ İbnü'l-Esir'in iki eseri, İmadeddin Zengi dönemi için en ayrıntılı kaynaklardır:

12 ciltten oluşan '*el-Kamil fi't-Tarih*' adlı eseri, hilkatten 1231 yılına kadar olan olayları anlatmaktadır. Yazar, olayları kronolojik sıraya göre anlatmış, her yılı bir başlık olarak kullanmıştır. Eserini oluştururken çoğu günümüze ulaşmayan birçok kaynaktan faydalanmış olması ayrı bir değere sahiptir. Bu eser bir kurul tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır.² İmadeddin Zengi hakkındaki bilgiler X. ve XI. ciltlerde olup bir hayli detaylıdır.

İbnü'l-Esir'in '*al-Bahir fi Devlet al-Atabekiyye*' adlı eseri, İmadeddin Zengi ile başlayan Zengi hanedanı için yazmıştır. Eserin ilk 76 sayfası İmadeddin Zengi'nin hayatını anlatmaktadır. Bu bölümdeki bilgiler, '*el-Kamil fi't-Tarih*' adlı eserindeki bilgilerle muhteva olarak hemen hemen aynı, fakat daha detaylıdır. Yazar, bu

---

¹ Sevim, A. Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, s. 8-9; İslam Ansiklopedisi, İbnü'l-Esir, 5/2, 851-852; Kemal Sandıkçı, İbnü'l-Esir Kardeşler, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (6) 61-77.

² İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih* (1987). Çevirenler: Abdülkerim Özyayın, Ahmet Ağı-Abdullah Köşe, İstanbul: Bahar Yayınları.

kitabında İmadeddin Zengi'nin meziyetlerine bir bölüm ayırmış ve bu meziyetleri başlıklar halinde anlatmıştır. Bu eser henüz Türkçe'ye çevrilmemiştir.³

Dönemi anlatan bir başka temel kaynak olan ve İbnü'l-Azimi adıyla da tanınan Azimi, 483 (1090-1091) yılında Haleb'de doğdu. Hem şair hem tarihçidir. Yazdığı tarih kitabına herhangi bir ad vermemiştir, fakat araştırmacılar bu esere '*Tarih*' ya da '*Azimi Tarihi*' adını vermiştir. Azimi, yazdığı bu eseri İmadeddin Zengi'ye ithaf etmiştir. Kitapta onu devamlı 'atabeg' adıyla anmıştır. Olayların kronolojik sıraya göre yer aldığı bu eser, 538 (1143-1144) yılı olaylarıyla sona ermektedir. Azimi'nin ölüm tarihi bilinmemektedir, ancak, 1160 yılında hayatta olduğu anlaşılmaktadır.⁴ Azimi'nin eserinin Selçuklularla ilgili bölümleri Ali Sevim tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır. Bu çalışmada Sevim'in bu çevirisi kullanılmıştır.⁵

Temel kaynaklardan bir başkası, İbnü'l-Adim'dir. 1192 yılında Haleb'de doğan tarihçinin asıl adı Kemalüddin Ebu'l Kasım Ömer b. Ahmed'dir. Ukayli adlı Arap aşiretindedir. Ailesi aslen Basralıdır. Haleb'de müderrislik, kadılık ve vezirlik yapmıştır. '*Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*' adlı eserini biyografiler halinde yazmıştır. Bu biyografilerden ikisi İmadeddin Zengi'ye ve babası Aksungur'a aittir. Yazarın bu kitabının Selçuklularla ilgili bölümleri Ali Sevim tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır.⁶

Dönemin önemli kaynaklarından olan ve '*al-Bondari*' adıyla da anılan, Irak ve Horasan Selçuklularının tarihini anlatan *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al 'Usra* kitabının yazarı İmadeddin al-Katib al-İsfahani, 526 (1131-1132) yılında İsfahan'da doğdu. Çeşitli görevleri nedeniyle Irak ve Suriye'de de bulundu. Ölüm tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, 597 (1210-1211) yılında hayatta olduğu bilinmektedir. İmadeddin'in yazdığı kitap, yine bir İsfahanlı olan el-Feth bin Ali bin Muhammed el-Bondari tarafından yeniden kaleme alınmıştır ve günümüze bu şekliyle ulaşmıştır. El-Bondari'nin hayatı hakkında fazla bir bilgi yoktur. Eserlerinden birisini 623

³ İbnü'l-Esir, *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-atabekiyye bi'l-Mavsıl*, (1963). Neşreden: A. A. Tuleymat, Kahire.

⁴ Azimi'nin hayatı için bkz. Sevim, A., *Azimi Tarihi*, IX-XI; aynı yazar, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 9.

⁵ Sevim, A. (2006). *Azimi Tarihi Selçuklular dönemiyle ilgili bölümler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

⁶ Sevim, A. (1989). *Biyografilerle Selçuklular tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

(1237-1238) yılında yazdığı bilinmektedir.⁷ Bu kitap, Kıvameddin Burslan tarafından Türkçeye çevrilerek *Irak ve Horasan Selçukluları* adıyla yayınlanmıştır.⁸ Bu eserlerden başka, Sadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Naşır ibn 'Ali el- Hüseyini'nin yazdığı, '*Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*' adlı tarih kitabı, Selçuklular açısından önemli bilgiler ihtiva ettiği halde, konumuz olan İmadeddin Zengi'ye sadece bir olayda yer vermiştir ki, bu olay, Abbasi halifesi ile Selçuklu sultanı arasındaki mücadeledede Zengi'nin halife tarafında yer alıp onu Musul'a götürmesidir.⁹ Sadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali'nin kimliği konusunda farklı bilgiler vardır. Kesin olarak bilinen tek şey, eserini yedinci yüzyılda yazmış olduğudur.¹⁰

Zengi'nin yaşadığı dönemi konu alan Hıristiyan yazarlardan birisi Bar Hebraeus'tur. 1225 yılında Malatya'da doğan Bar Hebraeus'un Süryanice dilinde kaleme aldığı '*Maktebhanuth Zabhne*' adlı kronografyası, hilkatten 1286 yılına kadar olan olayları konu edinmektedir. Asıl adı Gregorius Abu'l-Farac olan yazar, 12. ve 13. yüzyıl Ortadoğu coğrafyasındaki olaylara ayrıntılı şekilde yer vermiştir. Bar Hebraeus, 1286 yılında ölmüştür. Ernest A. Wallis Budge, bu eseri Süryanice'den İngilizce'ye çevirmiş, Ömer Rıza Doğrul ise İngilizce'den Türkçe'ye çevirmiş ve *Abu'l-Farac Tarihi* adıyla iki cilt halinde yayınlamıştır.¹¹

Hıristiyan yazarlardan Urfalı Mateos'un yazmış olduğu vekayiname 952 ile 1136 yılları arasındaki olayları anlatmaktadır. Urfalı bir Ermeni olan Mateos'un doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Yazdığı eser 1136 yılında sona erdiğine göre bu tarihte ya da bu tarihten birkaç yıl sonra ölmüş olmalıdır. Onun yazdığı esere öğrencisi Papaz Grigor bir ek bölüm yazmıştır ve bu bölüm 1136 ile 1162 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Zengi'nin Urfa'yı fethi, Papaz Grigor tarafından

⁷ İmadeddin ve Al-Bondari'nin hayatı için için bkz., M. Th. Houtsma, *al-Bondari*, X-XXX

⁸ *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İmad ad-din al-Katib al-İsfahani'nin al-Bondari Tarafından İhtisar Edilen Zubdat al-Nusra ve Nuhat al 'Usra adlı kitabının tercümesi.* (1999). Çeviren: Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

⁹ Sadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Naşır ibn 'Ali el-Hüseyini. (1999). *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çeviren: Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

¹⁰ Eserin yazarı hakkında yorumlar için bkz. *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Naşır Muhammed İkbâl'in Mukaddimesi, VIII-XIII.

¹¹ Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus). (1987). *Abu'l-Farac Tarihi*, çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. I-II.

yazılmıştır. Eser, Hrant D. Andreasyan tarafından Ermenice'den Türkçe'ye çevirilerek Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır.¹²

Hıristiyan kaynakların en önemlilerinden birisi, Bizans kraliçesi Anna Komnena'nın yazdığı 'Alexiad' adlı kitaptır. Kitap, Zengi döneminin biraz öncesine, XII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan olayları konu edinmektedir. Özellikle Haçlıların Bizans ülkesine gelişleri ve sergiledikleri vahşet konusunda yazdıkları konumuz açısından çok ilginçtir. Kitap, Bilge Umar tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır.¹³

İmadeddin Zengi hakkında yapılmış modern çalışmaların en önemlisi, Coşkun Alptekin'in, 'The Reign of Zangi' adıyla Londra üniversitesinde hazırladığı İngilizce bir doktora tezidir. Bu tez, 1978 yılında Atatürk Üniversitesi tarafından yine İngilizce olarak kitap olarak yayınlanmıştır.¹⁴

Işın Demirkent'in 'Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi' adlı araştırmasında, bu kontluğun başkentini alan İmadeddin Zengi'nin mücadelelerine özel bir önem verilmiş ve klasik kaynaklardaki bilgiler çok özet olarak sunulmuştur. İmadeddin Zengi'nin Urfa'yı Haçlılardan almasına ise ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.¹⁵

Steven Runciman, 'Haçlı Seferleri Tarihi' adlı üç ciltlik kitabının ikinci cildinde İmadeddin Zengi'nin Haçlılarla mücadelesine yer vermiştir. Eser, Fikret Işıltan tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır.¹⁶

Selçuklu tarihi uzmanı Mehmet Altay Köymen'in 'Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi' adlı kitabının ikinci cildinde İmadeddin Zengi'nin, Abbasi halifesi, Irak Selçuklu hükümdarları ve Büyük Selçuklu hükümdarları ile ilişkilerine ve mücadelelerine dair ayrıntılı bilgiler ve yorumlar vardır.¹⁷

¹² *Urfa'lı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (2000). Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.

¹³ Komnena, A. (1996). *Alexiad Malazgirt'in sonrası*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

¹⁴ Alptekin, C. (1978). *The Reign of zangi*. Erzurum: Atatürk University Pres.

¹⁵ Demirkent, I. (1994). *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

¹⁶ Runciman, (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çeviren: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, I-II-III.

¹⁷ Köymen, M. A.(2011). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, II.

Adnan Çevik'in 'XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi' adlı doktora tezi, bu yüzyıllarda Diyarbakır, Urfa ve Mardin yörelerinin yanı sıra Irak ve Suriye coğrafyalarındaki siyasi mücadelelere yer vermesi itibarıyla önemli ve ayrıntılı bir çalışmadır.¹⁸

Es-Sallabi Ali Muhammed Muhammed'in, 'es-Sultan es-Şehid İmadeddin Zengi Şahsiyetihü ve Asrihi' adlı çalışmasında, İmadeddin Zengi'nin şahsiyetiyle ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Sallabi, temel kaynak olarak İbnü'l-Esir'i, özellikle de onun 'al-Bahir fi Devlet al-Atabekiyye' adlı kitabını kullanmıştır. Arapça olarak kaleme alınan eser, 2007 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.¹⁹

Zengi devletinin Musul kolunu anlatan Halil İbrahim Gök'ün 'Musul Atabegliği: Zengiler (Musul Kolu: 1146-1233) adlı doktora tezi, temel kaynakların tamamına yakınına kullanan ayrıntılı bir çalışmadır. Gök bu çalışmada, İmadeddin Zengi'nin ölümüyle başlayan süreçteki Zengi devletini anlatmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde İmadeddin Zengi'nin hayatı da özet olarak yer almakta, bu bölüm hemen hemen tamamen Coşkun Alptekin'in 'The Reign of Zangi' adlı doktora tezini kaynak olarak kullanmaktadır.²⁰

---

¹⁸ Çevik, A. (2002). *XI-XIII. yüzyıllarda diyar-ı bekr bölgesi tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi.

¹⁹ Es-Sallabi, A. M. M. (2007). *es-Sultan es-Şehid İmadeddin Zengi Şahsiyetihü ve Asrihi*, Kahire: Muassaleet Ikra neşriyatı.

²⁰ Gök, H. İ. (2001). *Musul atabegliği: zengiler (Musul kolu: 1146-1233)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GİRİŞ

XII. Yüzyılın İlk Yarısında Ortadoğu'nun Siyasi Durumu

İmadeddin Zengi, Ortaçağ Arap coğrafyacılarının el-Cezire, Yunanların Yukarı Mezopotamya dediği bölgede hüküm süren Zengi devletinin kurucusudur. Bu devlet, İmadeddin Zengi'nin, Irak Selçuklu sultanı Mahmud'un oğullarının atabeyi olarak Musul'a vali tayin edilmesiyle 1127 yılında kuruldu. İmadeddin Zengi zamanında (1127-1146) bu devletin hâkimiyeti, el-Cezire'nin büyük bir bölümü ile Suriye'nin önemli şehirlerinden olan Hama, Humus ve Haleb'i içine alan geniş bir coğrafyaya yayıldı. Zengi'nin 1146 yılındaki ölümüyle devletin toprakları oğulları Nureddin Mahmud ve Seyfeddin Gazi arasında paylaşıldı. Nureddin Haleb ve çevresine, Seyfeddin ise Diyarbakır'dan Musul'a kadar olan coğrafyaya hâkim oldu. Böylece Haleb ve Musul merkezli iki Zengi devleti ortaya çıktı. Nureddin bir süre sonra Nusaybin, Urfa, Habur, Rakka ve Suruc'u Seyfeddin'in elinden aldı. İki devlet arasındaki çekişmeler Nureddin ve Seyfeddin'in ölümünden sonra da devam etti.

Zengi hanedanı içindeki bu çekişmelerden yararlanan Gökbörüler, Erbil ve çevresinde bağımsız bir devlet kurdu ve Musul atabeyliğinden ayrıldı. Gittikçe küçülen Zengi devleti 1233 yılında, son atabey Nureddin Mahmud'un ölümüyle sona erdi.

Zengi devletinin tarihte oynadığı en büyük rol, Ortadoğu'nun birçok yerini işgal ederek devletler kuran Haçlılarla karşı yürüttüğü cihattır. Devletin başkenti Musul, Haçlılarla mücadelenin planlandığı merkezdir. İmadeddin Zengi'nin 1144 yılında Urfa'yı Haçlılardan alması ile zirveye çıkan bu mücadele, Avrupa'dan Ortadoğu'ya yeni bir Haçlı seferinin düzenlenmesine yol açmıştır. İmadeddin Zengi, o zamana kadar birlik sağlayamayan İslam dünyasının Haçlılara karşı birleşmesini amaçlamış ve bunda kısmen başarılı olmuş, İslam dünyasının maneviyatını yükseltmiştir.

Türk-İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük tarihi şahsiyetlerden biri olan İmadeddin Zengi, 'atabey' unvanıyla anılır. Atabey, Türkçe'deki 'ata' ve 'beg' kelimelerinden oluşmuş bir unvandır. Bugünkü bilgilerimize göre, atabey unvanı ve görevi ilk olarak Selçuklularla tarih sahnesine çıkmıştır. Selçuklularda atabey, sultanların serhat emirleri olup sultan ailesinin erkek çocuklarının eğitimi de üstlenen görevlidir. Kaynaklarda adı geçen ilk atabey Nizam al-Mülk'tür. Ona bu unvanı Büyük Selçuklu sultanı Melikşah vermiştir. Ancak, Melikşah, klasik anlamıyla bir atabey değildir. Sultanın yanında bulunması dolayısıyla bu unvanı almıştır.

Atabeyler, önemli görevlerde bulunan Oğuz¹ beyleri arasından ya da sultanın yanında önemli görevler üstlenmiş kişilerden seçilirdi. Selçuklularda Fars, Salgur, Dimaşk gibi atabeylikler vardı. Atabeylikler içinde en ünlüsü ve önemlisi şüphesiz, Irak, Suriye ve Mezopotamya topraklarında siyasi faaliyette bulunan Zengi soyunun görev üstlendiği Musul atabeyliği idi.² İmadeddin Zengi tarafından kurulan bu atabeylik Selçuklulara bağlı olmakla birlikte zamanla yarı bağımsız, hatta bağımsız bir devlet kimliğine kavuşmuştur. Musul atabeyleri aslında hükümdar konumundaydı.³

Musul atabeyi İmadeddin Zengi'nin siyasi faaliyetlerde bulunduğu zaman dilimi, XII. yüzyılın ilk yarısıdır. Bu zaman diliminde Ortadoğu coğrafyasında bulunan ya da bu coğrafyada siyasi etkisi olan devletler ve beylikler hakkında kısaca bilgi verelim.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu

Selçuk'un torunu Tuğrul Bey tarafından 1040 yılında Horasan'da kurulan Büyük Selçuklu sultanlığı, onun ölümüyle (1063) yerine geçen Alparslan zamanında Ortadoğu'da hızla genişledi. 1072 yılında başa geçen Melikşah'tan itibaren devlet

---

¹ Türk dünyasının kollarından bir olan Oğuzlar, Türkmenistan, Irak, Suriye, Anadolu ve Balkanlara yerleşmiş Türklerdir. Türk dilinin ilk sözlüğünü yazan Kaşgarlı Mahmud'a göre Oğuzlar 22 boydan (aşiret) oluşmuştur. İlhanlı tarihçisi Reşideddin ve Osmanlı tarihçisi Yazıcıoğlu Ali'ya göre ise Oğuzlar 24 boydur. Oğuzlar hakkında bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992

² Köprülü, F. *Ata*, İslam Ansiklopedisi, I, 711-718.

³ Gök, H. İ. *Musul atabeyliği: zengiler*, 549; Alptekin, C. *Atabeg*, DİA, IV, 38-40.

içinde taht kavgaları başladı. 1092 yılında başa geçen Mahmud, 1093 yılında Berkyaruk, 1104 yılında Mehmet Tapar ve 1117 yılında başa geçen Sancar dönemlerinde de aynı durum devam etti. 1157 yılına kadar süren sultanlığı zamanında Sancar, sultanlığın doğusu ile batısını birleştirmek için çaba harcadıysa da başarılı olamadı. Bu dönemde Abbasi halifeliğinin ve Irak Selçuklu sultanlarının isyanlarıyla sultanlık zayıf düştü.⁴

Tuğrul Bey'in ve Alparslan'ın önderliğinde yürütülen özellikle batı yönündeki fetihler, gerek Ortadoğu coğrafyası, gerekse dünya ve İslam tarihi açısından büyük değişikliklerin başlangıcı oldu. Bu dönemde Türkler, İran, Irak, Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'yu kapsayan geniş bir coğrafyaya yayıldı ve bu coğrafyada çeşitli devletler ve beylikler kurularak günümüze kadar gelen Türk varlığının ve hâkimiyetinin temelleri atılmış oldu.

Sultan Sancar'ın kendisine bağlı olarak kurdurduğu Irak Selçuklu sultanlığının (1119-1194) başkenti Hemedan⁵ idi. Büyük Selçuklu imparatoru Melikşah'ın ölümünden sonra oğlu Mahmud ile Melikşah'ın kardeşi Sancar arasında taht mücadelesi ortaya çıktı. Mücadeleyi kazanan Sancar, kardeşinin oğlu olan Mahmud'u affetti ve 1119 yılında, Irak ile Mezopotamya'yı içine alan kendisine bağlı bir sultanlık oluşturup bu sultanlığı Mahmud'a verdi. Böylece Irak Selçuklu sultanlığı kurulmuş oldu. Irak Selçuklu sultanları zaman zaman Büyük Selçuklu imparatoru olmak için mücadele ettilerse de başarılı olamadılar. Irak Selçuklu sultanları daha çok Bağdad'daki Abbasi halifeleriyle anlaşmazlığa düştüler ve onların hâkimiyet kurma çabalarını engellemeye çalıştılar.⁶

Bizans İmparatorluğu

Başkenti İstanbul olan Bizans imparatorluğu, İmadeddin Zengi'nin coğrafyasıyla doğrudan ilgili olmasa da Suriye'deki duruma zaman zaman müdahale etmesiyle

⁴ Gök, H. İ. *Musul atabegliği: zengiler*, s.XLIX. Selçuklu ailesini şeceresi için bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 'Selçuklu Jenealojisi' çizelgesi II.

⁵ Hemedan için bkz. Tahsin Yazıcı, *Hemedan*, DİA, 17, 183-185

⁶ Araştırmamızın bir bölümünü de oluşturan Selçuklu sultanları ile Abbasi halifeleri arasındaki mücadeleler için en ayrıntılı bilgi veren ve çok değerli yorumlar yapan bilim adamı Mehmet Altay Köymen'dir. Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi* adlı kitabının ikinci cildinin büyük bölümü bu konuya ayrılmıştır.

ağırlığını hissettiren önemli bir devletti. İmparatorluk bu dönemde bir yandan topraklarını işgal eden Türklerle uğraşırken bir yandan da Türklere karşı yardım amacıyla geldiklerini iddia eden Haçlıların saldırı ve talanlarına maruz kalıyordu. Bu nedenle XII. yüzyılda imparatorluk eski gücünde değildi.⁷

Bizans imparatorluğunun 934 yılında başlattığı saldırılar, doğuda, özellikle el-Cezire bölgesinde başarıyla sonuçlanmışsa da bir süre sonra bu ilerleme durdurulmuştu. Bizanslılar, XI. ve XII. Yüzyıl boyunca da doğu sınırlarındaki Müslüman devletlere karşı saldırılara devam ettiler. Anadolu Selçuklu devletinin kurulmasıyla birlikte el-Cezire bölgesi kısmen rahatladı, ancak imparatorluk zaman zaman Suriye'ye sefer düzenlemeye devam etti. 1137-1138 yıllarında düzenlenen sefer, İmadeddin Zengi dönemine rastlar.⁸

Abbasi Halifeliği

Hız Muhammed'in amcası Abbas'ın soyundan gelenlerin kurduğu Abbasi halifeliğinin (750-1258) başkenti Bağdad idi. Hem dini hem siyasi bir makam olarak bütün Müslüman ülkelerde hakimiyetini kabul ettiren halifelik, XI. yüzyıl boyunca süren Şii-Sünni çatışmaları sonunda bir hayli zayıflamış, Selçuklu sultanı Tuğrul'un 1055 yılında Bağdad'a düzenlediği seferle de siyasi nüfuzunu kaybetmek zorunda kalmıştı. Selçuklu imparatorluğunda başlayan taht mücadeleleriyle birlikte halifelik yeniden siyasi mücadelelere girmiş, Irak Selçuklu sultanları ve bölgedeki emirlerle daima isyan çıkarmaya başlamış, hatta Büyük Selçuklu imparatorluğu ve Irak Selçuklu devleti ile bunlara bağlı beyliklerle, savaşa kadar varan mücadeleler yapmıştır. Halifeliğin bu kadar etkin olmasında sultanlar adına hutbe okutma yetkisine sahip olmasının büyük rolü vardı.⁹

⁷ Gök, H. İ. (2011). aynı tez, s.XLVI. Bizans imparatorluğunun ayrıntılı tarihi için bkz. George Ostrogorky, *Bizans Devleti Tarihi*, çeviren: Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

⁸ Ersan, M. (2004). Bizans imparatorluğu'nun doğu politikası çerçevesinde diyarbakır yöresi. *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu-Bildiriler*, Diyarbakır. Bizans imparatorluğunun doğu politikası için bkz. Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çeviren: Fikret Işıltan, İstanbul 1970

⁹ Zettersten, K. V. *Abbasi*. İslam Ansiklopedisi, 1, 17-22; Köymen, M. A. *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, XVII.

Artuklular

El-Cezire bölgesinde hâkimiyet süren Türk beyliklerinden en önemlisi Artukoğullarıydı. Bu bölge Alparslan zamanından beri Horasan'dan gelen Oğuzların (Türkmenler) etki alanına girmiş ve kalabalık bir Türkmen nüfusun yurdu haline gelmişti.¹⁰ Bu Türkmenler zamanla beylerinin önderliğinde siyasi faaliyetlere de giriştiler ve beylikler kurdular. Türkmenlerin XI. yüzyılın sonunda ve XII. yüzyılın başında kurduğu bu beylikler şunlardır:

- a- Amid ve civarında Yınal (İnal) oğulları
- b- Bitlis ve Erzen'de Dilmaçoğulları
- c- Siirt, Tanza ve Bahmerd'de Kızıl Arslanoğulları
- d- Hısn Keyfa (Hasankeyf)¹¹ ve Mardin'de Artukoğulları

Artuklular'ın atası Artuk Bey et-Türkmani, Oğuz Eli'nin Döğer boyundan, tanınmış bir aileye mensuptu. Artuk'un babası Eksük, 'salar' (komutan) unvanı taşıyan bir beydi. Artuk Bey, kendisine bağlı Türkmenlerle 455/1063 yılında Azerbaycan'da Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın hizmetine girdi ve bu tarihten itibaren onun yanında bulundu. 1071 yılındaki Malazgirt savaşına da katılan Artuk Bey, Anadolu'nun fethinde önemli roller üstlendi. Melikşah'ın sultan olmasından sonra ona bağlı kaldı. Daha sonra Melikşah ile arası açıldı ve Suriye Selçuklu sultanı Tutuş'un yanına giderek uzun yıllar ona hizmet etti. Kudüs ve çevresindeki bazı yerlerde yöneticilik yaptı. 1091 yılında öldü. Ölümünden sonra yerine oğulları Sökmen ve İlgazi geçti. Tutuş'un ölümünden sonra Dukak ve Rıdvan'a hizmet eden bu iki kardeş, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki çeşitli mücadelelere katıldı.

1101 yılında Musul emiri Kürboğa'nın ölümü üzerine onun Hısn Keyfa'daki naibi Türkmen Musa, Musul konusunda Çökürmüş ile mücadeleye girdiğinde Sökmen'den yardım istedi. Yardımın karşılığı olarak Hısn Keyfa'yı kendisine

¹⁰ Oğuzların el-Cezire (Mezopotamya) coğrafyasına gelişleri için bkz. Cöhce, S. (2004). Selçuklu hakimiyetinin tesisinden önce Diyarbakır yöresindeki Türkmen faaliyetleri, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu-Bildiriler*, Diyarbakır, 125-137, Tufantoz, A. Bir yaz yağmuru: Arslan Yabgu Oğuzları'nın Diyarbekir'i istilası (432-435/ 1040-1044), aynı sempozyum bildirileri, 153-161; Çevik, A. *XI-XIII. yüzyıllarda diyar-ı bekr bölgesi tarihi*, 173-177.

¹¹ Günümüzde Hasankeyf adıyla Batman iline bağlı küçük bir ilçe merkezidir. Ortaçağın önemli yerleşimlerinden olan Hısn Keyfa, Batman şehrinin 32 km güney doğusunda ve Dicle nehrinin kenarındadır. Hısn Keyfa'nın tarihi ve XI-XIII. yüzyıllardaki durumu için bakz., Çevik, A. aynı tez, 82-90

vereceğini bildirdi. Sökmen bu teklifi kabul etti ve Musul'a doğru yola çıktı. Ancak, Sökmen'in geldiğini duyan Çökürmüş, Musul'dan ayrıldı ve şehir Musa'nın eline geçti. Musa, Sökmen'i Musul'a sokmayıp şehir dışında karşılamak için yola çıktı ancak, bu sırada bir suikast sonucu öldü. Çökürmüş ile Musul konusunda mücadele etmek istemeyen Sökmen, kuzeye doğru giderek kendisine vaad edilen Hısn Keyfa'ya vardı ve orada Artuklu devletinin Hısn Keyfa kolunu kurdu.

Sökmen bir yıl sonra, 496/1102'da Diyar-ı Bekr bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Mardin'i ele geçirdi. 1104 yılında öldüğünde yerine oğlu İbrahim geçti. Onun ölümünden sonra kardeşi Davud 1108 yılında başa geçti ve 1144 yılındaki ölümüne kadar hâkimiyetini sürdürdü. Davud'un oğlu Fahreddin Kara Arslan, 1167 yılına kadar beyliğin başında kaldı. Artukluların Hısn Keyfa kolu 1234 yılında Selahaddin Eyyubinin kurduğu Eyyubi devleti tarafından ortadan kaldırıldı.¹²

Sökmen öldüğünde, kardeşi İlgazi, Bağdad valisiydi. 1105 yılında bu görevinden alınan İlgazi, Mardin'e gitti ve buraya hakim oldu. Böylece Artuklu devletinin Mardin kolu kurulmuş oldu. İlgazi 1122 yılında öldü ve yerine oğlu Hüsameddin Timurtaş geçti. Timurtaş, 1164 yılındaki ölümüne kadar hakimiyetini sürdürdü. Mardin Artuklu devleti, 1407 yılına kadar varlığını korudu ve bu tarihte Karakoyunlu devleti tarafından ortadan kaldırıldı.¹³

Dımaşk Atabeyliği

Dımaşk Atabeyliği (1071-1117) Selçukluların kurduğu ve başkenti Dımaşk (Şam) olan bölgenin en önemli emirliklerinden biriydi. 1071 yılında Türkmen komutanlardan Emir Atsız, Fatimilerle mücadele ederek bu beyliği kurdu ve Kudüs'ü başkent edindi. Atsız, daha sonra başkenti Dımaşk'a taşıdı. 1079 yılında Selçuklu ailesinden Alp Arslan'ın oğlu Tutuş, Atsız'ı öldürerek beyliğin başına geçti ve böylece Suriye Selçuklu sultanlığı kurulmuş oldu. Daha sonra, Büyük Selçuklu imparatoru Melikşah 1085 yılında Suriye seferine çıkarak buradaki beylikleri kendisine bağladı. Melikşah'ın ölümünden sonra Tutuş, Büyük Selçuklu imparatoru

¹² Çevik, A. *XI-XIII. yüzyıllarda diyar-ı bekr bölgesi tarihi*. 266.

¹³ Çevik, A. *aynı tez*, 267-268; Turan, O. *Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi*. 139-145; Alptekin, C. *Artuklular*, DİA, 3, 415-418.

olmak için mücadele ettiyse de başarılı olamadı ve imparator Berkyaruk tarafından 1095 yılında Rey şehri yakınında öldürüldü.

Tutuş'un ölümü üzerine büyük oğlu Rıdvan, başkenti Haleb olan Suriye ve Filistin Selçuklu beyliğini kurdu. Tutuş'un öteki oğlu Şemsü'l-mülük Dukak, başkenti Dimaşk olan Dimaşk Selçuklu beyliğini kurdu. Dukak, 1104 yılında öldü ve yerine oğlu Tutuş geçti. Aynı yılda Tutuş öldü ve yerine Tuğtekin atabey olarak göreve başladı. Tuğtekinle birlikte Dimaşk'ta atabeylik dönemi başlamış oldu. Tuğtekin ölünce (1128) oğlu Tacü'l-mülük Böri başa geçti ve bundan sonra Dimaşk'ı Böri hanedanı yönetti. Konumuz olan İmadeddin Zengi zamanında Böri hanedanı Dimaşk'a hâkimdi.¹⁴

Rıdvan ise 1113 yılında öldü ve yerine oğlu Alparslan geçti. Aynı yılda Alparslan, Lülü adlı bir hadimin öteki emirlerle işbirliği yapması sonucu öldürüldü. Alparslan'ın yerine küçük kardeşi Sultanşah geçti. Başkenti Haleb olan Selçuklu beyliği 1117 yılında Mardin Artuklu beyi İlgazi tarafından ortadan kaldırıldı. Haleb, 1124 yılında Musul'un Selçuklu valisi Aksungur el-Porsuki'nin eline geçti.¹⁵

Anadolu Selçuklu Devleti

Bizans devleti topraklarında fetih yapan Kutalmışoğlu Rükneddin Süleymanşah'ın kurduğu Anadolu Selçuklu devleti (1075-1313) kural olarak her ne kadar Büyük Selçuklu sultanlığına bağlıysa da durum bunun tam tersiydi. Anadolu Selçuklu devleti, bir yandan Bizans imparatorluğunun arazisini işgal etmeye uğraşırken bir yandan da Anadolu'daki Türkmen beyliklerini itaat altına almaya çabalıyordu. Sivas'taki Danişmendler, Divriği'deki Mengücekler, Erzurum'daki Saltuklular bu beyliklerin en önemlileriydi.¹⁶

¹⁴ Suriye Selçuklularının ayrıntılı tarihi için bkz. Sevim, A. (2000). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

¹⁵ Sevim, A. *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 244-260; Dimaşk Atabeyli hakkında geniş bilgi için bkz. Alptekin, C. (1985). *Dimaşk Atabeyliği (toğ-teginliler)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.

¹⁶ Anadolu Selçuklu devletinin ayrıntılı tarihi için bkz. Turan, O. (1996). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.45 vd.; devletin 1192-1280 yılları arasındaki ayrıntılı tarihi için bkz. İbn Bibi (el-Hüseyin B. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi), *El Evamirü'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Alaiye (Selçuk-name)*, Çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, I-II.

Fatımi Devleti

Mısır merkezli İsmaili bir devlet olan Fatımi devleti (910-1171) al- Mehdi tarafından 910 yılında Rakkada şehri yakınındaki al-Mehdiye’de kuruldu. Fatımiler, XI. yüzyılda Şiiliği yayma çabalarında büyük başarı gösterdiler. XII. yüzyılda eski gücünü kaybeden Fatımiler, Sünni dünyasıyla ve Suriye’deki Haçlılarla mücadele halindeydiler.¹⁷

Haçlılar

Dönemin Müslüman tarihçilerinin ‘Franklar’ ve ‘Salibiyyın’ dediği Haçlılara, bu seferlere katılanların haç işareti taşımaları sebebiyle bu ad verilmiştir. 1096 yılında başlayan Haçlı seferleri, 1291’de Latin Hıristiyanların Doğu’da son merkezi olan Akka’dan çıkarılmasına kadar süren yaklaşık iki yüzyıllık bir dönemi kapsar. Bu dönem içinde dokuz büyük Haçlı seferi düzenlenmiştir. 1291 yılından sonra Türk-İslam dünyasına karşı yapılan bütün savaşlara da Haçlı seferi denmiştir.¹⁸

Haçlı seferlerinin sebepleri, tarihçileri meşgul eden en önemli konulardan biridir. Batılı tarihçilerin çoğunluğu, Haçlı seferlerinin asıl sebebinin daha çok dini unsurlar olduğu kanaatindedir. Konu üzerinde bağımsız değerlendirme yapan birçok tarihçi ise siyasi, sosyal ve ekonomik sebeplere dikkat çekmekte, dini unsurların sadece motive edici bir güç olduğu görüşündedir. Gerçekten de Haçlı seferi düşüncesinin ortaya atıldığı sırada Avrupa’da yıllardan beri süregelen açlık, yoksulluk ve toprak kıtlığı gibi problemler, kargaşa ve sosyal huzursuzluğa yol açıyordu. Avrupa toplumu üzerinde en büyük etkiye sahip bulunan Katolik kilisesi, hem düzenin bozukluğuna çare arıyor, hem de gittikçe artan gücünü Doğu’ya hâkim olmak için kullanmak istiyordu. Haçlı seferine katılanlara günahlarının affını ve uhrevi mükâfat vaad eden kilise, siyasi amacını gerçekleştirmek için dini sloganlardan faydalanıyordu.

¹⁷ Graefe, E. (2010). *Fatımiler*, İslam Ansiklopedisi, 4, 521-526; Eymen Fuad es-Seyyid, *Fatımiler*, DİA, 12, 230-237. Fatımilerin tarihteki rolleri ve İsmaili mezhebi için bkz. Farhad Daftary, *İsmaililer*, çeviren: Erdal Toprak, Doruk Yayınları, aynı yazar, *Alamut efsaneleri*, çeviren: Çelebi, Ö. (2008). Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

¹⁸ Demirkent, I. *Haçlılar*, DİA, 14, 526-546.

Bu sloganların en çok kullanılanı başta Kudüs olmak üzere 'Kutsal toprakları' kurtarmaktı. Çünkü bu seferlerin hedefi olarak gösterilen Kudüs, 638 yılından beri Müslümanların elindeydi. Aradan geçen yüzyıllar boyunca Batı Hıristiyanları bu duruma en küçük bir tepki göstermemiş, Bizans ise bu durumu kabullenmişti. Ancak XI. yüzyılın sonuna doğru Batı toplumunda meydana gelen uygun ortam sayesinde Avrupa harekete geçme fırsatını yakaladığına, yüzyıllardan beri bütün Akdeniz çevresine hâkim olan Müslümanların gücünü kırabileceğine ve özellikle yarım yüzyıldan beri Anadolu'ya yerleşmekte olan Türkleri söküp atarak bu topraklara sahip olabileceğine inanıyordu.¹⁹

Papa II. Urbanus, 27 Kasım 1095 tarihinde büyük bir kalabalığa hitap ederek Hıristiyanları Haçlı seferine katılmaya çağırırdı. Batı Hıristiyanlarına, Doğu'daki din kardeşlerini Türkler'in baskı ve zulmünden kurtaracak bir savaşa katılmanın dini açıdan çok şerefli bir görev olduğunu söyleyen Urbanus, Türkler'in hâkimiyeti altında yaşamamanın ne kadar feci bir şey olduğunu, onların İstanbul için nasıl bir tehlike teşkil ettiğini, ayrıca, Doğu Hıristiyanlarının Batılı kardeşlerinden yardım beklediğini söyledi. Ona göre İspanya'da Müslüman Araplar'a²⁰ karşı sürdürülen savaşla Doğu'da Türkler'e karşı yapılacak mücadele aynı derecede kutsaldı. Urbanus bu konudaki düşüncesini, "Hıristiyanları bir coğrafyada Müslümanlardan kurtarıırken başka bir coğrafyada onların zulüm ve baskısı altında bırakmak fazilet değildir" sözleriyle ifade ediyordu.²¹

Oysa Müslümanların İslam ülkelerinde yaşayan Hıristiyanlara karşı hoşgörülü davrandığı Batı dünyasında da biliniyordu. Durum, Selçuklular'ın bölgeye hâkim olmasıyla da değişmemiş, Kudüs'ün VII. yüzyılda Müslümanlar tarafından fethinden sonra buraya yapılan hac ziyaretleri artarak devam etmiştir. Papanın bu sözleri Türkler' e karşı savaş açmak için bulunmuş bir bahaneden ibaretti. Sefere katılmayı sadece silah taşıyan şövalyelerle sınırlamaya çalışan Papa Urbanus, keşişlerin gitmesini özellikle yasaklıyor, ihtiyarlar ve hastalarla kadınların da sefere çıkmasının uygun olmadığını söylüyordu.²²

¹⁹ Demirkent, I. *Haçlılar*, DİA, 14, 526-546.

²⁰ İspanya'daki Müslümanlar, Endülüs Emevi devletinin halkıydı.

²¹ Runciman, *Haçlı seferleri tarihi*, cilt: I, s.83-88; Işın Demirkent, *Haçlılar*, DİA, 14, 526-546.

²² Demirkent, I. *Haçlılar*, DİA, 14, 526-546.

Papa II. Urbanus'un 27 Kasım 1095'te yaptığı çağrı ile Haçlı hareketi fiilen başlamış oldu. Sefere katılmaya karar verenlerin Haçlı yemini etmesi ve haç işareti taşıması şart koşuldu. Sadece şövalyeler değil her sınıftan insan bu sefere büyük ilgi gösterdi. Yapılan çağrıdan hemen sonra Batı'da ve Doğu 'da hazırlıklar başladı.²³ Avrupa'dan küçük bir destek bekleyen İmparator I. Aleksios Komnenos, Batı'nın kendisine ücretli asker yerine değişik milletlere mensup sayısız insanın katılmasıyla oluşan büyük ordular göndermeye hazırlandığını öğrenince endişeye kapıldı. İmparatorun kızı prenses Anna Komnene'nin yazdığı gibi, "Batı dünyasının bütün barbar kavimlerinin harekete geçtiği" haberiyle sadece babasının değil bütün Bizans halkının içini korku kaplamıştı. İmparator, Haçlıları başından savmak için tedbirler aldı.

Çoğunluğunu Almanya'dan gelenlerin oluşturduğu gruplar, sefer için kararlaştırılan 15 Ağustos 1096 gününü beklemeden yollara döküldüler. Ancak bunlar, Bizans sınırına ulaşmadan dağıldılar. Bu arada Haçlı çağrısını her tarafta duyurmak üzere faaliyete geçen vaizler arasında Amiensli keşiş Pierre l'Ermite, çoğunluğu Fransızlar'dan oluşan 20.000 kişilik bir ordu toplayarak 1096 Mayıs'ında sefere başladı. Macaristan ve Bizans topraklarında birçok yağma ve tahrip bulunan ve güçlükle disiplin altına alınan ordu 1 Ağustos 1096'da İstanbul'a ulaştı. Görünüşleri ve davranışları ile İstanbul'un Hıristiyan halkını dehşete düşüren Haçlılar'a şehir surlarının dışında dağınık şekilde kamp kurma izni verildi. Pierre l'Ermite saraya davet edilerek kendisine para ve hediyeler sunuldu.

Haçlıların talanını önlemekte güçlük çeken imparator, onları 6 Ağustos'ta Anadolu yakasına geçirerek İzmit körfezinde Yalova yakınındaki Kibotos karargâhına yerleştirdi ve onlara, arkalarından gelmekte olan Haçlı ordularını burada beklemelerini tavsiye etti. Haçlılar daha sonra Anadolu Selçuklu devletinin topraklarına girip her tarafı talan ettiler. Selçuklu kuvvetleri, 29 Eylül'de bunlara saldırarak çembere aldı ve bir hafta sonra Haçlılar teslim oldu.²⁴

²³ Sevim, A. *Anadolu'nun fethi selçuklular dönemi*, 13.

²⁴ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, cilt: I, 96-103; Komnena, A. *Alexiad*, 306-307; Sevim, A. *Anadolu'nun Fethi selçuklular dönemi*, 13.

Pierre l'Ermite'in ordusundan sonra Haçlı seferi için asillerin kumandasında yola çıkan büyük ordular, 1096 sonbaharından itibaren birbiri ardınca İstanbul'a gelmeye başladılar. Fransa kralının kardeşi Dük Hugues de Vermandois, Aşağı Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon, Güney İtalya'dan Robert Guiscard'ın oğlu olan Narman reisi Bohemund, Toulouse Kontu Raimond de Saint Gilles, İngiltere kralının kardeşi Robert de la Normandie, F'landre Kontu Robert ve Champagne Kontu Etienne de Blois gibi Avrupa'nın birçok ünlü asilzadesi ve şövalyesi Bizans başşehirinde toplandı

Haçlı reislerinin gelişiyle bunların gerçek amacının Doğu'da devletler kurmak olduğunu anlayan ve bu durumun Bizans açısından dağıracağı tehlikeyi önlemek isteyen İmparator Aleksios, şövalyelerden Batı adetlerine uygun şekilde kendisine vassallik yemini vermelerini istedi. Buna göre Haçlılar Türkler'den geri alacakları eski devlet arazisini Bizans'a teslim edecek ve imparatorluk sınırlarının ötesinde kuracakları Haçlı devletleri imparatoru yüksek otorite olarak tanıyacaktı. Buna karşılık imparator sefer boyunca Haçlılar'ın ihtiyaçlarını karşılayacak ve yanlarına Bizans birlikleri verecekti. 1096 Kasımında İstanbul'a ulaşan ilk Fransız Haçlı ordusunun reisi Hugues de Vermandois imparatorun bu isteğine uyarak yemin etti. Ancak, onun arkasından 23 Aralık'ta gelen Lorraineli Fransızlar'ın reisi Godefroi de Bouillon böyle bir yemini kabul etmeyince Bizans birlikleriyle Haçlılar arasında çatışma çıktı. Ancak şehir surlarına saldıran Haçlılar'ın yenilgiye uğraması üzerine Godefroi vassallik yemini etti. Ordusu Anadolu'ya geçirilip İzmit yolu üzerindeki Pelekanon karargâhına yerleştirildi. Daha sonra Bohemund'un kumandasındaki Güney İtalya Normanları, arkasından da Raimond de Saint Gilles'in idaresindeki Güney Fransızları'ndan oluşan Haçlı orduları İstanbul'a ulaştı. Raimond'un yanında papanın elçisi sıfatıyla Le Puy piskoposu Adhemar da bulunuyordu.

İmparator Aleksios bu Haçlı reislerinden de vassallik yemini aldıktan sonra ordularını Anadolu tarafına geçirdi. Aynı tarihlerde F'landre Kontu Robert ordusuyla geldi. Robert de la Normandie ve Etienne de Blois'nın Kuzey Fransızları'ndan oluşan orduları ise 1097 Mayısında İstanbul'a ulaşabildiler ve reislerinin vassallik yemininden sonra Boğaz'ın karşı yakasına geçirildiler. Bu ordular, Pelekanon'dan

yürüyüşe geçerek Anadolu Selçuklu Devleti'nin başşehri İznik'i kuşatmaya başlamış olan ana Haçlı ordusuna katıldılar(3 Haziran 1097).²⁵

Bu sırada Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan Malatya'yı fethetmek üzere ülkenin doğusunda bulunuyordu. Daha önce Pierre l'Ermite'in ordusuna karşı kazandığı başarı onu Haçlılar'ın gücü hakkında yanıltmıştı. Kılıçarslan, İznik'i Haçlı kuşatmasından kurtarmak üzere süratle şehir önüne geldiyse de sayıca çok fazla olan Haçlı kuvvetlerini yarıp içeriye giremedi ve şiddetli bir savaştan sonra geri çekildi. Yardım alma ümidi kalmayan İznik garnizonu da şehri Bizans imparatoruna teslim etmeyi tercih etti (19 Haziran 1097). İznik'i ele geçiren ancak yağmalayamayan Haçlılar bir hafta sonra Eskişehir yakınındaki Dorylaion yönünde ilerlemeye başladılar. Tatikios kumandasındaki bir Bizans birliği de kendilerine katıldı.

Haçlıların yürüyüşünü takip eden I. Kılıçarslan, Dorylaion'da bir pusu kurup onları kıstırırsa da onların iki gruba ayrılarak bir gün arayla hareket ettiklerinden haberdar olmadığı için arkadan gelen kuvvetlerin müdahalesi yüzünden başarısız oldu (1 Temmuz 1097). Haçlı ordusunu yenemeyeceğini, hatta yürüyüşlerine bile engel olamayacağını anlayan Kılıçarslan, onların yolu üzerindeki bölgeleri boşaltıp tarlaları yakarak ve su kuyularını tahrip ederek onları zor duruma sokmaya çalıştı.²⁶

Haçlılar Dorylaion'dan Akşehir, Konya, Ereğli yolunu takip ederek Maraş ve Göksun üzerinden 20 Ekim 1097'de Antakya önlerine vardılar. Bu arada Godefroi'nın kardeşi Baudouin de Boulogne ve Bohemund'un yeğeni Thankred, Ereğli'de ana ordudan ayrılıp Gülek boğazından Kilikya'ya (Çukurova) inerek Tarsus, Adana ve Misis şehirlerini Türkler'in elinden aldılar.

Ancak Doğuda bağımsız bir devlet kurmak isteyen Baudouin de Boulogne, Kilikya'daki Ermenilerle anlaşmıştı ve buradan ayrılıp Urfa'ya gitti. Şehrin hâkimi Ermeni Thoros'u bertaraf etti ve ana Haçlı ordusu Antakya surları önünde şehri

²⁵ Runciman. *Haçlı seferleri tarihi*, I, 105-131; Demirkent, I., Komnena, A. *Alexiad*, 308-309; *Haçlılar*, DİA, 14, 526-546; Sevim, A. *Anadolu'nun fethi selçuklular dönemi*, 15.

²⁶ Runciman. *Haçlı seferleri tarihi*, I, 135-136; Demirkent, I. *Haçlılar*, DİA, 14, 526-546.

kuşattığı sırada Urfa'da ilk Haçlı devletini kurdu (10 Mart 1098). Sağlam surlarla çevrilmiş Antakya Türkler tarafından iyi savunuluyordu.

Birinci Haçlı seferini düzenleyenler, Cenovalılar'ın takviyesi, bir İngiliz filosunun ve o sırada Kıbrıs'ta bulunan Kudüs patriğinin yardımlarına rağmen aylarca süren Antakya kuşatmasından sonuç alamadılar. Büyük Selçuklu Sultanı Berkayaruk'un şehri kurtarmak üzere Musul valisi Kürboğa idaresinde gönderdiği ve birçok mahalli beyin kuvvetleriyle katıldığı büyük bir ordunun yaklaşmakta olduğu haberi Haçlılar'ı endişeye düşürdü (Mayıs 1098). Karargâhta çıkan panik, aralarında Kont Etienne de Blois'nın da bulunduğu bazı Haçlılar'ın ordudan kaçıp yurtlarına geri dönmeye sebep oldu. Etienne de Blois, Anadolu'da imparator Aleksios ile karşılaştı ve ona Antakya kuşatmasından sonuç alınamayacağını söyledi. Bunun üzerine imparator da geri döndü. Öte yandan Ermeni asıllı Firgiz adlı mühtedi bir kumandanla şehrin teslimi hususunda anlaşan Bohemund, diğer Haçlı reislerine imparator gelmediği takdirde şehrin onu zaptedenin elinde kalmasını teklif etti. Bohemund planını uygulamak için, Haçlı ordusuyla Antakya önüne gelmiş olan Bizans kuvvetlerinin kumandanı Tatikios'u da geri dönmesi için kandırmıştı.²⁷

Daha sonra Bohemund, Firgiz'un yardımı sayesinde birliklerini İki Kızkardeş Kulesi'nden şehre sokmayı başardı. İçeri girenler kapıları açınca Haçlı ordusu şehre girdi. Firgiz'un ihaneti sonucunda Antakya Haçlılar'ın eline geçti (3 Haziran 1098).

Haçlılar şehrin müslüman halkını öldürüp her yeri yağmaladılar. Bununla beraber iç kale dayanmaya devam etti.²⁸

Bu sırada Kürboğa'nın ordusu Antakya önlerine ulaştı. Aralarında şehrin hâkimiyeti hususunda anlaşmazlık çıkan Haçlı reisleri sonunda anlaşarak 28 Haziran'da şehirden çıktılar ve Kürboğa'nın ordusuyla savaşa tutuştular. Orduda otoritesini tam anlamıyla sağlayamayan Kürboğa'nın yanındaki beylerin çoğu kuvvetlerini alıp gitti. Kürboğa savaşa devam ettiyse de geri çekilmek zorunda

²⁷ Runciman, *Haçlı seferleri tarihi*, I, 135-148; Demirkent, I, *Haçlılar*, DİA, 14, 526-546

²⁸ Runciman, *Haçlı seferleri tarihi*, I, 180; Komnena, A. *Alexiad*, 331-333; Demirkent, I, *Haçlılar*, DİA, 14, 526-546; Sevim, A. *Anadolu'nun fethi Selçuklular dönemi*, 17.

kaldı. Antakya önündeki bu yenilgi Birinci Haçlı seferinin nihai başarısına yol açtı. Kürboğa'nın çekilmesinden sonra Antakya'nın iç kalesi de teslim oldu. Bu sırada çıkan salgın hastalık yüzünden aralarında papanın elçisi Le Puy piskoposu Adhemar'ın da bulunduğu pek çok kişi öldü. Daha sonra Haçlı reisleri arasında Antakya'nın hâkimiyeti konusunda yapılan tartışmalar Bohemund'un lehine sonuçlandı. Bunun üzerine Raimond ordunun başına geçip Kudüs'e doğru yola çıktı, diğer liderler de güneye giden orduya katıldılar. Fakat Bohemund Antakya'da kaldı.

Haçlılar Beyrut yakınlarında Fatımilerin topraklarına girdiler. Selçukluların ve Abbasilerin düşmanı olan Fatımiler, 1098 yılında Kudüs'ü Selçuklular'ın elinden almıştı. Bundan dolayı Haçlıların son saldırısı Mısır Fatımelerini hedef aldı. 7 Haziran 1099'da Kudüs önlerine gelen Haçlılar şehri kuşattılar. Kısa bir süre sonra da Yafa'ya gelen gemilerden yiyecek ve malzeme yardımı almaya başladılar. Temmuz'da oruç tutma emri verildi ve bütün ordu başlarında din adamları olduğu halde şehrin etrafını dolaşıp Sion dağına (Zeytindağı) çıktı. 13-14 Temmuz'da taarruza geçildi. 1 Temmuz günü Godefroi'nın adamları Herodes (Çiçek) kapısı yakınında kuzey surunun bir kısmını zaptederek şehre girdiler ve Sütunlar kapısını açtılar. Haçlılar şehre girerken Müslüman halkın bir kısmı Kubbetü'ssahre'ye ve Mescid-i Aksa'ya sığınmaya çalıştı; bir kısmı da şehrin güney mahallelerine doğru kaçtı. Vali İftiharüddeve'nin, Davud kulesini Kont Raimond'a teslim ettikten sonra adamlarıyla birlikte şehri terketmesine izin verildi.

Haçlılar Kudüs'ü zaptettikten sonra görülmemiş bir vahşet sergilediler: Şehirdeki bütün Müslümanlar öldürüldü. Tankred Kubbetü'ssahre'ye saldırıp burayı yağmaladı. Mescid-i Aksa'ya sığınanlar dahi kılıçtan geçirildi. Müsevilerin hepsi Müslümanlara yardım ettikleri gerekçesiyle sığındıkları sinagoglar ateşe verilerek yakıldı. Haçlıların yaptığı katliam öyle bir boyuta ulaştı ki Haçlı ordusunda bulunan ve Kudüs'ün zaptını anlatan tarihçiler bile bu katliam karşısında duydukları dehşeti ifade etmişlerdir. Mesela tarihçi Raimundus Aguilers, zaptın ertesi sabahı Harem-i Şerif mahallesine giderken her tarafı kaplayan cesetlerin arasından ve dizlerine kadar çıkan kan birikintilerinin içinden geçmek zorunda kaldığını söyler.²⁹

²⁹ Runciman, *Haçlı seferleri tarihi*, I, 219-220; Komnena, A. *Alexiad*, 339; Demirkent, I. *Haçlılar*, DİA, 14, 526-546

Kudüs'ü ele geçiren Haçlı liderleri burada kurulacak idare meselesini ele alarak şehrin dini otorite ile değil resmi idare ile yönetilmesine karar verdiler. Godefroi de Bouillon 'kutsal mezarın savunucusu' unvanıyla idarenin başına getirildi. Pisa piskoposu Daimbert de Kudüs patriği seçildi. Daimbert, her ne kadar daha sonra Kudüs'ün idar'esini ele geçirmek için planlar yaptıysa da Godefroi'nın bir yıl sonra ölümü üzerine kardeşi Baudouin de Boulogne'un Urfa'dan çağırılıp kral olmasıyla (24 Aralık 1100) onun bu isteği gerçekleşmedi. Böylece Kudüs'te Haçlıların gerçek hedeflerini ortaya koyacak şekilde bir feodal krallık kuruldu.³⁰

Özet olarak; 1096 ila 1099 arasında gerçekleşen Birinci Haçlı seferi sonunda Ortadoğuda dört Haçlı devleti kuruldu:

- 1- Urfa Haçlı Kontluğu: Baudouin de Boulogne tarafından 10 Mart 1098 tarihinde kuruldu.
- 2- Antakya Prinkepsliği: Bohemund tarafından 3 Haziran 1098'de kuruldu.
- 3- Kudüs Krallığı: 15 Temmuz 1099 tarihinde Urfa kontunun ağabeyi olan Godefroi de Bouillon tarafından kuruldu.
- 4- Trablus Haçlı Kontluğu: 1103 yılında Raimond de St. Gilles tarafından Suriye'nin sahil şehri Tortosa'da (Tartus) kuruldu. 12 Temmuz 1109'da Trablusşam'ı alan Haçlılar, kontluğun merkezini bu şehre taşıdı.³¹

Başlangıçta tamamen bağımsız olan bu dört Haçlı devleti zamanla birbiriyle irtibatlı hale geldi. Urfa kontluğunun ilk kralı olan Godefroi de Bouillon'un 18 Temmuz 1100 tarihinde ölmesi üzerine küçük kardeşi olan Urfa kontu Baudouin de Boulogne 11 Kasım 1100 tarihinde Kudüs kralı oldu ve patriğin elinden taç giydi. Kudüs'ün yeni kralı, Urfa kontluğunu kendisine bağlamak istedi ve Baudouin du Bourg'u, Urfa kontu olarak kabul etti. Bunun bir gereği olarak, Urfa kontunun kendisine bağlı olmasını şart koştu. Daha sonra Trablus Haçlı kontluğu da Kudüs kralına bağlandı ve sadece Antakya prinkepsliği bağımsız kaldı.³²

³⁰ Demirkent, I. *Haçlılar*, DİA, 14, 526-546; Sevim, A. *Anadolu'nun fethi selçuklular dönemi*, 17.

³¹ Bu Haçlı devletlerinin ayrıntılı tarihi için bkz. Demirkent, I. (1994). *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, Runciman, *Haçlı seferleri tarihi*, I-II-III.

³² Demirkent, I. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, 1-3.

Haçlıların kısa sürede başarılı olmasında, Sultan Melikşah'ın 1092 yılında ölümüyle başlayan iç karışıklıkların da büyük payı vardı. Urfa Haçlı kontluğunu kuran Baudouin, Fırat'ın batı yakasındaki yerleri ele geçirdikten sonra, yerli Hıristiyan halkın daveti üzerine Urfa'ya gelmiş, burada kolayca hakimiyet kurmuştu. Selçukluların Musul valisi Kürboğa'nın Urfa kuşatmasındaki başarısızlığı, daha sonra Antakya'da Haçlılara yenilip Musul'a kaçması sonucu Urfa çevresinde sadece güçsüz Türk birlikleri kalmıştı. Urfa Haçlı kontu, akrabası olan Antakya prinkepsiyle birleşerek topraklarını genişletmiş, Suruc, Samsad ve Maraş'ı ele geçirmişti. Bu ikili, daha büyük amaçlar güdüyor, Musul'u dahi ele geçirmek istiyordu.³³

Haçlıların bu amacını 1104 yılında cereyan eden Harran savaşı engelledi. Harran'a saldıran Urfa, Antakya ve Tartus kontlarının birleşik ordusuna karşı, Artuklu hükümdarı Muinüddeve Sökmen ile Musul emiri Çökürmüş bir araya geldi ve yapılan savaşta Haçlılar ağır bir mağlubiyete uğradı. Hatta Baudouin esir düştü. Çökürmüş daha sonra onu fidye karşılığı serbest bıraktı.³⁴ Haçlıların elinde olan Urfa şehri, 1104 ve 1105 yıllarında iki defa Çökürmüş tarafından kuşatıldı ancak ele geçirilemedi. 1106 yılında bu defa Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan, Urfa'yı kuşattı ancak o da başarılı olamadı.

Büyük Selçuklu imparatoru Muhammed Tapar, 1110 yılında Musul valiliğine tayin ettiği Altıntekin oğlu Mevdud'a emir göndererek bölgedeki diğer emirlerle birlikte Haçlılara karşı savaşmasını istedi. Mevdud, üç yıl süreyle Haçlılarla bütün gücüyle savaştı fakat 1113 yılında bir Bâtini tarafından öldürüldü.³⁵ Daha sonra Aksungur el-Porsuki, Musul valisi oldu ve bu mücadeleyi devam ettirdi. Ne var ki, o da başarılı olamadı ve Bâtiniler tarafından öldürüldü. Tüm çabalara rağmen Urfa kontluğunun varlığına son verilemedi.³⁶

Birinci Haçlı seferinin başarılı olmasında İslam dünyasının Suriye ve Mezopotamya'da birlikte hareket etmemesinin de büyük rolü vardı. Özellikle Halep ve Dimaşk emirliklerinin birbiriyle sürekli rekabet ve düşmanlık halinde olması,

³³ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 3-4; İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 230-231.

³⁴ İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 303-304.

³⁵ Demirkent, I. *Mevdud b. Altuntegin*, DİA, 29, 427-429.

³⁶ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 6.

Haçlıların galip gelmesine sebep oluyordu. Örneğin, Musul emiri Kürboğa'nın Antakya'da Haçlılara yenilmesi bu rekabet ve düşmanlığın bir sonucuuydu. Haçlı tehlikesini bertaraf etmek için hiç değilse Suriye ve Mezopotamya'da birlik ve koordinasyon sağlamak gerekiyordu. Böyle bir birlik kurmak için gerekli ilk adım Selçuklular tarafından atıldı ve Türk-İslam tarihinin en güçlü şahsiyetlerinden biri olan İmadeddin Zengi 1127 yılında Musul valiliğine tayin edilip Haçlılarla cihad için geniş yetkilerle donatıldı.³⁷

---

³⁷ Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 131-132.

1. BÖLÜM

İMADEDDİN ZENGİ'NİN NESEBİ ÇOCUKLUĞU VE MUSUL ATABEYLİĞİNE KADAR HAYATI

1.1. İmadeddin Zengi'nin Nesebi

İmadeddin Zengi'nin babası Aksungur'un lakabı Kasimüddeve'dir. Haleb'in ilk Selçuklu yöneticisi olan Aksungur, Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın memluku olup devamlı beraberinde bulundurduğu komutanlardandı. Ak-Sunkur'un babası El Turgan'dır. Turgan, Kıpçakların kullandığı bir kelimedir.³⁸ El-Turgan, Sabyu boyundandır.³⁹ Ancak, Kıpçaklarda Sabyu adında bir boya rastlanmamıştır. Sabyu'nun Oğuz boylarından Avşar'ın bir kolu olduğu da iddia edilmiştir.⁴⁰ Ak-Sunkur, Sultan Togan-Şah oğlu İdris'in,⁴¹ bir başka söylentiye göre ise Sultan Melikşah'ın dadısıyla evlendi.⁴² Zengi'nin annesi olan bu kadının adı Hatun idi⁴³.

Aksungur'un Halep yöneticiliğine gelmesi, Melikşah'ın Suriye seferinde gerçekleşti. İsfahan'da bulunan Büyük Selçuklu sultanı Melikşah, Haleb'de bulunan kardeşi Suriye Selçuklu meliki Tacüddeve Tutuş ile anlaşmazlığa düştü ve Tutuş üzerine sefere çıktı. Aksungur, Melikşah'ın ordusuyla birlikte H. 479 (1086) yılında Haleb'e geldi. Tutuş, Halep'ten kaçtı. Melikşah, 11 Şaban 479 (3 Aralık 1086) günü Haleb'i aldıktan sonra⁴⁴ Antakya'ya hareket ederek burayı da fethetti. Daha sonra Akdeniz kıyısındaki Süveydiye kalesini alan ve birkaç gün burada kalan Melikşah, Haleb'e dönerek Ramazan bayramını burada geçirdi. 480 (1087) yılı başında vezir Nizamülmülk'ün tavsiyesiyle Aksungur'u Halep valiliğine atadı ve ona

³⁸ Kaşgarlı Mahmud'a göre, Turgan, "hakimiyeti devam eden ve büyük işlere karışan" anlamında özellikle Kıpçakların kullandığı bir kelimedir. (*Divanü Lügat-it-Türk*, II, 53; Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 211-212).

³⁹ Sevim, aynı eser, 62, 157.

⁴⁰ Öztuna, Y. *Büyük Türkiye tarihi*, II, 105; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabegliği: Zengiler*, 1. (Avşar boyu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 201-224).

⁴¹ Sultan Doğahşah oğlu İdris'in kimliği hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. (Sevim, aynı eser, 62).

⁴² Her iki söylentiyi de yazan İbnü'l Adim'dir. Yazar, ilk bilgiyi Azimi'nin yazdığı kitaptan aldığını belirtiyor. Ancak, Azimi'nin yazdığı eserde böyle bir bilgi yoktur. Bu bilgi, büyük bir ihtimalle, Azimi'nin kaybolan Mufassal Tarihi'ndedir. (Sevim A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 62, 70).

⁴³ Ali Sevim, aynı eser, 62.

⁴⁴ İbnü'l-Adim. Melikşah'ın Haleb'i Ramazan ayında aldığını yazmıştır. (Sevim, aynı eser, 63).

Kasimüddeve unvanını verdi. Bu sırada Aksungur'un emrinde dört bin atlı vardı.⁴⁵ Sultan Melikşah, Haleb'den ayrılarak Urfa'ya geçti ve buraya emirlerinden Bozan'ı vali olarak atadı. Aksungur, Halep'in ilk Selçuklu yöneticisidir. Aksungur, Haleb'e vezir olarak Sadaka'yı atadı.⁴⁶

1.1.1. Zengi ailesinin tarih sahnesine çıkışı ve ilk tarihi şahsiyet Aksungur'un siyasi faaliyetleri

Aksungur'un ilk siyasi faaliyeti, Tutuş'un Fatımi devletiyle yaptığı mücadelelere katılmasıdır. Mısır merkezli Şii-İsmaili Fatımi devleti, 1089 yılında Suriye Selçuklu devletinin egemenliğinde olan kıyı şehirlerini işgal etmeye başlamış, işgale tek başına karşı koyamayacağını anlayan Suriye Selçuklu sultanı Tutuş, Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'tan yardım istemişti. Melikşah, kendisine bağlı olan Halep valisi Aksungur, Urfa valisi Bozan ve Antakya valisi Yağısıyan'a emir göndererek Tutuş'a yardım etmelerini istedi. Her üç emir de Fatimilere karşı yapılan savaşlarda yer aldı. bu savaşlarda birçok şehir ve kale Fatimilerden alındı.⁴⁷

Aksungur'un Tutuş ile birlikte yer aldığı bir başka siyasi faaliyet, Tutuş'un Büyük Selçuklu sultanlığı için yaptığı mücadelede ona destek vermesidir. Tutuş'u Büyük Selçuklu sultanlığı için mücadeleye sevk eden olay, Mısır'a bir sefer düzenleyerek Fatimileri ortadan kaldırmak isteyen Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın 1092 yılındaki ani ölümüdür. Melikşah'ın devleti yönetecek yaşta bir oğlu olmaması Tutuş açısından bir fırsattı. Büyük Selçuklu sultanlığının merkezine hareket etmek isteyen Tutuş, Suriye'de asker toplamaya başladı. Aksungur, Bozan ve Yağısıyan'ın da desteğini aldı.

Tutuş, bu üç emirle birlikte Suriye ve Mezopotamya'daki birçok yeri ele geçirdikten sonra Bağdad'daki Abbasi halifesinden kendisi adına hutbe okutmasını istedi. Halife bu isteği şartlı olarak kabul etti. Birinci şart, Tutuş'un İran ve Horasan'a

⁴⁵ Sevim, A. aynı eser, 62-63; Azimi, *Azimi tarihi*, 30; İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 136-137; *al-Bondari*, 83; Bar Hebraeus, *Abu'l farac tarihi*, I, 333-334; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-zaman fi Tarihi'l-ayan* (Sevim, A. çevirisi, 278).

⁴⁶ Alptekin, C. *The reign of zangi*, 20.

⁴⁷ Sevim A. *Suriye ve filistin selçukluları tarihi*, 79.

hâkim olmasıydı. İkinci şart ise, Melikşah'ın çocuklarının hükümdarlık iddia etmemesini sağlamasıydı. Bu şartları yerine getirirse hutbeyi Tutuş adına okutacağını söyleyen halife, aksi takdirde onunla savaşaacağını söyledi. Bunun üzerine Tutuş, Büyük Selçuklu devletinin başkenti olan Isfahan'a hareket etmeye karar verdi. Aksungur ve öteki emirlerle birlikte Diyarbakır'dan Azerbaycan'a geçti ve Tebriz'e ulaştı. Ne var ki, bu sırada Melikşah'ın oğlu Berkyaruk sultanlığını ilan etmişti.

Berkyaruk, ordusuyla birlikte Rey şehrine geldi. Durumu gören Aksungur, "*Biz, Tutuş'a, vefat eden sultan Melikşah'ın tahta geçecek bir çocuğunun ortaya çıkmadığını görerek itaat ettik. Halbuki Berkyaruk şimdi taht iddiasında bulunuyor. Biz Beryarukla birlikte olup onun hizmetine girmeliyiz*" diyerek Tutuş'a karşı çıktı ve Emir Bozan'ı da bu düşünceye ikna etti. İki emir, Tutuş'un ordusundan ayrılarak Urfa ve Haleb'e döndü. Kuvvetleri zayıflayan Tutuş ise Şam'a dönmek zorunda kaldı.

Aksungur ve Bozan, işi daha da ileriye götürerek, daha önce Tutuş adına okuttukları hutbeyi Berkyaruk adına okutmaya başladılar. Böylece Berkyaruk'u sultan olarak tanımış oldular ve Tutuş'un düşmanlığını kazandılar.⁴⁸

1.1.2. Aksungur'un ölümü ve kişiliği

Suriye Selçuklu sultanı Tutuş, Berkyaruk'a karşı mücadelede başarısız olup Suriye'ye dönünce asker toplayarak ordusunu güçlendirdi ve ilkönce Aksungur ve Bozan'ı cezalandırmaya karar verdi. Ordusunda çok sayıda Arap askeri de vardı. Tutuş, 487 yılının Rebiülevvel ayında (Mart-Nisan 1094) Dımaşk'tan (Şam) Halep'e doğru yola çıktı. Antakya valisi Yağısıyan da emrindeki askerlerle Hama şehri yakınında Tutuş'un ordusuna katıldı. Aynı yılın Rebiülahır ayında (Nisan-Mayıs) Asi ırmağını geçen Tutuş'un ordusu çevreyi yağmaladı. Tutuş'un geldiğini duyan Halep valisi Aksungur ve Urfa valisi Bozan kuvvetlerini birleştirerek Tutuşla savaşa hazırlandılar. Selçuklu hükümdarı Berkyaruk, Musul valisi olan Kürboğa'yı, Tutuşla savaşmak için Aksungur ile Bozan'ın yanına gönderdi. Rahbe hakimi

⁴⁸ Sevim, A. *Suriye ve filistin selçukluları tarihi*, 137-144.

Abakoğlu Yusuf da emrindeki askerlerle Aksungur'a yardım için Haleb'e geldi. Aksungur, Deylemliler ve Horasanlı askerlerin yanı sıra Arap aşiretlerinden ve Halep muhafızlarından oluşan kalabalık bir ordu toplamıştı.⁴⁹

Üç valinin komutasındaki kuvvetler Halep yakınındaki Seb'in ırmağı⁵⁰ kenarında Tutuş'un ordusuyla savaşa tutuştu. Savaşta Tutuş'un ordusu galip geldi. Ağır zayıflık veren Araplar ile Kürboğa ve Bozan'ın askerleri Haleb'e kaçtılar.⁵¹ Savaşa devam eden Aksungur bir kısım askeriyle birlikte Tutuş'a esir düştü ve Tutuş'un huzuruna çıkarıldı. Tutuş, Aksungur'a, "Eğer sen beni yenseydin ne yapardın" diye sorduğunda Aksungur, "Öldürürdüm" cevabını verdi. Tutuş bunun üzerine "Ben de senin bana vermek istediğin cezaya mahkum ediyorum" dedi ve Aksungur'u öldürttü⁵² (Safer 487 (Şubat-Mart 1094)).⁵³

Aksungur'un başı, Haleb ve Dimaşk'ta teşhir edildikten sonra cesedi Haleb'de Karanbiya meşhedine defnedildi. Oğlu İmadeddin Zengi, Haleb'e hakim olduğunda babasının mezarını Zücaciye medresesine taşıttı.⁵⁴

Aksungur, Haleb'i sekiz yıl yönetti. Fesat ehlini ve yol kesicileri ortadan kaldırdı. Böylece Haleb ve çevresinde tam bir emniyet sağladı. Yol emniyetinin

⁴⁹ İbnü'l Adim'in yazdığına göre Aksungur'un ordusu, bir söylentiye göre 6.000, bir söylentiye göre ise 20.000 askerden oluşuyordu. (Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 65-66)

⁵⁰ İbnü'l Esir'in yazdığına göre Seb'in ırmağı, Haleb'e altı fersah uzaklıkta, Tell Sultan yakınlarındadır. (İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 197). Bu akarsu, günümüzde Sabun olarak telaffuz edilen çaydır ve Fırat'ın kollarından biridir.

⁵¹ İbnü'l Adim'e göre Rahbe hakimi Abakoğlu, savaş sürerken zorda kalıp Tutuş tarafına geçmiştir. (Sevim, *A. Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 66).

⁵² İbnü'l-Adim, Aksungur'un öldürülme sahnesini yukarıda aktardığımız gibi verdikten sonra Ali b. Mürşid b. Munkiz adlı birinin el yazması kitabından derlediği bir söylentide sahneyi ayrıntılı biçimde veriyor ancak, bu söylentinin doğru olmadığını da anlatıyor. Sahneyi anlatan Rumi şöyle diyor: "Tacüddeve Halep kalesinde oturup içki içtiği sırada Kasimüddeve huzura getirildi. Rumi b. Vehb bu hususta bize şunları söyledi: Ben Tacüddeve'nin yanında bulunuyordum. Kasimüddeve cübbesinin kuşağı ile bağlanmış olduğu halde, çekilmek suretiyle Tutuş'un yanına getirildi. Tanrı'ya and olsun ki, Kasimüddeve'nin izzeti nefesine dokunacak olan bildiğim şeyleri söylemekten çekinmem. Kasimüddeve, gözü Tutuş'a ilşinceye dek yürüdü, onu görür görmez arkasını dönüp oturdu. Bunun üzerine onu sürüklediler ve konuşurmak istediler ise de o, onlara cevap vermediği gibi yerinden de kıpırdamadı. Bu kez Tacüddeve yerinden kalkıp yanına giderek onunla konuşmak istedi, hatta iki üç kez sözünü tekrarladı ise de ondan bir cevap alamadı. Bunun üzerine Tacüddeve bizzat eliyle onun boynunu vurup başını kesti." Yazar, bu anlatımın yanlış olduğunu belirtirken olayın Halep kalesinde değil savaş alanında cereyan ettiğini, Halep'te bu şekilde öldürülenin Urfa hakimi Bozan olduğunu söylüyor (Sevim, aynı eser, 67, 68). *al-Bondari* ise Selçuklu sultanı Berkıyaruk'un savaştan Aksungur ve Bozan'ın öldürülmesinden sonra haberdar olduğunu kaydediyor ve halkın içkiye ve eğlenceye dalmış olduğunu ve bu nedenle, öldürülen bu emirleri düşünmeye vakit bulamadığını söylüyor. (*al-Bondari*, 85-86).

⁵³ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 197; İbnü'l-Adim, 65-66; *al-Bondari*, 85.

⁵⁴ Gök, H. İ. *Musul atabegliği: zengiler*, 2-3.

sağlanmasıyla ekonomik ve ticari hayat canlandı, üretim arttı. Fiyatlar istikrara kavuştu. Öteki yerlere göre Haleb, malların bol ve ucuz olduğu bir yer haline geldi. İbnü'l Esir, onun yönetimini şu sözlerle övüyor:

Kasimüddeve halkına en güzel davranan ve onları en iyi şekilde koruyan emirlerdendi. Hâkimiyeti altındaki bölgede umumi bir ucuzluk, yaygın bir adalet ve geniş emniyet vardı. Bölgesindeki köylerin halkına, kendilerine veya halktan birine ait bir kilit çalınsa az veya çok olsun malın tamamını ödemelerini şart koşmuştu. Kervanlar onun bölgesindeki bir köye vardığında yüklerini yere yıkar ve uyurlardı. Kafile oradan ayrılıncaya kadar köy halkı onları korurdu. Böylece bütün yollar emniyet altına alınmıştı.

Vefa duygusuna ve yeminine sadakatine gelince efendisinin, velinimetinin hanedanını (ailesini) müdafaa ve muhafaza uğrunda öldürülmüş olması onun için yeterli bir iftihar vesilesidir.⁵⁵

İbnü'l Adim ise Kasimüddeve'nin iyi bir yönetici ve iyi bir insan olduğunu örneklerle anlatmıştır. Onun bu konuda anlattığı bir olay şöyledir:

Kasimüddeve Haleb ilinde güveni sağladığı için hiç kimsenin mal ve eşyasını bulunduğu yerden kaldırıp saklamasını ve yollarda onların korunması hususunu düşünmemesini münadiler vasıtasıyla halka ilan ettirdi. Bir gün ava çıkan Aksunkur, Haleb köylerinden birisine uğradı. O sırada köylülerden birinin çift sürme işini bitirip öküzleri boyunduruktan saldıktan sonra boyunduruğu köye götürmek üzere bir hayvana yüklediğini gördü ve ona:

Kasimüddeve'nin, hiç kimsenin mal ve eşyasını bulunduğu yerden kaldırmaması hususundaki ilanını duymadın mı?" demesi üzerine köylü:

Tanrı, Kasimüddeve'yi korusun; biz onun zamanında güvenceye kavuştuk. Bu aleti çalınma korkusuyla kaldırıp götürmüyoruz; buralarda İbn Ava (çakalın künyesi) dene bir hayvan var. Bu hayvan gelip boyunduruğun üzerindeki deriyi yiyor; işte biz bu yüzden bunu kaldırıp götürüyor ve böylece onu korumuş oluyoruz

dedi.

"Kasimüddeve avdan döner dönmez avcılara, Haleb ilinde bulunan çakalları avlamaları hususunda emir verdi. Bunun üzerine avcılar, bölgede bulunan çakalları

⁵⁵ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 198.

avlayarak yok ettiler. Ben (İbnü'l-Adim) diyorum ki: Hatta bugün bile Haleb bölgesinde, başka yerlere oranla çakala pek az rastlanır.”⁵⁶

Sıbt ibnü'l-Cevzi de Aksungur'un Haleb'deki idaresinden övgüyle söz etmektedir:

Haleb kenti sultan tarafından Aksungur'a verilmişti; o bu kentte iyi, adil ve insafli yönetim ve hâkimiyet kurmuş, yolcuları korumuş, fesat ehlini yok etmiş, şer çıkaranları da kentten uzaklaştırmıştı. Bu nedenle de ticaret kabileleri, sürekli ve kesintisiz olarak Haleb'e rahatlıkla ve huzur içinde girip çıkmışlar, bunun sonucunda da kentte kazanç, iki katına çıkmıştı.⁵⁷

1.2. İmadeddin Zengi'nin Çocukluğu ve Gençliği

1.2.1. Çocukluk ve gençlik yılları

İmadeddin Zengi, Selçuklu sultanı Melikşah'ın ünlü komutanlarından olan Kasimüddeve lakaplı Aksungur'un tek oğludur. Haleb'de doğan İmadeddin Zengi'nin doğum tarihi konusunda kaynaklarda farklı bilgiler vardır. İbn-ül Esir, babası öldürüldüğünde Zengi'nin 10 yaşında olduğunu yazmıştır ki bu durumda onun doğum tarihi 477 (1085) olmaktadır. İbn'ül Adim'e göre ise Zengi, 480 (1087/1088) yılında doğmuştur. Dönemin öteki kaynakları İbn'ül Esir'in verdiği bilgiyi aynen nakletmiştir.⁵⁸

Zengi adının ne anlama geldiği ve ona bu adın neden verildiği pek belli değildir. İlk anda bu ad, Afrikalı siyahîler için kullanılan 'Zenci' adını hatırlatıyorsa da, yukarıda anlattığımız gibi babası Aksungur'un bir Türk olduğu kaynaklarda açıkça yazılmıştır. Ona bu adın verilmesi eski bir Türk inancının gereği olabilir.⁵⁹ İbnü'l-Esir, her ne kadar onun esmer olduğunu belirtmişse de Zenci olduğuna dair en küçük bir imada dahi bulunmamış, üstelik onun güzel bir yüzünün olduğunu kaydetmiştir⁶⁰

⁵⁶ Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 64.

⁵⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-zaman fi Tarihi'l-ayan* (Ali Sevim, *Miratü'z-zaman fi Tarihi'l-ayan'da Selçuklular*) 278.

⁵⁸ İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 15; Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 157; Alptekin, C. *The reign of zangi*, s.19; Demirkent I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 84.

⁵⁹ Alptekin, C. *The reign of zangi*, 19.

⁶⁰ İbnü'l-Esir. *al-Bahir*. 76; Sallabi, 30.

Zengi henüz bir yaşındayken, annesi, kocasının sebep olduğu bir kaza sonucu ölmüştü. Annesinin cesedi, defin için doğum yeri olan Horasan'a gönderilmişti.⁶¹

İbnü'l-Adim, Aksungur'un sebep olduğu bu kazayı şöyle anlatıyor:

481 (1088) yılında emir Kasimüddeve Ak-Sunkur -Tanrı rahmet eylesin- Haleb'de ölen sultan Ebu'l-Feth'in dadısı olan karısı Hatun'un naaşını uğurladı. Söylendiğine göre Ak-Sunkur, elinde bir bıçak olduğu halde oturuyordu; konuşma sırasında o bıçağı karısına doğru hareket ettirirken birdenbire bıçak (elinden fırlayarak) onun ölümüne yol açan bir yerine saplandı ve kadın derhal öldü; hâlbuki Ak-Sunkur, buna asla ihtimal vermemiş ve bunu istemeyerek yapmıştı. Daha sonra karısını bir tabuta koydurup doğu yönüne göndertti; o, karısının cenazesini, Cumadelahir ayının başlarında (Ağustos sonları) Pazartesi günü uğurlamaya çıkmıştı.⁶²

Annesini ve babasını kaybeden Zengi, Büyük Selçuklu sultanı Berkyaruk'un emriyle babasının yakın dostları olan komutanların gözetimi altında Haleb'de çok özel bir eğitimle yetiştirildi.⁶³ Berkyaruk'un Zengi'ye sahip çıkmasının sebebi, yukarıda anlatıldığı gibi, onun babası Aksungur'un Tutuş yerine Berkyaruk'u desteklemesiydi. Bu sırada, Aksungur'u öldüren Tutuş, daha sonra tekrar Isfahan'a bir sefer düzenleyerek Berkyaruk'u tahttan indirmek istemişse de yapılan savaşta öldürülmüştü.

Aksungur'un öldürüldüğü Haleb'deki savaşta Tutuş'a esir düşüp hapse atılan Kürboğa bu fırsattan yararlanarak hapisten kurtulmuş ve Musul'a dönmüştü. Kürboğa, Tutuş ile Berkyaruk arasındaki mücadelede Berkyaruk'un yanında yer almıştı. Aksungur'un öldürülmesinden iki yıl sonra Emir Kürboğa, 1098 yılında Harran, Musul, Mardin şehirlerini ele geçirdi. Sultan Berkyaruk'un emriyle Zengi'yi ve ona bakan görevlileri Haleb'den getirterek kendi yanına aldı ve şöyle dedi: "O benim kardeşimin emanetidir; onun eğitimiyle ilgilenecek ilk kişi benim". Zengi'yi korumaya alan Kürboğa, hem ona, hem de onun eğitimiyle ilgilenen görevlilere değerli iktalar bağışladı. Bu görevliler, Kürboğa'nın giriştiği savaşlara da katıldılar.⁶⁴

⁶¹ Alptekin, C. *The reign of zangi*, 21.

⁶² Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, s.70.

⁶³ Gürbüz, O. XII yüzyıl islam dünyasında örnek bir yönetici: imadeddin zengi, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (38).

⁶⁴ Sallabi, 24.

Zengi, ilk savaş tecrübesini, Musul hakimi Kürboğa'nın Amid kuşatmasında yaşadı. 498 (1104-1105) yılındaki bu kuşatmada on sekiz yaşında olan Zengi'nin, babası Aksungur'un şöhretinden dolayı askerler üzerinde çok büyük etkisi olduğu görülmüştü. Kuşatma başlayınca Amid'in Türkmen asıllı emiri, yine Türkmen asıllı olan Sökmen'den yardım istemiş, Sökmen de yardım etmeye karar vererek Kürboğa ile savaşa tutuşmuştu. İbnü'l-Esir, bu savaşta Zengi'nin rolünü şöyle anlatmaktadır:

İmadeddin Zengi b. Aksunkur da o sırada küçük yaşta bir çocuk olup Kürboğa'nın yanında bulunuyordu. Maiyyetinde Zengi'nin babasının adamlarından oluşan çok sayıda asker vardı. Savaş kızışınca Sökmen üstün geldi. Bunun üzerine Aksunkur'un adamları efendilerinin oğlu Zengi'yi atların ayakları altına atıp: "Efendinizin oğlu için çarpışınız" diye bağırdılar. Aksunkur'un adamları işte o zaman çok çetin bir şekilde savaştılar. Sonunda Sökmen mağlup oldu. Kardeşinin oğlu Akuti b. Artuk esir alındı ve Kürboğa onu Mardin kalesine hapsedti.⁶⁵

İmadeddin Zengi, Musul hakimi olan Çavlı ile de savaşlara katıldı. Bunlardan biri, Antakya hakimi Tancerd ile Çavlı arasında 502 yılının Safer ayında (Ekim-Kasım 1108) yapılan savaştır. Halep emiri Rıdvan, Çavlı'nın Suriye'ye hakim olmak istemesini önlemek için Antakya hakimi Tancerd ile anlaştı. Buna karşılık Çavlı, Urfa Haçlı kontundan yardım istedi. Rıdvan ve Tancerd'in ordusu ile Çavlı ve Urfa Haçlı kontunun ordusu Menbic yakınında karşı karşıya geldi. Bu sırada Selçuklu sultanının askerlerinin Musul'u işgal ettiği haberi geldi. Çavlı'nın ordusunda bulunan birçok asker onu terk etti. Çavlı'yı terk edenler arasında İmadeddin Zengi de vardı.⁶⁶ Zengi, 1110 yılında Musul emiri olan ve özellikle Haçlılarla karşı başarılar kazanan Mevdud'un yanında üç yıl kaldı ve onunla birlikte savaşlara katıldı, ölümüne kadar (1113) onun yanından ayrılmadı. Mevdud'un Taberiye'de Haçlılara karşı yaptığı savaşta Zengi büyük bir kahramanlık gösterdi ve şöhreti arttı. Kale önlerindeki cesareti ve ok atmadaki ustalığı herkeste hayranlık uyandırdı.⁶⁷

İmadeddin Zengi'nin katıldığı bir başka savaş Musul emiri Aksungur Porsiki ile Haçlılar arasında 508 (1114-1115) yılında Urfa'da yapılan savaştır. Bu savaşta

⁶⁵ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 316.

⁶⁶ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 372. Bu savaşta Çavlı yenildi ve kaçtı.

⁶⁷ İbnü'l-Esir. *al-Bahir*. 16; Gürbüz. aynı makale, 52; *Sallabi*, 31.

Porsuki, Haçlıların elinde olan Urfa'yı kuşattı ancak, şehri alamadı. Daha sonra Güneydoğu Anadolu'daki bazı şehirlere uğrayıp oraları kendisine bağladı. İmadeddin Zengi, Samsad ve Suruc'da da Haçlılara karşı savaştı. İbnü'l Esir bu olayları anlatırken İmadeddin Zengi için "İmadeddin çok cesur bir kumandandı" ifadesini kullanmıştır.⁶⁸

İmadeddin Zengi 512 yılında (1118-1119) Selçuklu sultanı Muhammed'in oğlu melik Mesud'un yanındaydı. Babası, melik Mesud'u Musul'a göndermiş, Porsuki'yi de ona atabey olarak tayin etmişti. Aynı yılda Porsuki ile Arap emiri Dübeys arasında ortaya çıkan mücadelede İmadeddin Zengi, melik Mesudla birlikte Porsuki'nin yanında yer aldı. İbnü'l-Esir bu konuyu anlatırken İmadeddin için "Zengi çok cesur bir kumandandı" ifadesini bir kere daha kullanmıştır.⁶⁹

1.2.2. İmadeddin zengi'nin Musul atabeyliğine yükselme süreci

İmadeddin Zengi, Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mahmud'un Musul'da bulunan iki oğlunu yetiştirdiği için 'atabey' unvanıyla anılır.⁷⁰ Zengi'nin Musul atabeyliğine yükselmesi, Selçuklu sultanları ile Abbasi halifeleri arasında cereyan eden anlaşmazlık ve mücadelelerde aldığı önemli rollerin ve başarılarının bir sonucudur. Bu dönemde Büyük Selçuklu İmparatorluğunun hakimiyet alanı batıda Ege denizine ve Akdeniz'e kadar genişlemiştir. Zengi'nin siyasi mücadelelere giriştiği dönemde Büyük Selçuklu imparatorluğunun başında Sultan Sancar vardı. Zamanla imparatorluğa bağlı sultanlıklar oluştu ki bunlar; Irak Selçuklu, Suriye Selçuklu ve Kirman Selçuklu sultanlıklarıdır. Bu sultanlıklar zaman zaman büyük sultanlıktan, yani imparatorluktan bağımsız hareket edebiliyor, hatta onunla savaşa kadar varan mücadelelere girişebiliyordu. Bu sultanlıklardan daha küçük siyasi yapılar vardı ki, bunlar da atabeylikler ve genellikle bir şehre hakim olan emirliklerdi. Başka bir şekilde anlatmak gerekirse; bu emirler ve atabeyler sultanlıklara, sultanlıklar ise Büyük Selçuklu sultanlığına bağlıydı.

⁶⁸ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 399; *Sallabi*, 24.

⁶⁹ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 428.

⁷⁰ Sevim, A. *Biyografilerle selçuklu tarihi*, 157.

Musul'un merkez olduğu siyasi yapılanmanın emiri olan İmadeddin Zengi'nin mücadele ettiği El-Cezire (Mezopotamya) ve Irak coğrafyası, Irak Selçuklu sultanlığının hakimiyeti altındaydı. Bu sultanlığın başkenti Hemedan idi. Dolayısıyla, Zengi, kural olarak bu sultanlığa bağlıydı. Aynı zamanda Büyük Selçuklu sultanına itaat etmek zorundaydı. Arada bir anlaşmazlık olursa asıl yetkili Büyük Selçuklu sultanlığıydı.

Zengi'nin hâkimiyet mücadelesi yürüttüğü coğrafya, Abbasi halifeliğinin de söz sahibi olduğu bir yerd. Kural olarak, halifelik, dini otorite olması nedeniyle sadece dini konularda söz sahibiydi. Kural böyle olmakla birlikte halifeler, zamanla siyasi faaliyetlere girişmeye başladılar ve sultanlıklarla, Büyük Selçuklu sultanlığıyla ve şehir emirleriyle savaşlar yaptılar.⁷¹

Zengi, Vasit'taki ilk yöneticiliğinin ikinci yılında kendisini bu mücadelelerin içinde buldu. Irak Selçuklu sultanı Mahmud, 516 (1122-1123) yılında Vasit ve çevresini Aksungur el-Porsuki'ye ikta etti. Porsuki zaten Irak şahnesi⁷² ve Musul atabeyi idi. Porsuki, İmadeddin Zengi'yi, Vasit'a yönetici olarak tayin etti. Zengi aynı yılın Şaban ayında Vasit'a giderek yönetimi ele aldı. Bu, onun ilk yöneticiliği idi.

517 (1123-1124) yılında halife el-Müsterşid ile Hille'nin Arap emiri Dübeys arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Halife, Porsuki'yi yardıma çağırdı. Porsuki, Vasit'taki İmadeddin Zengi'ye haber göndererek savaşa katılmasını emretti. Dübeys ile halifenin ordusu aynı yılın Mart ayında Nil denen yerde⁷³ savaşa tutuştu. Savaşın en şiddetli yerinde İmadeddin Zengi, emrindeki Vasit askerleriyle Dübeys'in

⁷¹ Abbasi halifeleri ile Selçuklu sultanları arasındaki mücadele ve çekişmeler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II.

⁷² Şahne, şehrin askeri ve idari güvenliğini sağlayan memurdur. Bu görevli, bir çeşit askeri validir. Sözlükte 'yük, azık, düşmanlık, at sürüsü' anlamına gelen gelen şahne (şihne), IX. yüzyılın sonlarından itibaren bir şehrin veya bölgenin muhafaza ve kontrolünden sorumlu olan görevli için kullanılmaya başladı. Şahnenin yaptığı görev daha önce sahibü'ş-şurta ve sahibü'l-mafine tarafından yerine getiriliyordu. Bunların emrinde çok sayıda asker vardı. Örneğin; Abbasi halifesi Muktedir-Billah zamanında bu görevde bulunan Emir Nazfık'ın emrinde 14.000 süvari ve piyadeden oluşan bir birlik vardı. Büyük Selçuklular'da bir şehir veya eyaletin askeri valisine şahne deniyordu. Şahnelik bu dönemde giderek önemli bir kurum haline gelmiştir. Genellikle Türk soylu askerler arasından tayin edilen şahnelerin emrinde de askeri birlikler vardı. Tayin ve aziller genellikle hükümdar veya vezir tarafından yapılırdı. Şahnelerin bazı şehir ve kasabalarda naibleri vardı. Şahnenin en önemli görevi sorumluluk alanı içinde yaşayan halkın refah ve güvenliğini sağlamaktı. Ayrıca şehrin, buraya bağlı yerlerin ve yolların güvenliğinden sorumluydu. Suçluları ve karışıklık çıkaranları takip eder, ayyar, zorba ve hırsızları yakalayıp mahkemeye sevkederdi. (Erdoğan Merçil, *Şahne*, DİA, 38, 292-293; Gök, H. İ. *Musul atabegliği: zengiler*, 570).

⁷³ Nil, Hille yakınında bir kasabadır. (Alptekin, C. *The reign of zangi*, 24).

komutanı Anter'i kuşatıp etkisiz hale getirdi. Savaşı halifenin ordusu kazandı. Irak Selçuklu sultanı Mahmud, bu başarısından dolayı İmadeddin Zengi'yi Basra şahneliğine tayin etti.⁷⁴

Zengi'nin bu göreve getirilmesinde, onun Sultan Mahmud'a her zaman büyük bir sadakat göstermesinin yanı sıra, üstün savaşçılık özelliklerinin ve idareciliğinin etkisi olmuştur.⁷⁵ Zengi, Basra şahneliğinde çok başarılı oldu. İki bir Basra şehrine saldıran göçebe Arap aşiretlerine saldırıp onları çöle sürdü.⁷⁶

Porsuki, 1124 yılında Bağdad şahneliğinden alınarak Haçlılarla savaşmak için Musul'a gönderildiği⁷⁷ sırada Zengi, kendisine ikta olarak verilen Basra'da idi. Porsuki, Zengi'ye kendisiyle birlikte Musul'a gitmesini teklif etti ancak, Zengi bu teklifi reddetti. Çünkü o, daha yüksek bir kumanda altına girmek istemiyordu. Bu konuda Zengi kendi adamlarına şöyle diyordu: "*Musul'a her gün yeni biri tayin ediliyor, biz de onun hizmetinde olmak istiyoruz. Ben sultan'ın yanına gidip onunla beraber olmayı daha doğru buluyorum.*" Adamları da Zengi'nin bu görüşüne katıldılar. Bunun üzerine Zengi, daha büyük ve bağımsız bir ikta sahibi olmak amacıyla Isfahan'da bulunan Sultan Mahmud'un yanına gitti. Sultan onu iyi karşıladı. Ancak, bu sırada Basra'da Arab eşkıyası büyük bir karışıklık çıkardı ve Sultan Mahmud, Zengi'yi hemen Basra'ya gönderdi.⁷⁸

1126 yılında Abbasi halifesi el-Müsterşid ile Irak Selçuklu hükümdarı Mahmud arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Anlaşmazlığın sebebi, Mahmud'un tayin ettiği Bağdad şahnesi ile halifenin geçimsizliği idi. Şahne, başkent Hemedan'daki Sultan Mahmud'un yanına giderek halifenin siyasi amaçlarının olduğunu, durum böyle devam ederse Bağdad ve çevresinde Selçuklu hâkimiyetinin tehlikeye gireceğini

⁷⁴ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 478, 479; *Sallabi*, 25; Sevim, A. *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 157; Demirkent, I. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, 84; Alptekin, C. *Zengi*, İslam Ansiklopedisi, 13,526-532; aynı yazar, *The reign of zangi*, 24.

⁷⁵ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 84.

⁷⁶ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 492.

⁷⁷ İbnü'l-Esir, Porsuki'nin Musul'a gönderilme sebebini, halife el-Müsterşid'in ondan nefret etmesine bağlıyor. Buna göre, halife Sultan Mahmud'dan Porsuki'yi görevden alarak Musul'a göndermesini rica etmiş, sultan da halifenin bu ricasını yerine getirmiştir. Haçlılarla savaş ise işin bahanesidir. (İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 492).

⁷⁸ İbnü'l-Esir. *al-Bahir*. 27-28; aynı yazar, *Tarih*, X, 492; Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 85. İbnü'l-Adim'e göre, Zengi'nin bu ziyaretinde Sultan Mahmud tarafından Basra ona ikta olarak verilmiştir ve Zengi Musul atabeyi oluncaya kadar Basra onun iktası olarak kalmıştır. (Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 157).

söyledi. Sultan Mahmud şahnenin söylediklerine ikna oldu ve Bağdad'a sefer düzenlemeye karar verdi.

Mahmud'un seferini haber alan halife, Zilhicce ayında (Aralık 1126-Ocak 1127) saraydan ayrılarak Bağdad'ın batı yakasına geçti. Emirlerinden Hadım Afif'i askeri bir birlikle Vasıt'a göndererek Sultan Mahmud'un adamlarını oradan kovmak istedi. Bu durumu öğrenen Sultan Mahmud, İmadeddin Zengi'yi, Afif'in üzerine gönderdi. Afif, Vasıt'a varınca İmadeddin Zengi de oraya varıp şehrin doğu yakasına kondu. Afif ise şehrin batı yakasındaydı. İmadeddin Zengi, Afif'e haber göndererek savaştan kaçınmasını ve Vasıt'tan uzaklaşmasını istedi. Fakat Afif bu teklifi reddetti. Bunun üzerine Zengi, karşı tarafa geçip Afif'e saldırdı ve onu ağır bir yenilgiye uğrattı. Afif'in askerlerinin bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da Zengi'ye esir düştü. Zengi, Afif'in kaçmasına göz yumdu. Çünkü aralarında dostluk vardı.⁷⁹

Durumu öğrenen halife, bütün gemileri topladı. Sarayın tüm kapılarını kapattı. Bağdad'ın doğu yakasında yalnızca küçük bir askeri birlik bıraktı. Sultan Mahmud 20 Zilhicce (6 Ocak 1127) günü Bağdad'a ulaştı. Askerlerin bir kısmı Bağdad şehrine girip halkın evlerinde konaklamaya başladı. Halkın şikayeti üzerine Sultan Mahmud, askerlerini şehirden çıkardı. Halifeye haber gönderip sarayına dönmesini ve barış yapılmasını istedi. Ancak, halife bu teklifi reddetti. 1 Muharrem 521 (17 Ocak 1127) günü Sultan Mahmud'un bir bölük askeri hilafet sarayına girdi ve halifenin odalarını yağmaladı. Bunun üzerine Bağdad halkı halifenin emriyle toplandı. Halifenin askerleri 30.000 kişiye ulaştı.

Halife hendekler kazdırarak savaşa hazırlandı. Sultan Mahmud'un ordusuna ani bir baskın düzenlemeye karar verdi. Fakat, komutanlarından Erbil hakimi Ebu'l Heyca el-Kürdi, savaşmak ister gibi harekete geçti ve halifeye ihanet ederek Sultan Mahmud'un ordusuna katıldı.

Bu sırada Sultan Mahmud, İmadeddin Zengi'ye haber göndererek ondan yardım istedi. Askerlerini hayvanlara ve gemilere bindirerek acele gelmesini emretti. Zengi, Basra'daki gemilerin tümünü Bağdad'a sevk etmek için topladı. Gemilere

---

⁷⁹ İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 502-50.

çok miktarda silah ve asker yükleyip yola çıkardı. Zengi, Bağdad'a büyük bir gösteriyle girmek istiyordu. Askerlerinden, Bağdad'a yaklaşınca silahlanmalarını, kahramanlık ve atılganlıklarını göstermelerini istedi. Zengi'nin ordusu Bağdad'a büyük bir gösteriyle girdi. Gemilerdeki ve karadaki askerler her yeri doldurmuştu. Bu durumu gören halife, Sultan Mahmud'a barış teklif etti. Mahmud bu teklifi kabul etti.

Bu başarısından ve yardımından dolayı Sultan Mahmud, Zengi'yi 1126 yılının Nisan ayında Irak ve Bağdad şahneliğine tayin etti.⁸⁰ Aslında Mahmud, halife ile olan mücadelesinde Zengi'nin her zaman kendisine yardım edeceğini düşündüğünden bu görevi ona vermişti. Çünkü halife, tekrar Selçuklu devletine karşı siyasi mücadeleye girişebilirdi.⁸¹

İbnü'l-Esir, Zengi'nin bu göreve tayin edilmesini şöyle anlatıyor:

Şehid Atabeg Zengi'nin Irak Şahneliğine Tayini

Sultan Mahmud bu yıl Rebiyülevvel ayında İmadeddin Zengi b. Aksungur'u Irak şahneliğine tayin etti.

İmadeddin, yukarıda zikrettiğimiz gibi, Vasıt'tan büyük bir toplulukla ve muhteşem bir şekilde çıkmıştı. Basra ve Vasıt gibi başkalarının asayiş ve huzuru sağlamaktan aciz olduğu bölgeyi başarıyla idare ve muhafaza ettiği için Sultan ve emirlerin gözünde büyüdü, itibarı arttı. Sultan, Bağdad'dan ayrılmaya karar verince Irak şahneliğini deruhte edecek ve Halifeden kendisine bir zarar gelmesine mani olacak bir şahıs aramaya başladı. Emirlerini ve ileri gelen devlet adamlarını gözden geçirdi. İmadeddin'den başka bu işi yürütecek birini göremedi. Sonra devlet erkânını toplayıp onlarla istişare etti. Hepsi de onu tavsiye ettiler ve "Biz bu gediği kapayamayız ve bu vilayetin şeref ve itibarını iade edemeyiz. İmadeddin Zengi'den başka hiçbir kimse kendisini bu tehlikeye atamaz.

dediler.

Bu sözler, "Sultanın düşüncesine uygun düştü ve iktalarına ilaveten bu vilayeti de ona verdi. Sultan, Irak vilayetinden gönlü rahat ve huzur içinde Bağdad'da ayrıldı. Vaziyet, gerçekten onun zannettiği gibi oldu."⁸²

⁸⁰ Alptekin, C. *Zengi*. İslam Ansiklopedisi, 13(526-532), 527; aynı yazar, *The reign of zangi*, 27; Kaya, S. *Büyük selçuklular döneminde bağdat*, 12; Sallabi, 27.

⁸¹ Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 110.

⁸² İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 507.

Musul emiri Aksunkur el-Porsuki 1126 yılında Bâtınilerce öldürüldü.⁸³ Yerine oğlu İzzeddin Mesud geçti. Aradan çok geçmeden, Temmuz 1127'de Mesud da öldü. Mesud'un yerine geçen küçük kardeşi,⁸⁴ yaşı çok küçük olduğu için devlet işlerini yürütebilecek durumda değildi. Bundan dolayı, Porsuki'nin memlûklerinden Çavlı adında birisi Musul'u yönetmeye başladı.

Çavlı, Irak Selçuklu sultanı Mahmud'a elçi gönderip Musul ve çevresinin Mesud'un küçük yaştaki oğlunun adına kendisine verilmesini istedi. Bunun karşılığında Sultan Mahmud'a pek çok mal vermeyi vaad etti. Ancak, durum Çavlı'nın isteği doğrultusunda gelişmedi. Elçiler yolda anlaşarak Çavlı'nın yerine İmadeddin Zengi'yi geçirmek için görüş birliğine vardılar ve bu konuda Sultan Mahmud'a teklif sunmaya karar verdiler. İlk önce sultanın vezirinin yanına giderek durumu anlattılar. Haçlı tehlikesinin öneminden bahsettiler ve bu tehlikeye karşı koymak için İmadeddin Zengi'nin Musul'a vali tayin edilmesini istediler, onun onayını aldılar. Daha sonra vezir, sultana bu teklifi sundu ve teklif kabul edildi. İbnü'l-Esir, elçilerin vezire söylediklerini ve vezirin tavrı ile sultandan onay almasını şöyle naklediyor:

Sen de Sultan da çok iyi bilirsiniz ki, Haçlılar el-Cezire ve Suriye'de güçlendiler. Oradaki kuvvet ve şevkleri arttı. Bu bölgelerin büyük bir kısmını işgal ettiler. Haçlılar, Müslümanların elindeki beldeler hariç, Mardin sınırından Musul'daki Ariş'e kadar bütün vilayetleri ele geçirdiler. Porsuki, cesareti, tecrübesi ve askerlerin ona itaat etmesi sebebiyle Haçlıların bazı düşmanca hareketlerine ve fenalıklarına mani oluyordu. Aksungur el-Porsuki öldürüldükten sonra Haçlıların İslam beldelerini ele geçirme hırsları daha da arttı. Bu oğlu ise henüz küçüktür. Kahraman, cesur ve kabiliyetli, ileri görüşlü ve tecrübeli bir şahıs vali tayin edilmeli ki, ülkeyi onlara karşı müdafaa ve muhafaza, sınırları ve çevreyi himaye edebilsin. Biz bir karışıklık çıkmasını, Müslümanlara ve İslama bir zarar gelmesini diye düşünüp vaziyeti arz ettik. Aksi halde kusur, günah bize ait olurdu ve, "Siz bu durumu bize niçin haber vermediniz" denirdi"

dediler.

⁸³ Aksunkur el-Porsuki, 520 (1126) yılında İsmaililer tarafından öldürüldü. Porsuki, Musul'un büyük camisinde on kişilik bir İsmaili gurubun saldırısına uğradı ve camide öldü. (Bar Hebraeus, *Abu'l farac tarihi*, II, 360). Urfalı Mateos, saldırganları "hacı" olarak niteler ve dört kişi olduklarını kaydeder. (*Urfalı mateos vekayinamesi ve ppaz grigor'un zeyl*, 284). İbnü'l-Esir'e göre, Türk asıllı olan Porsuki, 520 (1126) yılının 8 Zilkade (25 Kasım) gününde Musul'daki bir camide Cuma namazı kılarak "Bâtıniler" tarafından öldürülmüştür. (İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 501

⁸⁴ Kaynaklarda Mesud'un bu kardeşinin adı belirtilmemiştir.

Vezir onların sözlerini Sultana arz etti. Sultan onların fikrini yerinde buldu ve çağırıp valiliğe kimin tayin edilmesi uygun olur diye istişare etti. Onlar, aralarında İmadeddin Zengi'nin de bulunduğu birkaç kişiden bahsettiler. Sultanın hazinesine yaklaşmak maksadıyla İmadeddin namına Sultana pek çok nal (para) vermeyi vaad ettiler. Bunun üzerine Sultan onun vali tayin edilmesini kabul etti. Çünkü Sultan, onun kabiliyetli bir emir olduğunu biliyordu. İmadeddin'i çağırıp bütün o bölgeye onu vali tayin etti ve Sultanın bu konuyla ilgili menşuru yazıldı.⁸⁵

Sultandan menşuru alan İmadeddin Zengi, hemen harekete geçip ilkönce el-Bevazic'i zapt etmek istedi. Çünkü Çavlı'nın kendinse karşı gelmesinden çekiniyordu. El-Bevazic'i alan Zengi, Musul'a hareket etti. Sultan Mahmud, oğlu Alp Arslan'ı da İmadeddin Zengi'nin yanına göndererek oğluna atabey olarak tayin etti. Bundan sonra Zengi'nin unvanı atabey oldu.

Sanılanın tersine, Çavlı, İmadeddin Zengi'ye karşı koymadı. Onun geldiğini haber alınca askerlerini alarak Musul dışında onu karşıladı ve ona bağlılığını göstermek için atından inerek huzurunda yeri öptü. Daha sonra Zengi ile birlikte Musul'a döndü. İmadeddin Zengi, 521 yılının Ramazan ayında (Eylül-Ekim 1127) Musul'a girdi. Çavlı'nın davranışını ödüllendirmek için ona Rahbe'yi iktâ olarak verdi.⁸⁶

Atabey İmadeddin Zengi, Musul'a yeni yöneticiler tayin etti. Nasıreddin'e Musul ve çevresindeki kalelerin dizdarlığı görevini verdi. Salahaddin Yağlıbasan'ı emir-hacip, Bahaüddin'i ise kadı olarak tayin etti. Kadının iktasını ve emlakını artırdı. Bütün işlerinde bu kadının görüşlerini almaya önem vermeye başladı.⁸⁷

Atabey olup Musul'daki idari işleri tamamlayan İmadeddin Zengi, Mezopotamya ve Suriye'de siyasi birliği sağlamak için harekete geçti. Musul valiliği aynı zamanda Yukarı Mezopotamya'nın ve Suriye'nin görev alanına giriyordu. Bundan daha önemlisi, Musul, Haçlılarla mücadelenin planlandığı en önemli merkezdi. Onun bu göreve tayin edilmesindeki temel amaç, Haçlılara karşı cihadda başarılı olmaktı. Selçuklu tarihi uzmanlarından Mehmet Altay Köymen, Musul'un bu konumunu ve Zengi'nin bu göreve getirilmesini şöyle yorumluyor:

⁸⁵ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 508-509; *Sallabi*, 30.

⁸⁶ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 509-510; Azimi, *Azimi tarihi*, 63; Alptekin, C. *Zengi*, İslam Ansiklopedisi, 13, 526-532; aynı yazar, *The reign of zangi*, 28. Azimi, Zengi'nin Musul'a giriş gününü 10 Ramazan (19Eylül) olarak kaydetmiştir.

⁸⁷ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 510.

Zengi'nin Yukarı Mezopotamya, Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine tayini, neticeleri bakımından, yani gerek buralardaki (site devletleri adı verilebilecek) devletleri siyasi hâkimiyeti altında birleştirerek, batıda Haçlı seferleri neticesinde Müslüman ülkelerinde kurulmuş olan siyasi teşekküllere karşı taarruza geçmesi, gerekse Irak'ta baş gösteren hadiselerin cereyanı üzerindeki tesiri dolayısıyla, yalnız Mahmud'un saltanatı zamanının değil, şüphesiz bütün Selçuklu İmparatorluğu tarihinin en mühim hadiselerinden biridir.⁸⁸

---

⁸⁸ Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*. II, 131-132

2. BÖLÜM

MUSUL ATABEYİ İMADEDDİN ZENGİ

2.1. İslam Devletleri ile İlişkileri

İmadeddin Zengi, Musul atabeyi olduğunda, kendisinin de bağlı bulunduğu Irak Selçuklu sultanlığı ve bu sultanlığın bağlı bulunduğu Büyük Selçuklu sultanlığı, Müslüman dünyanın en önemli iki devleti idi. Mardin ve çevresindeki Artuklular ile Suriye'deki Dimaşk atabeyliği, Büyük Selçuklu sultanlığına bağlı emirliklerdi. Suriye'nin önemli bir kalesi olan Haleb ise Musul atabeyliğine bağlıydı. Anadolu Selçuklu devleti ile Danişmendli devleti de bölgenin en önemli devletlerinden olmakla birlikte bunların İmadeddin Zengi ile doğrudan bir ilişkisi yoktu. Daha doğrusu, bu devletlerin arazisi Zengi'nin faaliyet alanına girmiyordu.

Irak'ın ve İslam coğrafyasının en önemli otoritelerinden birisi de hiç kuşkusuz, merkezi Bağdad olan Abbasi halifeliği idi. 946 yılına kadar hem dini hem siyasi kimliği olan bu otorite adeta bağımsız bir devlet gibi faaliyet gösteriyordu. Sünni mezhebinden olan Abbasi halifeliği, 946 yılından sonra Şii Büveyhilerin kontrolü ve baskısı altına girdi ve etkisini önemli ölçüde kaybetti. Büveyhilerin baskısından kurtulmak isteyen Abbasi halifesi Kaim Biemrullah, 447 (1055) yılında Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul'u Bağdad'a davet etti ve onun adına hutbe okuttu. Böylece, halifeliğin siyasi otoritesi önemli ölçüde ortadan kalktı ve sadece dini otorite olarak faaliyet göstermeye başladı.⁸⁹ Ne var ki, Selçuklu ailesi arasındaki taht kavgaları artınca bu fırsatlardan yararlanarak siyasi gücünü yeniden elde etme çabasına girdi. Halifelik, bölgedeki emirlikler ve Irak Selçuklu sultanlığı ve Büyük Selçuklu sultanlığı arasındaki ilişkiler gün be gün değişiyor, taraflar sürekli saf değiştirerek siyasi gücünü artırmaya çalışıyordu. Musul valiliğine yükselme sürecinde bütün bu mücadelelerin içinde yer alan İmadeddin Zengi, şimdi yeni görevinde de bu mücadelelerde bulunmak zorundaydı.

⁸⁹ Özdemir, M. N. Abbasi halifeleri ile büyük selçuklu sultanları arasındaki münasebetler, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 315-367; Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, XVII

2.1.1. Selçuklu sultanlığı ve abbasi halifeliği ile ilişkiler

Musul atabeyliğine yükselen İmadeddin Zengi, asıl amacı olan Haçlılarla mücadele edebilmek için Mezopotamya ve Suriye'ye hakim olmak zorundaydı. Ayrıca, Haleb'i Haçlı baskısından kurtararak, kariyeri için önemli bir adım atmak istiyordu.⁹⁰ Bu bilinçle hareket eden Zengi, ilk olarak Haleb'de ortaya çıkan huzursuzluğu gidermek için tedbirler aldı. Bu sırada Haleb halkı yöneticilerin zulmünden şikâyetçiydi. Selçukluların Musul valisi Porsuki'nin oğlu olan İzzeddin Mesud, ölümünden kısa bir süre önce Kutlu Aba⁹¹ adında bir memlûkünü Haleb'e yönetici olarak tayin etmişti. Ancak, Kutlu Aba, Haleb'i çok kötü yönetmiş ve halkın tepkisini çekmişti. Halkın malına el koymuş, onlara zulmeden insanları yanına toplamıştı. Bu sebeplerle Haleb halkı ondan nefret etmeye başlamış, sonunda ayaklanarak yönetime el koymuş ve Haleb'in eski hakimi Bedrüddin'i yönetici olarak tanımıştı. Eski yönetici Kutlu Aba ise Haleb kalesine sığınmıştı.

Haleb'deki bu karışıklığı haber alan İmadeddin Zengi, daha önce Porsuki'nin yanında çalışmış olan Sungur Dıraz ve Hasan Karakuş adındaki emirleri 1127 yılında Haleb'e gönderdi. Bu emirlerin çabası sonucu Haleb'de anlaşmazlığa düşen Kutlu Aba ve Bedrüddin, Musul'a, Zengi'nin yanına gönderildi. Zengi, bu iki hâkimi anlaştırdı ancak, onları Haleb'e göndermeyerek Musul'da bıraktı. Kendi hacibi⁹² olan Salahaddin Yağisiyani'yi vali tayin ederek bir askeri birlikle Haleb'e gönderdi. Yağisiyani, Haleb'e vararak yönetimi devraldı.⁹³

İmadeddin Zengi bununla da yetinmeyerek Haleb'e bir sefer düzenlemeye karar verdi. Bu amaçla 521 (1127) yılında Musul'dan hareket etti ve ilkönce Ceziret ibn Ömer'e (Cizre'ye) uğrayarak burayı almak istedi. Porsuki zamanından kalan Cizre'deki emirler Zengi'ye karşı çıktılar. Zengi şehri kuşattı ve mektupla onlara haber gönderdi ve teslim olurlarsa kendilerine pek çok şey vereceğini vaad etti. Ancak, emirler yine de Zengi'ye şehri teslim etmediler. Zengi, hücum emri

⁹⁰ Usta, A. *İmadeddin zengi ve artuklular*.

⁹¹ İbnü'l-Adim bu memlûkün adını Hutluğ Aba olarak kaydetmiştir. (Sevim, A. *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.157). İbnü'l-Esir ise bu şahsı Kutluğ Aba şeklinde kaydetmiştir. (*Tarih*, X, 513).

⁹² Hacib, Sarayın sorumlusudur ve atabey ile hükümet üyeleri arasındaki irtibatı sağlayan görevlidir. (Gök, H. *İ. Musul atabegliği: zengiler*, 560; Aydın Taneri, *Hacib*, DİA, 508-511).

⁹³ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 513-514.

verdiğinde, Cizreliler, Dicle nehrinden geçen Zengi'nin bir kısım askerine direndiyse de yenildiler ve sonunda şehri Zengi'ye teslim ettiler.⁹⁴

İmadeddin Zengi, Haleb'e gitmek için Cizre'den hareket ederek yolu üzerindeki Nusaybin'e vardı ve Artukluların elindeki bu şehri aldıktan sonra⁹⁵ Sincar'a ulaştı. Sincarlular ilkönce Zengi'ye karşı koymak istediler ancak daha sonra şehri teslim ettiler. Zengi, buradan Habur civarına gidip oraları ele geçirdi ve Harran⁹⁶ şehrine vardı. Harran, Müslümanların; Urfa, Suruc ve Bire (Birecik) ise Haçlıların elindeydi. Harranlılar, Zengi'yi karşılamaya çıktılar ve şehri gönüllü olarak ona teslim ettiler. Zengi, Harran'ı Savtegin'e⁹⁷ iktâ verdi.

Harran'ı alan Zengi, Urfa Haçlı kontu Joscelin'e haber göndererek taktik gereği onunla bir barış anlaşması yaptı. Amacı, zaman kazanarak asker toplayıp Suriye'ye hâkim olmaktı.⁹⁸ Bu anlaşma onun gayet planlı ve uzak görüşlü bir siyaset izlediğini ve kendisine emanet edilmiş olan İslam bölgesinde birlik ve beraberliği tamamen tesis etmeden Haçlılara karşı acele hareket etmeyi düşünmediğini gösteriyordu.⁹⁹

Yola devam eden Zengi, Menbic ve Bizaa şehirlerini de aldıktan sonra Haleb'e hareket etti. 17 Cemaziyelahir 522 (18 Haziran 1128) tarihinde çocukluğunun bir bölümünün geçtiği Haleb'e vardı. Haleb halkı İmadeddin Zengi'yi büyük bir sevinçle karşıladı.¹⁰⁰ Zengi kaleye çıktı. Daha önce Haleb halkına zulmeden Kutluğ Aba'yı yakalatıp gözlerine mil çektirdi. Seyfiddün'i Haleb reisliğine tayin etti.¹⁰¹

⁹⁴ İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 510. Yazar, Cizre'nin alınışını çok ayrıntılı biçimde anlatmıştır. Zengi'nin halkın sempatisini kazandığını anlatırken şöyle bir olay nakletmiştir: “O gece Dicle nehri öyle bir taştı ki, sular şehrin surlarına kadar geldi. Zellaka, sular altında kaldı. Eğer o gece orada kalmış olsaydı İmadeddin ve askerleri de boğulacaktı ve hiç kimse kurtulamayacaktı. Halk bu durumu görünce İmadeddin'in bahtiyar ve talihli bir insan olduğuna, böyle başlayan işin sonunun çok muazzam olacağına kesin olarak inandı.”

⁹⁵ Zengi'nin Nusaybin'i alması, Artuklularla ilgili bölümde anlatılmıştır.

⁹⁶ Ortadoğunun en ünlü şehirlerinden Harran'ın tarihi için bkz. Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 1-34.

⁹⁷ Savtegin daha sonra isyan edince şehri onun elinden aldı. (Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 20).

⁹⁸ İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 511.

⁹⁹ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 87.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 514; Ali Sevim, *Biyograflerle selçuklular tarihi*, 157; Azimi, *Azimi tarihi*, 63; Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 87.

¹⁰¹ Azimi, *Azimi tarihi*, 63.

Zengi'nin Haleb'de kontrolü sağlaması hem kendi açısından hem de İslam dünyasının Haçlılarla mücadelesi açısından çok önemli bir başlangıç oldu. İbnü'l-Esir, onun Haleb'e hakim olmasının önemini şöyle anlatmaktadır:

Eğer Allah Taala, Atabeg'i (Zengi'yi) Suriye şehirlerine hakim kılarak Müslümanlara lütufta bulunmasaydı, hiç şüphesiz oraya Haçlılar hakim olacaktı. Çünkü Suriye'nin bazı şehirlerini muhasara ediyorlardı. Tuğtekin bunu duyunca askerlerini toplayıp Haçlıların elindeki şehirlere yürüdü ve baskınlar düzenledi. Haçlılar onu uzaklaştırmak için beldelerinden ayrılmak zorunda kaldılar. Takdir-i ilahi, Tuğtekin¹⁰² bu sene öldü. Böylece Suriye'nin her tarafı halka yardım edecek bir şahıstan mahrum kaldı. Fakat Allah Taala, İmadeddin'i hakim kılarak Müslümanlara lütuf ve ihsanda bulundu. İmadeddin'in Haçlılara karşı yaptığı cihadı inşallah ileride anlatacağız.¹⁰³

İbnü'l-Adim'e göre Zengi bundan sonra Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mamud'un yanına (Hemedan'a) giderek Cezireteyn, Şam, Haleb ve Şatt illerinin yönetimi için ondan yetki almış ve 523 (1128) yılında geri gelmiştir.¹⁰⁴

İmadeddin Zengi, Musul atabeyliğine tayin edildikten kısa bir süre sonra bu görevini kaybetme tehlikesiyle karşılaştı. Büyük Selçuklu sultanı Sancar, Zengi'yi bu görevinden alıp yerine Hile emiri Dübeys'i getirmek istiyordu. Sancar, 1128 yılında, kardeşinin oğlu ve damadı olan Irak Selçuklu sultanı Mahmud'u Rey şehrine çağırdı ve onunla bir görüşme yaptı. Görüşmede, birtakım konularla birlikte bu isteğini yerine getirmesi için Mahmud'a emir verdi. Sultan Mahmud, Rey şehrinde alınan kararları uygulamak için 19 Muharrem 523 (14 Ocak 1129) tarihinde Bağdad'a geldi. Yanında Dübeys de vardı. Halifeden Dübeys'i affetmesini talep etti. Ancak halife bunu reddetti. Hatta Dübeys'e devlette herhangi bir görev verilmesine dahi karşı çıktı. Çünkü Dübeys, daha önce halifeye isyan etmişti. Halife, Zengi'nin görevden alınmasını şiddetle protesto etti. Halifenin Zengi'ye verdiği bu desteğin sebebi, Dübeys'e karşı bu güçlü komutanla ittifak yapmak istemesiydi.

Halife, Zengi'nin görevde kalması için sultan Mahmud'a tazminat verme teklifinde bulundu. Dübeys ise bu girişimi önlemek amacıyla halifeye yüz bin dinar para teklif

¹⁰² Tuğtekin, Dımaşk atabeyidir.

¹⁰³ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 515

¹⁰⁴ Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*. 157.

etti. Rey'de kendisi hakkında alınan kararı ve Bağdad'daki bu gelişmeleri haber alan atabek İmadeddin Zengi, vakit geçirmeden Bağdad'a hareket etti. Sultan Mahmud'un huzuruna çıktı ve görevden alınmaması karşılığında ona yüz bin dinar teklif etti. Halife ve Zengi'nin ısrarı ve para teklifi üzerine Sultan Mahmud, Zengi'yi görevden almaktan vazgeçti. İmadeddin Zengi, sultana değerli hediyeler verdi ve üç gün onun yanında kaldı. Sultan da ona değerli hediyeler verdi ve onu Musul'a gönderdi. Bu arada Dübeys de affedildi. Yeni olaylara karışmaması Kızıl ve Ahmedili adlı için iki komutan Dübeys'e kefil oldu.¹⁰⁵

Ne var ki, maceracı bir kişiliğe sahip olan Dübeys 523 (1128-1129) yılında yeni maceralara girişti. Aslında onu bu maceralara cesaretlendiren şey, Sultan Sencer'in kızının (aynı zamanda Sultan Mahmud'un karısı) himayesinde olmasıydı. Mahmud, Bağdad'dan ayrıлып başkent Hemedan'a dönünce bu kadın vefat etti ve Dübeys korumasız kaldı. Bu sırada Dübeys de Mahmud ile birlikte Hemedan'daydı. Karısının ölümünden hemen sonra Sultan Mahmud da hastalandı. Durumunu tehlikede gören Dübeys, 1129 yılının Ramazan ayında, Sultan Mahmud'un çok küçük yaştaki oğlunu rehine olarak kullanmak amacıyla yanına alıp asıl vatani olan Hille'ye kaçtı. Hille'deki Selçuklu temsilcisi Bihruz, Dübeys'e karşı çıkamadı. Çünkü Hille halkı arasında Dübeys'in taraftarları çoktu. Bunda Dübeys'in de Hille halkı gibi Arap olmasının etkisi vardı.¹⁰⁶ Dübeys'in kaçtığını ve oğlunu da yanında götürdüğünü haber alan Sultan Mahmud, daha önce Dübeys'in affedilmesi sırasında ona kefil olan iki komutanı Hille'ye gönderdi. Bundan bir süre sonra Sultan Mahmud, Bağdad'a doğru sefere çıktı. Tehlikeyi anlayan Dübeys, halifeye ve sultana bol para ve hediye vermeyi teklif ettiyse de bu teklifleri kabul edilmedi.

Halife ve sultandan af elde edemeyen Dübeys, ilkönce Basra'yı yağmaladı, daha sonra çöle kaçtı. Sultanın küçük oğlunu da yanında götürdü.¹⁰⁷ Daha sonra yolunu

¹⁰⁵ Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 134-136; İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 517; Azimi. *Azimi tarihi*, 64.

¹⁰⁶ Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 141-142; İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 517-518.

¹⁰⁷ Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 146-148; İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 517-518.

şaşırdı ve Suriye'deki Kelb kabilesine misafir oldu.¹⁰⁸ Fakat Kelb kabilesi Dübey's'i tutuklayıp Dimaşk (Şam) hakimi Tacü'l-Mülük Böri'ye teslim etti.

İmadeddin Zengi, Dübey's'in Dimaşk'ta olduğunu öğrenince Böri'ye haber göndererek onu kendisine teslim etmesini istedi. Dübey's'in Zengi aleyhindeki konuşmaları da Zengi'yi harekete geçirmekte etkili olmuştu. Yukarıda anlattığımız gibi, Dimaşk hakimi Böri'nin oğlu Sevinç, Zengi'nin elindeydi. Zengi, Böri'ye oğlunu serbest bırakacağını, eğer isteği yerine gelmezse Dimaşk'a saldıracağını haber verdi. Ayrıca Böri'ye 50.000 dinar para teklif etti. Böri, Zengi'nin isteğini kabul etti ve Dübey's'i, Zengi'ye teslim etti. Zengi'nin gönderdiği askeri birlik, Nabad'ın kuzeyindeki Kara kasabasında Dübey's'i teslim aldı ve Böri'nin oğlu Sevinç'i serbest bıraktı (8 Zilhicce 525/2 Ekim 1131). Zengi, sanılanın tersine, Dübey's'i öldürmedi ve ona çok iyi davrandı. Çünkü onu, ileride yapacağı mücadelelerde kullanmak istiyordu.

Bu arada, Dübey's'in Dimaşk'ta esir olduğunu öğrenen halife, onu Bağdad'a getirip cezalandırmak istiyordu. Çünkü Dübey's'in kendisine düşman olduğunu artık kesin olarak anlamıştı. Halifenin Dimaşk'a gönderdiği adamlar oraya varınca Dübey's'in Zengi'nin eline düştüğünü öğrendiler ve Bağdad'a dönmeye karar verdiler. Ayrıca, bu adamlar, Zengi'nin aleyhinde konuşmaya başladılar. Onların bu sözlerini duyan Zengi kendi adamlarına pusu kurdurarak onları yakaladı ve hapsedti. Daha sonra halifenin ricası üzerine adamları serbest bıraktı. Ancak, Dübey's'i halifeye teslim etmedi. Çünkü Zengi, ileriye dönük hesaplar yapıyor, girişeceği mücadelelerde onun gücünden faydalanmak istiyordu.¹⁰⁹

İmadeddin Zengi'nin Dübey's'i ele geçirmesinden kısa bir süre sonra Irak Selçuklu sultanı Mahmud, 525 yılının Şevval ayında (Ekim 1131) öldü. Yerine oğlu Davud sultan oldu. Davud'un yaşı çok küçük olduğu için sultanlığına itirazlar oldu. Davud'un amcası Mesud, Tebriz'i işgal ederek ilk itirazı gerçekleştirdi. Davud,

¹⁰⁸ İbnü'l-Adim'in yazdığına göre Dübey's, Irak'tan kaçıp Suriye'ye yönelince Sermin denen yere geldi. Buradan Haçlılara iltica etti. Haçlılar ona çok iyi davrandı. Dübey's, Halep yakınındaki Azaz'a gitti. Sarhad kalesinin sahibi olan bir kadın ona haber göndererek evlenmek istediğini söyledi. Ancak, sahibe sözünde durmayarak Basra hakimi Eminüddeve ile evlendi. Durumu öğrenen ve zor durumda kalan Dübey's, Dimaşk'a giderek Böri'ye sığındı. (Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 144).

¹⁰⁹ İbnü'l Esir, *Tarih*, X, 527-528; Azimi, *Azimi Tarihi*, 68-69; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 34-35; aynı yazar, *Dimaşk Atabegliği*, 92; Sevim A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 143-144; Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, 170-173.

başkent Hemedan'dan çıkararak Mesud'a karşı bir sefer düzenledi ve Tebriz'de onu uzun bir süre muhasara etti. Bir sonuç elde edemeyince Muharrem 526'da (Aralık 1131) uzlaşmaya varıldı. Bu uzlaşmaya rağmen taht mücadelesi devam etti. Bağdad'daki Abbasi halifesi, hutbeyi sadece Büyük Selçuklu sultanı Sancar adına okutarak, hutbede Davud ve Mesud'un adına yer vermedi.

Taht mücadelesinden vazgeçmeyen Mesud, İmadeddin Zengi'den yardım istedi. Zengi bu talebe olumlu cevap verdi ve böylece büyük bir avantaj elde etti. Bu sırada Fars ve Huzistan meliki Selçukşah da taht mücadelesine girişti. Böylece iki kanat ortaya çıktı: Bir kanatta prens Selçukşah ile halife, öteki kanatta Mesud ile Zengi.¹¹⁰

Selçukşah'ın atabeyi Karaca bir orduyla hızla Bağdad'a geldi ve halife tarafından iyi karşılandı. Arkasından Mesud'un elçisi gelip hutbenin Mesud adına okunmasını istedi. Daha sonra Mesud, Bağdad'a doğru harekete geçti. Halifenin ordusuyla Selçukşah'ın ordusu, Mesud'un ordusunu karşılamaya çıktı. Bu sırada İmadeddin Zengi, Samarra civarındaki Maşuk'ta idi. Selçukşah'ın atabeyi Karaca, geceli gündüzlü bir yürüyüşle Maşuk'a varıp Zengi'nin ordusuna ani bir saldırı yaptı ve onu yendi. Zengi'nin ordusundan birçok kişi esir düştü. Yenilen Zengi, Tikrit'e çekildi. Dicle'yi geçince takipten kurtuldu ve Musul'a döndü. Tikrit kalesinin Kürt kökenli dizdarı Necmeddin Eyyub, Zengi'ye kolaylık gösterdi. Ordusunun Dicle'yi geçmesi için bir köprü yaptırdı ve daha sonra Zengi'nin ordusuna katılarak Musul'a geldi.

Müttefikleri Zengi'nin yenildiğini haber alan Mesud, halife Müsterşid ve Selçuk Şah ile 526 yılının Cemaziyyevvel ayında (Mart-Nisan 1132) uzlaşmaya vardı ve bir anlaşma imzalandı. Bu kez, Halife, Mesud ve Selçuk Şah, büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'a karşı bir ittifak oluşturdular. Bu ittifakın oluşmasında Karaca adlı komutanın büyük çabaları oldu. Karaca, Selçuk Şah'ın atabeyi idi ancak o, bununla yetinmiyor, Mesud'u da tahakkümü altına almak istiyordu. Bu anlaşmaya göre:

¹¹⁰ Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 176-180; İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 531-532.

- a- Irak, halifenin vekili tarafından yönetilecekti.
- b- Mesud sultan olacaktı
- c- Selçuk Şah veliaht olacak, yani, Mesud'dan sonra sultan olacaktı.¹¹¹

Bu ittifak kurulunca Sultan Mesud ve Selçuk Şah, Bağdad'a giderek saraylarına yerleştiler. Büyük Selçuklu imparatoru Sancar, kendisine karşı kurulan bu ittifakı Rey'de iken öğrendi ve ordusuyla Irak Selçuklu sultanlığının başkenti olan Hemedan'a hareket etti. Sancar'a karşı ittifak kuranlar ise savaş hazırlığına başladılar. Sancar, halife ile anlaşmak istedi ve ona bir elçi göndererek şimdiye kadar ona bağlı olduğunu ve "ne istediye verdiğini" söyledi. Ancak halife Müsterşid, Sultan Sancar ile anlaşmaya yanaşmadı. Hatta Sancar'ın adını hutbeden çıkardı, ancak, yerine herhangi birisini koymadı. Böylece halife, Irak'ta kendisinden başka birisinin siyasi hakimiyetini kabul etmediğini belirtmiş oluyordu.¹¹²

İttifakla savaşmaya karar veren Sancar, İmadeddin Zengi'ye haber göndererek kendisine katılmasını istedi. Zengi bu teklifi kabul etti ve yanına Dübey's'i alarak Bağdad'a hareket etti. Bazı kaynaklara göre, Sancar bu sırada İmadeddin Zengi'yi Bağdad şahneliğine tayin etmiş, Dübey's'e ise Hille'yi vermiştir.¹¹³

Bu arada, Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu melik Tuğrul, amcası Sancar'ın hareketlerini yanlış anladı ve ondan ayrılmaya karar verdi. Tuğrul, Sancar'ın saltanatı Mesud'a vermek istediğini sanıyordu. Sancar bunu öğrenince Tuğrul'a haber göndererek durumun sandığı gibi olmadığını söyledi ve kendisini Irak Selçuklu devleti sultanlığına tayin ettiğini bildirdi. Ayrıca Tuğrul, Sancar'dan sonra Büyük Selçuklu imparatorluğunun sultanı olacaktı. Sancar'dan bu teminatları alan

¹¹¹ Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 180-181; İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 532-533; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 36.

¹¹² Alptekin, C. *The reign of zangi*, 37; Mehmet Altay Köymen, *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 184-191; İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 52; Bar Hebraeus, *Abu'l Farac Tarihi*, II, 365.

¹¹³ İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 533. Köymen, M. A. Zengi'nin Bağdad şahneliği görevini kabul etmesinin anlaşılabilir bir tutum olduğunu belirterek şöyle diyor: "Vazifesiz Dübey's'e ecdad ülkelerinin tevcihi cazip gelebilir. Fakat, Zengi'nin, yarı müstakil, hatta müstakil olarak hüküm sürdüğü uç boyları beyliğine Selçuklu devleti memuriyetini tercih etmesinin manasını anlayamadığımızı itiraf edelim" (*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, 191-192).

Tuğrul sevincinden yeri öptü. Büyük savaş öncesinde Sancar bu önemli problemi böylece çözmüş oldu.¹¹⁴

İttifak askerleri Hemedan'da bulunan Sultan Sancar ile savaşmak için yola çıktılar. Halifenin ordusu onları biraz geriden takip ediyordu. Sultan Mesud'un ordusu Dad Merc denen yere vardığında Büyük Selçuklu sultanı Sancar'ın öncü birlikleriyle karşılaştı. Öncü birlikler çok kalabalıktı. Savaşmaya cesaret edemeyen Mesud, Kirmanşah'a çekildi. Sultan Sancar ise 100.000 kişilik bir atlı birliğiyle Esedabad'a gitti. Mesud ile kardeşi Selçuk Şah, dağlık bir yerde konakladılar. İki kardeş buradan ayrılınca Sultan Sancar hızla onları takip etmeye başladı. Dört günlük bir yolculuktan sonra Dinever yakınında onlara kavuştu. Mesud ile Selçuk Şah, arkadan gelmekte olan halifenin kuvvetlerini beklemek istediler, ancak, Sancar'ın ordusunu karşılarında görünce savaşmaya mecbur oldular.

8 Receb 526 (25 Mayıs 1132) günü yapılan Dinever savaşında Mesud, amcası Sultan Sancar'a yenildi. İttifakın ünlü komutanı Karaca yaralı halde Sancar'a esir düştü ve öldürüldü. Mesud, savaş alanından geri çekildi. Sancar, yeğeni Mesud'a haber gönderip yanına getirtti. Onu azarladı ve affetti. Mesud'u, Gence'ye tayin etti. Irak Selçuklu sultanlığına melik Tuğrul'u tayin etti ve onun adına hutbe okuttu.¹¹⁵

İmadeddin Zengi, savaştan önce, halifenin Bağdad'dan ayrıldığı sırada, yanına Dübeys'i de alarak Bağdad'a hareket etmişti. Zengi'nin hareketini Hanikin'de öğrenen halife, tehlikeyi önlemek için Bağdad'a dönmeye karar verdi. Üstelik ittifak kurduğu Mesud'un da yenildiğini haber almıştı. Bağdad'a gelen halife, şehrin batı yakasına geçti ve ordusunu buraya yerleştirdi. İmadeddin Zengi ise Düceyl'e bağlı el-Menariyye'ye geldi.

İki ordu, 27 Receb 526 (13 Haziran 1132) tarihinde Hısnu'l Beramike denen yerde karşı karşıya geldi. Halife, Peygamberin hırkası ve kılıcı gibi dini sembolleri de kullanıyordu. Zengi'nin ordusu 7.000, halifenin ordusu ise 2.000 askerden oluşuyordu. İlk önce Zengi, halifenin ordusunun sağ kanadında bulunan

¹¹⁴ Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 192.

¹¹⁵ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 533-534; *al-Bondari*, 148-150.

Cemalüddeve İkbâl'in kuvvetlerine saldırdı. Zenginın askerleri başarılı olamayıp geri çekildi. Bunun üzerine halife ordusunun sol kanadındaki Hadım Nazar adlı komutan, Zengi ile Dübey's'in sağ kanadına saldırdı. Arkasından halife de saldırıya geçti. Dübey's yenilip geri çekildi. İmadeddin Zengi savaşa devam etmek istediye de askerlerinin büyük bölümü çekilince savaşa devam edemedi. Çok sayıda askeri öldürüldü ve esir edildi. Zengi, Tikrit'e çekildi. Dübey's ise asıl vatani olan Hille'ye sığındı.¹¹⁶

Süryani tarihçi Bar Hebraeus'a göre, yenilen Zengi, kadısı Şehrazuri oğlunu halifeye elçi olarak göndererek af dileme girişiminde bulunmuş, affedilmesine ek olarak Sincar valiliğini talep etmiştir. Hatta bunun için Bağdad'a halifenin yanına gelmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Halife, Zengi'ye verdiği cevapta Dübey's'in teslimini şart koşmuş ve şöyle demiştir:

“Bizim Sincar üzerinde hâkimiyetimiz yoktur ve onun valisini kabul edemeyiz. Zengi bizimle sulh olmak istiyorsa Dubais'i bize teslim etsin ve Musul'da sulh içinde kalsın. Dubais'i bize teslim etmezse biz de ona karşı hareket edeceğiz.”¹¹⁷

Bu arada Dübey's'in durumunun ne olduğundan söz etmek gerekir. Halife ile yaptığı savaşta yenilen Dübey's, atalarının yurdu Hille'ye sığınmış ve asker toplamaya başlamıştı. Fakat burası, halifenin adamlarından İkbâl'in elinde idi. Dübey's tehlikesini önlemek için İkbâl de asker topladı. İki ordu arasında yapılan savaşta Dübey's yenildi ve ormanlık bir alana kaçtı. Daha sonra tekrar asker toplayıp Vasıt'a gitti. 527 (1132-1133) yılına kadar orada kaldı. Halife Dübey's'in üzerine yeniden asker gönderdi. Yapılan savaşta Dübey's yine yenildi ve kaçtı.¹¹⁸ Zengi'nin gücünü ortadan kaldırmaya kesin kararlı olan halife, bu amacını gerçekleştirmek için Musul'a sefer düzenlemeye karar verdi. İlkönce Zengi'ye bir mektup yazarak Şeyh Bahaeddin Ebu'l-Fütuh el-İsferayin ile Musul'a gönderdi. Mektupta çok sert ifadeler vardı. Şeyh Bahaeddin, halifenin dini gücüne ve itibarına güvenerek bu mektuba bazı ağır sözler de ekledi. Zengi elçiyi kabul edip

¹¹⁶ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 535; Hebraeus, B. *Abu'l-farac tarihi*, II, 365; Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 200-201; Alptekin, C. *The Reign of Zangi*, 37-38

¹¹⁷ Hebraeus, B. *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 365. Yazar, bu olaya 1131 yılı olaylarını anlattığı bölümde yer vermiştir. Oysa öteki kaynaklar, olayın 1132 yılında olduğunu yazmıştır.

¹¹⁸ İbnü'l-Esir. *Tarih*. X, 535; Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 203.

mektubu okudu. Çok ağır sözleri görünce elçiyi tutukladı ve ona çok ağır hakaretlerde bulundu. Bu durumu öğrenen halife, Sultan Mesud'a bir elçi göndererek Zengi'yi şikayet etti ve Musul'a sefer yapmak istediğini bildirdi. Bu dönemde Selçuklu sultanları birbiriyle mücadele halinde olduğu için sultan Mesud konuyla ilgilenmedi. Bir süre Mesud'dan haber bekleyen halife, herhangi bir cevap alamayınca 12 Şaban 527 (17 Haziran 1133) günü Bağdad'dan Musul'a hareket etti.¹¹⁹

Daha önceki savaşta 2.000 askeri olan halifenin bu defa 30.000 askeri vardı. Ayrıca, birçok Selçuklu emiri halifenin ordusuna katılmıştı. Yol üzerindeki birçok kale halifeye kendiliğinden teslim oldu. Halife ordusunun Musul'a yaklaştığını haber alan Zengi, şehirden ayrılmaya karar verdi ve kalenin yönetimini Nasırüddin Çakır'a bıraktı. Askerlerinin bir kısmını da kalede bırakarak halifeye karşı koymalarını emretti. Halifenin ordusu 20 Ramazan 527 (26 Temmuz 1133) günü Musul'a gelip şehri kuşattı. Zengi, ilkönce halifeye tazminat ödeme teklifinde bulundu ancak, teklifinin kabul edilmemesi üzerine Sincar tarafına gitti. Halife ordusunun Musul kuşatması seksen gün sürdü. Kale bir türlü teslim alınamıyordu. İmadeddin Zengi, her gece halife ordusuna baskın düzenleyerek esir aldığı askerleri ibret-i âlem için çok feci şekilde öldürüyor, ayrıca orduya erzak temin eden kuvvetlerine saldırıyordu. Kaledekilerin bir kısmı şehri gizlice halifeye teslim etmek istediyse de bu durum haber alındı ve bunlar idam edildi. Sonunda halife, kuşatmadan vazgeçti ve Bağdad'a dönmeye karar verdi. Musul'dan bir gemiye binerek Dicle yoluyla hareket etti ve Arife günü Bağdad'a vardı.

Halifenin Musul kuşatmasından vazgeçmesi üzerine İbnü'l-Esir birkaç rivayet nakletmektedir. Bir rivayete göre, Sultan Mesud bir elçiyle halifeye mesaj göndermiş ve bu mesajı okuyan halife kuşatmadan vazgeçmiştir. İkinci bir rivayete göre halife, Sultan Mesud'un Irak'a hareket etmek istediğini duymuş ve kuşatmayı kaldırmıştır. Son bir rivayet ise Sultan Mesud'un, Dübey's'e hil'at vererek onu göreve tayin etmek istemesidir.¹²⁰ Süryani tarihçi Bar Hebraeus ise Sultan

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 17; Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 215-216; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 38.

¹²⁰ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 17-18; Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, 217-218; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 39.

Mesud'un isyan ettiğine dair haberler alması üzerine halifenin Musul'dan ayrıldığını kaydetmiştir.¹²¹

Halife ile sürekli savaş halinde olan İmadeddin Zengi 528 (1133-1134) yılında bu duruma son vermek istedi ve halifeye barış teklif ederek ona para ve hizmetkâr göndermeyi vaad etti. Halife barış teklifini kabul etti ve yıllardan beri süren bu çekişme ve savaş süreci sona erdi.¹²² Bar Hebraeus bu barışı anlatırken, Zengi'nin kendi oğlunu Bağdad'daki halifeye gönderdiğini, Musul'un anahtarlarını ve bazı zevcelerini rehine olarak yolladığını kaydetmiştir. Yazara göre Zengi sadakat yemininde bulunmuş ve halife tarafından çok iyi karşılanmıştır.¹²³

İmadeddin Zengi, halife el-Müsterşid ile olan ilişkilerini düzelttikten bir süre sonra 529 yılının Ramazan ayında (Haziran-Temmuz 1135) halife ile Sultan Mesud arasında bir savaş cereyan etti. Halife, bu savaşta Zengi'den yardım istediye de Zengi ona yardım etmedi. Sultan Mesud, kardeşi Tuğrul'un 529 yılının Muharrem ayındaki (Ekim-Kasım 1134) ani ölümü üzerine Bağdad'dan Hemedan'a gidip orayı ele geçirdiğinde Hemedan'daki emirlerden bir grup Mesud'dan ayrılmıştı. Bu emirler Mesud'dan korkuyordu. Daha sonra bu emirlere Dübeys de katıldı. Bunun üzerine halife bu emirlere bir elçi göndererek onları yanına çağırdı. Emirler Bağdad'a halifenin yanına gittiler. Halife onları çok iyi karşıladı ve değerli armağanlar verdi, Mesud'a karşı onlarla ittifak kurdu. Ayrıca hutbeden Sultan Mesud'un adını çıkardı.

Halife, Sultan Mesud ile savaşmak için, bu emirlerle birlikte Bağdad'dan hareket etti. Ordusunda 10.000 atlı vardı. Sultan Mesud ise 1.500 atlı ile Hemedan'da idi. Ancak, daha sonra halifenin ordusundan ayrılanlar oldu ve ordunun sayısı 5.000 kişiye düştü. Zor durumda kalan halife, İmadeddin Zengi'ye haber göndererek yardım istedi fakat Zengi yardıma gelmedi. Sultan Mesud, halife ordusunu Day-ı Merc'de yakaladı ve hemen hücumla geçti. Halife ordusunun sol kanadındaki emirler saf değiştirerek Mesud'un tarafına geçti ve sonunda halife yenildi. Mesud,

---

¹²¹ Hebraeus, B. *Abu'l farac tarihi*, II, 365.

¹²² İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, s. 47; aynı yazar, *Tarih*, XI, 26; Coşkun Alptekin, *The reign of zangi*, 39.

¹²³ Hebraeus, B. *Abu'l farac tarihi*, II, 366.

halifeye iyi davrandı ve ayrıca esirlerden hiçbirini öldürmedi.¹²⁴ Daha sonra onu yanına alıp başkent Hemedan'a götürdü.¹²⁵ Ancak, bir süre sonra halife el-Müsterid, bir suikast sonucu Batıniler (İsmaililer) tarafından öldürüldü.

Halifenin öldürülmesi olayının ayrıntıları çok ilginçtir. Halife, sultan Mesud tarafından esir edilince, Büyük Selçuklu sultanı Sancar, yeğeni sultan Mesud'a bir elçi göndererek halife ile barışmasını ve ondan özür dilemesini istedi. Çünkü bu sırada Sultan Sancar'ın kaldığı Isfahan yöresinde doğal felaketler olmuş, halk bu felaketleri halifenin esir edilmesine bağlamıştı. Isfahan'da protesto hareketleri başlamış, sosyal düzen tehlikeye girmişti. Sultan Sancar'ın emrini alan Sultan Mesud, halife ile barıştı, ondan özür diledi ve yeri öptü. Halife de onu bağışladı. Sultan Mesud, halifeyi onurlandırmak için bir tören düzenledi ve daha sonra onu Bağdad'a göndermeye karar verdi. Fakat tam bu sırada Sultan Sancar'dan bir elçi ile küçük bir askeri birlik geldi. Sultan Mesud, gelenleri karşılamak için yola çıktı. Halife çadırında yalnız kaldı. Bu fırsattan yararlanan Bâtıniler, halifenin çadırına girip onu işkence ile öldürdüler. Bâtınilerin sayısı bazı kaynaklara göre 17, bazı kaynaklara göre 24'tür. Durumu haber alan Mesud, Bâtınilere müdahale etti, onlardan 7 kişiyi yakalayıp öldürdü. Halife el-Müsterşid, 17 Zilkade 529 (29 Ağustos 1135) tarihinde öldürüldüğünde kırk dört yaşındaydı.¹²⁶ Bazı kaynaklar,

¹²⁴ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 32-34; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, 267-268; *al-Bondari*, s.164. Al-Bondari, halifenin ordusundaki bazı komutanların Mesud tarafına geçmesini onların Türklük dayanışmasıyla açıklamakta ve şöyle demektedir: “İki asker (ordu) birbirine gözüktüğü (karşılaştığı) zaman cins cinse, yani Türkler Türklere meylettiler. İslamın masum olan hürmetini çiğnemeğe maruz bıraktılar.” (164)

¹²⁵ Süryani tarihçi Hebraeus, B. Sultan Mesud ile halifenin savaşını ve savaşın sonucunu şöyle anlatmaktadır: “Aynı yılın (1134) yedinci ayında halife, Sultan Mesud'un saltanatına son verdi ve 7.000 asker toplayarak onunla harb etmek istedi. Halife, Mesud'un yanında yalnız 1.500 asker bulunduğu dair malumat almıştı. Hâlbuki halifenin yanında 5.000 asker bulunduğu halde, Mesud'un yanında 15.000 asker bulunuyordu. Bunlar muharebe meydanında karşılaştılar, halifenin askerleri kaçmış, bizzat halife Müsterşid esir düşmüş ve yanındaki hazine yağma edilmişti. Halifenin yanında 70 katır yükü altın ve gümüş, 5.000 deve ve 400 katır yükü kumaş, elbise ve yol levazımı bulunuyordu. Denildiğine göre, halifenin yanında 40.000 sarık tülbendi ve kollu aba bulunuyordu. Daha sonra Mesud askerlerine münadiler vasıtası ile şu emri verdi: “mallar ve servetler sizin. Fakat kan benimdir. Kim ki bir adam öldürürse, öldürdüğü adam mukabilinde öldürülecektir.” Bu yüzden beş kişiden başka bir kimse öldürülmedi. Mesud daha sonra şu emri ilan etti: “eskiden halife tarafından olup içimizde kalanlar muhakkak öldürülecektir.” Sonra Bağdadlılar, birbirlerini ezdiler ve sırtları çıplak ve yalınayak oldukları halde sağa sola kaçıştılar.” (Abu'l-Farac Tarihi, II, 367-368).

¹²⁶ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 34-35; Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 280; Azimi, *Azimi Tarihi*, 72.

halifeyi Sultan Mesud ile Sultan Sancar'ın öldürttüğünü, bu iş için Bâtınilerin kullanıldığını kaydetmiştir.¹²⁷

Halife el-Müsterşid'in ölümünden sonra oğlu Ebu Cafer el-Mansur'a biat edildi ve ona "er-Raşid Billâh" lakabı verildi. Bu dönemde de Selçuklu sultanları ile halife arasındaki mücadeleler ve savaşlar devam etti. İmadeddin Zengi de bu mücadelelerde önemli roller üslendi ve her zamanki gibi durumunu güçlendirmek için fırsatlardan yararlanmaya çalıştı.

530 (1135-1136) yılında Sultan Mesud, yeni halifeden, babasının ödeyemeden öldüğü alacağını istedi.¹²⁸ Yeni halife bunu reddetti ve Sultan Mesud'un gönderdiği emirlerden Barankuş'a saldırarak onu Bağdad'dan kovdu. Üstelik bu alacakta ısrar etmesinin bir savaş sebebi olacağını söyledi.¹²⁹ Aynı yılda çok sayıda emir ve belde hâkimi Sultan Mesud'a isyan etmek için Bağdad'da toplandı. Bağdad'da toplanan askerlerin sayısı 30.000'e ulaştı. Bazı yorumlara göre yeni halife, babasının öldürülmesinde sorumlu gördüğü Sultan Mesud'dan intikam almak istiyordu.¹³⁰

Bu sırada, babası Sultan Mahmud'un ölümünden sonra Irak Selçuklu sultanı olmak isteyen Davud da Azerbaycan'dan gelerek Bağdad'daki bu kuvvetlere katıldı ve böylece amcası Mesud'a isyan etmiş oldu. Halife, bu emirlerden ve Davud'dan ziyade, İmadeddin Zengi'nin desteğine güveniyordu. Zaten Zengi, daha önce de

¹²⁷ Halifeyi, Selçuklu sultanlarının öldürttüğünü iddia eden kaynaklardan, *al-Bondari* şöyle diyor: "Halife üzerine Bâtınilerden bir cemaat hücum ederek çadırında öldürdüler. Halifelerin ve halkın seyyidini ortadan kaldırmakla zamanı fecaate uğrattılar. Bu vak'a 529 senesi on sekiz Zilkadede vukua geldi. Sonra Sultan Sencer, halifeyi öldürmek için Bâtınileri göndermiş olduğu birtakım karinelere anlaşılmıştır ki teşebbüs ettiği iş ne kadar çirkin ve ne kadar acıklıdır." (*al-Bondari*, 164). Süryani tarihçi Bar Hebraeus da halifeyi Sultan Sancar'ın gönderdiği kuvvetlerin içindeki on yedi İsmaili'nin öldürdüğünü kaydetmiştir. Halife, çadırında kitap okurken öldürülmüş, üç koruma görevlisi de İsmaililer tarafından öldürülmüştür. Yazara göre Sultan Mesud bu İsmaililerden haberdar değildir. İsmailileri Sultan Sancar göndermiştir (Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 369). Sadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali de halifeyi sultan Mesud'un öldürttüğünü kaydetmiştir. "(Sultan Mesud) Bağdad'ı elde etmek maksadiyle yola çıktı. Raşid, babasını öldüren adamın yakınlığına haber aldığı vakitte Atabeg hazinede bulunan kıymetli eşyaları aldı; Raşid'le beraber Musul'a gitti." (Sadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Naşır ibn 'Ali el-Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 75)

¹²⁸ Süryani tarihçi Bar Hebraeus'a göre bu borcun miktarı 300.000 dinar idi. Bundan başka, halifelik makamına geçmesi dolayısıyla verilmesi mutad olan bir miktar parayı da talep etmiştir. (*Abu'l-Farac Tarihi*, II, 371)

¹²⁹ Hebraeus, B. *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 571.

¹³⁰ Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 286-290; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 41-42; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 371.

halife el-Müsterşid'in tarafını tutmuştu. Bazı kaynaklarda, yeni halifenin Zengi'ye bir mektup göndererek atabeyi bulunduğu Sultan Mahmud'un oğlu Alparslan'ı hükümdar olarak ilan etmeyi vaat ettiği ve bu suretle Zengi'yi isyana teşvik ettiği kaydedilmiştir.¹³¹

Halifenin davetini alan İmadeddin Zengi, Musul'dan hareket ederek Bağdad'a geldi. Bu sırada hutbelerden Sultan Mesud ile Sultan Sancar'ın adları çıkarıldı ve 12 Safer 530 (22 Kasım 1135) gününden itibaren hutbe, Davud adına okunmaya başladı. Aslında halife ilkönce Davud adına hutbe okutmak istememişti, ancak Davud, halife aleyhine çalışmaya başlayıp saldırgan bir tavır alınca buna mecbur kalmıştı. Davud'un bu hareketlerinden korkan halife, tamamen İmadeddin Zengi'ye güveniyor ve sadece ona ümit bağlıyordu.

Böylece Bağdad'da, Irak Selçuklu sultanı Mesud'a karşı üçlü bir ittifak oluştu: Halife-Davud-Zengi. Bu ittifakın en kuvvetli tarafı Zengi idi.¹³² Halife, başta Arap emirlerinden Hille hakimi İkbâl olmak üzere birtakım komutanlara baskı yaptı. Hatta İkbâl'i tutukladı. Halifenin bu hareketlerinden korkan veziri Ebu'r Rıza ibn Sadaka, Zengi'ye sığındı. Bunun üzerine Bağdad'daki kuvvetler arasında halifeye tepki ortaya çıktı. Bu durumları gören Zengi devreye girdi ve İkbâl'in kendi refakatinde geldiğini belirterek halifeden onu serbest bırakmasını istedi. Halife, İkbâl'i bırakmak zorunda kaldı.¹³³ Halife, İkbâl'i tutuklarken onun parasına ve mallarına el koymuştu. Zengi bu paraları ve malları halifeden kendisi için istedi. İbnü'l Esir'in yazdığına göre bu para 30.000 dinardı. Zengi, ordusunun masrafının çok olduğunu söyleyerek halifeden aldığı bu parayı İkbâl'e vermeyip kendi hazinesine aktardı.¹³⁴

Bağdad'daki hazırlıklar tamamlanınca, 23 Şaban 530 (27 Mayıs 1136) tarihinde halife, başkent Hemedan'daki Sultan Mesud'a karşı orduya hareket emri verdi. Halife bizzat savaşa katılmak için harekete geçti. Bu sırada, Bağdad'da kendisine

¹³¹ Köymen M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 289. Köymen, bu kaynakların verdiği bilginin doğru olamayacağı kanaatindedir. Ona göre halife böyle bir vaadde bulunmuş olsaydı bu vaadini kolaylıkla yerine getirebilirdi ki, böyle bir olay gerçekleşmemiştir.

¹³² *Al-Bondari*'ye göre Zengi, Davud'un yardımcısı, müzahiri ve nasırı idi. (*al-Bondari*, 166).

¹³³ Köymen, M.A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 289-293; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI .41-42; *al-Bondari*, 166

¹³⁴ İbnü'l-Esir. *Tarih*. XI, 43.

karşı kurulan ittifaktan haberdar olan Sultan Mesud ise Hemedan'dan Bağdad'a doğru hareket etmişti.

İmadeddin Zengi ise Bağdad'da kaldı. Casusları vasıtasıyla Mesud'un ani bir baskın düzenleyeceğini haber alan Zengi, 700 askeriyle birlikte geceleyin ani bir saldırı düzenledi ve Sultan Mesud'un gönderdiği saldırı birliğini geri püskürtmeyi başardı. Sultan Mesud, halifenin yanındaki bütün komutanlara mektuplar göndererek kendi tarafına geçmelerini istedi. Fakat, Zengi bu duruma müdahale etti ve komutanların Mesud tarafına geçmesine engel oldu. Bu sırada Sultan Mesud'un ordusundaki bazı komutanlar halife tarafına geçtiyse de Zengi bunları savaşta kullanmadı. Çünkü bu komutanlara güvenmiyordu. İstirahat etmelerini isteyerek onlara görev vermedi. Bütün bunlar olurken Bağdad'daki 'ayyarlar'¹³⁵ tekrar meydana çıkarak şehri yağmalamaya başladılar. Ayrıca, Zengi ile arası açılan Davud, Bağdad'dan ayrılarak Azerbaycan'a hareket etti.

Sultan Mesud, bir taraftan Zengi'ye gizli mektuplar göndererek elinde bulunan ülkelerle bütün Şam (Suriye) üzerindeki hakimiyetini kabul ettiğini bildirirken, bir taraftan da Zengi'yi yakalayıp öldürecek olan komutana onun ülkelerini vereceğini vaat ediyordu. Sebebi tam olarak bilinmemekle birlikte Zengi, Bağdad'dan ayrıldı ve Musul'a döndü. Halifenin yanında sadece 300 atlı kaldı. Zengi, halifeye, bu kadar kuvvetle mücadele edemeyeceğini söyledi ve kendisi ile birlikte Musul'a gelmesini teklif etti. Halife, Zengi'nin Bağdad'dan ayrılmasından bir gün sonra, 14 Zilkade 530 (14 Ağustos 1136) günü, Musul'a doğru hareket etti.¹³⁶

¹³⁵ Ayyarlar, eskiden beri Bağdad'da anarşi çıkarıp sağa sola saldıran ve halkın mallarını talan eden bir guruptur.

¹³⁶ Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 293-296; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 45-46; *al-Bondari*, 166; Hebraeus, B. *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 371-372; Sadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Naşır ibn 'Ali el-Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 75. Süryani tarihçi Bar Hebraeus, üçlü ittifak ile Sultan Mesud arasında cereyan eden bu olayları ve savaşını bazı yönleriyle farklı anlatmaktadır: "Bu sırada Musul emiri Zengi ile Sultan Mesud'un kardeşi oğlu Davud, halifeye yardım için geldiler. Sultan Mesud'u saltanattan atarak onun yerine Davud'u ilan etmek istedi ise de Zengi razı olmadı ve "Mesud ile oynamaya gelmez" dedi. Genç Davud'a da şu sözler söylendi: "Git amcanla harbet. Galip gelir ve mevkiini sağlamlarsan seni sultan olarak ilan ederiz." Fakat halife bu fikirleri kabul etmedi ve Mesud'un saltanatını ilga ederek Davud'u sultan ilan etti. Bunun üzerine Mes'ud, halifeye haber göndererek şu sözleri bildirdi: "Artık sana ihtiyacımız kalmadı ve biz Ali hanedanına mensup birini hilafete geçireceğiz. Sen de kendine başka bir yer bul, nereye istiyorsan oraya git." Halife korktu ve Tagrit (Tikrit) emiri Behruz'a haber göndererek Tagrit'e gitmek ve orada emniyete kavuşmak istediğini bildirdi. Behruz şu cevabı verdi: "Ben Mes'ud'un adamlarındanım ve seni benden isteyecek olursa, karşı gelemem." Bunun üzerine halife, Mes'ud ile harbetmeğe mecbur oldu, çadırlarını Bağdat dışına çıkardı ve Zengi ile diğer asilzadeler onunla birlikte hareket ettiler. Daha sonra Mes'ud'un büyük bir orduyla geldiğine dair haberler alındı. Zengi, asilzadeler ile konuşarak şu sözleri söyledi: "Asilzadeler

Zengi'nin ve halifenin Bağdad'dan ayrılmasından hemen sonra Sultan Mesud, ordusuyla birlikte Bağdad'a geldi ve şehri istila etti. Bağdad halkı, Mesud'un adaletinden ve halka iyi davranmasından memnun kaldı. Sultan Mesud'un ilk işi, halife Raşid'in yerine, onun amcası olan el-Müktefi'yi halife ilan etmek ve hutbeyi onun adına okutmak oldu. Sultan olarak ise hutbede kendisi ile Büyük Selçuklu hükümdarı Sancar'ın adlarını okuttu. Böylece, tarihte ilk kez, bir Selçuklu sultanı, dini otoritenin en yüksek makamını temsil eden halifeyi azletmiş ve yerine yeni birisini tayin etmiş oluyordu.¹³⁷

Yeni halifenin tayin edilmesiyle birlikte, halifelik makamında iki başlılık ortaya çıktı. Çünkü önceki halife Raşid, Musul'a, Zengi'nin yanına sığınmış, ancak halifeliği bırakmamıştı. Raşid, İmadeddin Zengi'nin elçisi olan Kemaleddin Muhammed b. Abdullah es-Şehrizuri ile Bağdad'a bir mektup göndererek duruma müdahale etmek istedi. Ne var ki, elçi, Bağdad'a varınca, Raşid'in mektubunu yeni halifeye vermedi. Kendisinden yeni halifeye biat etmesi istendi, bu isteği ilkönce kabul etmedi ve halifenin Musul'da bulunan Raşid olduğunu söyledi. Fakat ertesi gün, İmadeddin Zengi adına bazı tavizler alınca, yeni halifeyi İmadeddin Zengi adına tanıdı ve ona biat etti. Bu olayın ayrıntıları çok ilginçtir ve İmadeddin Zengi'nin diplomatik zekâsının ne kadar üstün olduğuna bir örnektir. Bu nedenle, İbnü'l-Esir'in bu konudaki anlatımını aynen aktarmak istiyoruz. İbnü'l-Esir'in yazdığına göre, Zengi'nin elçisi Kemaleddin olayı şöyle anlatıyor:

Divana çıktığımda bana Emiru'l- mü'minin'e bey'at edecek misin dediler, ben de, "Emirü'l-Mü'minin Musul'da bizim yanımızdadır. Halk daha önce ona be'yat etmişti, bu sebeple bey'at mesuliyetini boyunlarında taşımaktadırlar." dedim. Söz uzadı ve ben de evime döndüm. Akşam olunca, yaşlı bir kadın gizlice yanıma geldi, benimle görüştü ve el-Müktefi Liemrillah'ın mesajını ilettili. El-Müktefi, söylediğim sözlerden ve halifelikten ayrılmasını istediğimden dolayı beni kınıyor ve ayıplıyordu. Ben de "Yarın öyle bir hizmette bulunacağım ki tesiri hemen görülecektir."

---

arasındaki ihtilaflar yüzünden Müsterşid'in başına gelenleri biliyorsunuz. Gerek Müsterşid, gerekse asilzadeler bu yüzden istifade etmediler. Onun için şayet Sultan Mes'ud ile isteyerek muharebe edecekseniz ve niyetinizde samimi iseniz, bunu açıkça söyleyiniz. Yoksa onunla dövüşüp kırılmağa ve yağmaya uğramaya ne lüzum var? İyisi mi, geri dönün herkes kendi yurduna gitsin ve kendi malını korumağa baksın" Asilzadelerin hepsi de ses çıkarmıyor ve bakıp duruyordu. Zangi de bunların hain olduklarını anladı ve keyfiyeti halifeye bildirdi. Hepsini de kalktılar, şehre döndüler ve çadırlarını şehrin içinde kurdular. Zangi, derhal Musul'a döndü. Halife onu alıkoymadı ve bu yüzden o da Zangi ile birlikte Musul'a kaçtı. (Abu'l-Farac Tarihi, II, 371-372).

¹³⁷ Köymen, M. A. *Büyük selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 298-299; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 47; Hebraeus, B. *Abu'l-farac tarihi*, II, 372-373; *al-Bondari*, 166.

dedim.

Ertesi gün divana çağırıldım. Bana yine bey'at etmemi söylemeleri üzerine "Ben bir fakih ve kadıyım. Önceki halifenin hal edildiğini görmeden buna bey'at etmem caiz olmaz." dedim. Hemen şahitleri çağırdılar, bunlar divanda, benim yanımda er-Raşid'in hal edilmesi gerektiren meselelere şahitlik ettiler, ben de bu defa: "Bu sabit olmuştur, bunun üzerine konuşulmaz; fakat bu meselede mutlaka biçim de şer'i olmalıdır, çünkü Emirü'l-mü'minin Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmuştur, Sultan ise kendini hedef alanlardan kurtuldu, peki ya bizim elimize ne geçti" dedim. Bunun üzerine mesele Halife'ye arz edildi. Halife de Sarifin, Derb-i Harun ve Harba'nın Atabeg Zengi'ye mülk olarak verilmesini emretti. Bu yerler Halifenin arazi-i hassasından idi. Ayrıca, Zengi'nin lakaplarının artırılmasını istedi ve "Bu hiçbir hükümdar ve emire yapılmayan bir lütuftur. Hiçbir hükümdar ve emirin halifenin hassında payı olmasına müsaade edilmemiştir." dedi. Ben de bunun üzerine bey'at ettim ve ihtiyaçları karşılanmış, istekleri yerine getirilmiş bir halde Musul'a döndüm. Elime pek çok para ve armağan geçti.

Elçi, Bağdad'dan eski halifenin hal edildiğine dair bir mazbatayla Musul'a döndü. Musul kadısının emriyle, 531 yılının Recep ayında (Mart-Nisan 1136) yeni halifeye biat edildi ve onun adına hutbe okundu.¹³⁸

İbnü'l-Cevzi ise İmadeddin Zengi'nin yeni halifeyi tanımasının Büyük Selçuklu sultanı Sancar'ın emriyle olduğunu kaydetmiştir. Buna göre Sancar'ın Bağdad'a gönderdiği elçi daha sonra Musul'a gitmiş ve Sancar'ın emrini Zengi'ye iletmıştır. Zengi bu emre hiç itiraz etmemiş, yeni halifeyi tanımış ve ayrıca Musul ve Suriye halkının da tanımasını sağlamıştır. Aslında bu durum Zengi için bir kayıp olmuştur. Çünkü Zengi artık halife hamiliğini ve halife üzerindeki etkinliğini kaybetmişti. Ne var ki, Zengi bu olayda da gerçekçi davranmış, eski halife Raşid'i halife olarak tanımakta yararının değil, zararının olacağını gayet iyi görmüştür. Çünkü Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu sultanlarının tanımadığı bir halifenin görev yapamayacağı ortadadır.

Sancar'ın elçisi, eski halifenin Musul'dan uzaklaştırılmasını da istemiş ve bu emir de yerine getirilmişti. Eski halife Raşid, ilkönce Zengi'yi protesto ettiyse de Zengi, halifeye cevaben, kendisinin Selçuklu sultanlarıyla mücadele edecek gücünün bulunmadığını söyledi. Zor durumda kalan halife Raşid, yanındaki çok az kişiyle

¹³⁸ İbnü'l-Esir. *Tarih*. XI, 48-49.

Musul'dan ayrılarak Azerbaycan'a gitti. Yine bazı kaynaklara göre, Sultan Mesud, halifeyi yakalamak için Musul'a 2.000 atlı göndermiş, fakat bu atlıların Musul'a varmasından önce halife oradan ayrılmıştır.¹³⁹

İmadeddin Zengi'nin geldiği bu aşama, Irak Selçuklu sultanı Mesud'u kaygılandırmaya başlamıştı. Mesud, İmadeddin Zengi'nin Suriye ve Mezopotamya'daki yükselişinin kendisi için bir tehlike olduğunu düşünüyordu. İbnü'l-Esir'e göre sultan Mesud ayrıca, İmadeddin Zengi'ye büyük bir kin besliyor, kendisine isyan edenlerden onu sorumlu tutuyordu:

Yukarıda geçtiği gibi muhtelif beldelerin hâkimleri Sultan Mesud'a karşı isyan ediyorlardı. Sultan Mesud da bu isyanlardan hep Atabeg Zengi'yi mesul tutuyor be: "Bu belde hâkimlerinin hepsinin kendi direktiflerine uygun hareket ettiğini bildiği için bu isyanları teşvik eden odur." diyordu. Hiç şüphe yok ki Zengi bunu Sultan'ı meşgul etmek, ona kendisiyle va başkasıyla uğraşmak imkânı vermemek gayesiyle yapıyordu.¹⁴⁰

İbnü'l-Esir'in bu yorumu, İmadeddin Zengi'nin Irak, Mezopotamya ve Suriye'de ne kadar güçlü bir konumda olduğunu göstermektedir. Sultan Mesud, her sene olduğu gibi 538 (1143-1144) yılında da Bağdad'a geldi ve İmadeddin Zengi'ye karşı bir sefer düzenlemeye karar vererek asker toplamaya başladı. Bu durumu öğrenen Zengi, diplomatik dehasını kullandı ve sultanı kendi lehine çevirmek için harekete geçti. Ona bir elçi göndererek anlaşmak istediğini bildirdi. Elçi ile sultan Mesud'un görüşmesi olumlu sonuçlandı ve Zengi, Mesud'a 100.000 dinar ödemeyi kabul etti. Zengi, Mesud'a ilkönce 20.000 dinar gönderdi. Bunun bir kısmını altın ve gümüş dışındaki eşya teşkil ediyordu. Bundan sonra sultan Mesud, Zengi ile iyi geçinmek gerektiğine karar verdi ve paranın geri kalan kısmını istemedi. Çünkü, onunla

¹³⁹ Köymen, M. A. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, 301-303; Sadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Naşır ibn 'Ali el-Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 76. Azimi, bu olayları kısaca anlatırken, Sultan Mesud ile atabeyin (Zengi) barış yaptığını; Musul ve Suriye'de Emirü'l-müminin el-Muktedi Liemrillah adına hutbe okunduğunu ve eski halife er-Raşid'in Horasan'a gittiğini kaydetmiştir (*Azimi Tarihi*, 73). Süryani tarihçi Bar Hebraeus ise eski halife ile yeni halife arasındaki ihtilafta Zengi'nin rolünü biraz farklı anlatmaktadır: "*Halife Müktefi, Zangi'ye haber göndererek ona meşhur on yeri vereceğın vaad ederek Raşid'e yardım etmemesini istedi. Zangi verdiği cevapta "Raşid'e yardım etmiyeceğim. Fakat bildirdiğiniz yerleri verseniz de onu (eski halifeyi) size teslim etmiyeceğim. Hutbeyi sizin adınıza okutacağım ve sizinle anlaşacağım, fakat raşid'i buradan çıkarmayacağım."* dedi. Bunun üzerine bu on yer yani Harbi, Hadıra, Sarifeyn, Hile vesair yerler ona verildi ve Zangi, Halife Müktefi ile Sultan Mesud'un isimlerini ilan etti ve Raşid'i Musul'un Altun adını taşıyan mahallesinde oturttu." (*Abu'l-Farac Tarihi*, II, 373).

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 90.

savaşacak gücü yoktu. Zengi'nin sahip olduğu kaleler çok sağlamdı ve Zengi'nin askeri gücü çok yüksekti.

Zengi'nin ileri görüşlülüğünü öven İbnü'l-Esir, bir başka örnekle durumu açıklamaktadır. Zengi, eskiden beri en büyük oğlu olan Seyfeddin Gazi'yi sultan Mesud'un yanına vermiş, bununla sultanın güvenini kazanmayı amaçlamıştı. Bu olaylar üzerine Zengi bir plan daha hazırlayarak sultanın kendisine olan güvenini artırmıştı. Buna göre Zengi, oğluna sultan Mesud'un yanından kaçarak Musul'a gelmesini emretmiş, Musul'daki naibi Nasireddin Çakır'a onu Musul'a sokmamasını söylemişti. Zengi'nin oğlu Seyfeddin Gazi babasının emri gereğince Mesud'un yanından kaçarak Musul'a hareket etti. Zengi, durumdan haberdar değilmiş gibi, oğluna haber göndererek sultanın yanına dönmesini söyledi ve onunla görüşmedi. Oğlunu bir elçiyle birlikte sultan Mesud'a gönderdi ve sultana şöyle bir mektup yazdı: "*Oğlum, Sultan'ın bana karşı takındığı tavrı görünce ondan korkarak kaçtı, fakat ben onu tekrar Sultan'ın hizmetine iade ettim, o senin bir memlûkündür, bu ülke de senindir*" dedi. Bu suretle Zengi, sultan Mesud'un gözünde büyük bir itibar ve güven kazanmış oldu.¹⁴¹

İmadeddin Zengi'nin Selçuklu sultanlıklarıyla ilişkilerinde yaşadığı bir başka olay, atabeyi olduğu Irak Selçuklu sultanı Mahmud'un oğlu Alp Arslan'ın kendisine karşı Musul'da başlattığı bir isyan girişimidir. Zengi, 539 (1144-1145) yılında, Haçlıların elinde olan el-Bire kalesinin fethiyle uğraşırken onu istemeyen bazıları, Alp Arslan'ı kandırarak ülkeye hâkim olması gerektiğini söylediler. Bozgunculara kanan Alp Arslan, Zengi'nin Musul naibi olan Nasireddin Çakır'ı huzuruna çağırıp öldürttü. Ancak, olaylar Alp Arslan'ın sandığı gibi gelişmedi ve Musul'daki askeri birlikler Alp Arslan'ı tutuklayarak durumun daha kötüye gitmesini önlediler.¹⁴² Musul'daki son durumdan haberi olmayan Zengi, el-Bire kuşatmasını bırakarak acilen Musul'a

¹⁴¹ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 90-91.

¹⁴² Işın Demirkent, *Urfa haçlı konluğu tarihi*, 151. al-Bondari, Musul'da Zengi'ye karşı tertip edilen bu komployu biraz farklı anlatmaktadır. Buna göre, ülkenin hakimi olmak isteyen Alp Arslan değil, kardeşi Ferruḫşah'tır. Alp Arslan, Sincar civarındaki kalelerden birindeydi ve Zengi'nin karısı Sokmaniye Hatun tarafından terbiye ediliyordu. Ferruḫşah ise Musul'daydı. Al-Bondari'ye göre Ferruḫşah, birtakım askerler tarafından tahta çıkarılmış, fakat kadı Şehrizuri tarafından kandırılarak kaleye götürülüp hapsedilmiş ve daha sonra hiç ortaya çıkmamıştır. Belki de orada öldürülmüştür. Daha sonra Zengi, Alp Arslan'ı güvenlik altına almıştır (*al-Bondari*, 186-189). Halil İbrahim Gök'e göre de ayaklanan şehzade Alp Arslan değil, Ferruḫşah'tır. (*Musul atabeyliği zengiler*, 432)

yöneldi. Daha sonra Zengi, Musul'daki olayların sona erdiğini öğrendi ve Zeyneddin Ali b. Büktekin'i Musul'a yönetici olarak gönderdi.¹⁴³

Bu olay vesilesiyle İbnü'l-Esir'in anlatımı çok ilginçtir ve Zengi'nin, Sultan Mesud öldüğünde Alp Arslan'ı sultan yaparak Irak Selçuklu sultanlığını da kontrolü altına almayı planladığını göstermektedir:

“Sultan Mahmud’un “el-Hafaci” adıyla tanınan oğlu Melik Alp Arslan, Atabeg Zengi’nin yanında bulunuyordu. Zengi, halifelere ve Sultan Mes’ud ile o civardaki beldelerin hükümdarlarına bütün bu ülkenin Melik Alp Arslan’a ait olduğunu söylediler. Sultan olarak adına hutbe okutmak ve onun adına ülkeye hâkim olmak için Sultan Mes’ud’un ölmesini bekliyordu. Melik Alp Arslan bu sene Musul’da idi. Nasiruddin Çakır ise kendisine düşen bir iş olursa hizmet etmek ve görevini yerine getirmek için her gün onun yanına giderdi. Bozgunculardan bir kısmı Melik Alp Arslan’ı saltanat peşinde koşmağa teşvik ettiler ve: “Eğer Nasiruddin Çakır’ı öldürürsen Musul’a ve diğer bazı şehirlere hakim olursun. Atabeg Zengi’nin yanında tek bir süvari dahi kalmaz” dediler. Melik Alp Arslan bu fikri güzel buldu ve bunun doğru olduğunu zannetti. Nasiruddin Çakır, Melik Alp Arslan’ın huzuruna girince, Atabeg Zengi’nin orada bulunan asker ve memlukleri üzerine hücum edip Nasiruddin’i öldürdüler, başını kesip adamlarının arasına attılar; çünkü adamları onun kesik başını görünce dağılırlar ve böylece Melik Alp Arslan çıkıp şehri zapt eder zannediyorlardı. Fakat zannettiklerinin tam aksi çıktı.”¹⁴⁴

2.1.2. Bölge emirlikleri ile ilişkiler

İmadeddin Zengi, Haçlılarla mücadele edebilmenin tek yolunun Suriye ve Mezopotamya’da tam bir hâkimiyet kurmaktan geçtiğini biliyordu. Bu iki bölge, birbiriyle sürekli mücadele eden irili ufaklı emirlerin elindeydi.¹⁴⁵ Bu durum, Haçlılarla mücadelenin önündeki en büyük engeldi. Hatta bu emirler zaman zaman Haçlılarla ittifak dahi kurabiliyordu. Mardin ve çevresi Artuklu devletinin elindeydi. Dımaşk (günümüzdeki Şam) ise bağımsız bir emirlik konumundaydı. Artuklular, bundan önce Haçlılara karşı birçok başarı elde etmiş, hatta bu konuda İslam dünyasının toparlanmasını sağlayarak liderliği üstlenmişlerdi. Ne var ki, aynı Artuklular, 1115 yılında, Selçuklu sultanı Muhammed Tapar tarafından Haçlılarla

¹⁴³ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 97; Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*. 151.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 96-97

¹⁴⁵ 1184 tarihinde de bölgedeki durumun fazla değişmediği görülüyor. Bu tarihte Mardin’den, Harran yoluyla Haleb’e giden Endülüslü gezgin İbni Cübeyr, bölgenin Endülüs’te olduğu gibi birçok sultanın yönetiminde olduğunu, bunların ‘din’ kelimesi ile biten büyük lakaplar taşıdığını ve sokaktaki insanlardan farkı olmadığını kaydediyor. (İbni Cübeyr, *Endülüs’ten kutsal topraklara*, 177).

mücadele için gönderilen Hemedan valisi emir Porsuk'a karşı Haçlılarla ittifak yapmıştı. Üstelik bu ittifaka Dimaşk emiri Tuğtekin de katılmıştı. Bu sırada Dimaşk emiri Tuğtekin ile Artuklular arasında iyi ilişkiler kurulmuş, Dimaşklılar her zaman Artukluların yanında yer almaya başlamıştı. Üstelik Dimaşk, Kudüs Haçlı krallığıyla sınırdaş olmasından dolayı sürekli tehdit altında kalıyor ve bu durumu bertaraf etmek için Haçlılarla iyi ilişkiler, hatta ittifak kuruyorlardı.¹⁴⁶ Bütün bu sebeplerle İmadeddin Zengi, Haçlılarla mücadeleden önce bu iki gücü etkisiz hale getirmek istiyordu.

2.1.2.1. Artukoğulları ile siyasi ilişkiler

Musul atabeyliğine tayin edilen İmadeddin Zengi, Haleb'deki işleri düzene koymak için harekete geçtiğinde yolu üzerindeki Nusaybin'i¹⁴⁷ kuşattı 521 (1127). Mardin Artuklularına bağlı Nusaybin emiri eskiden beri Musul'a karşı düşmanca bir tavır içindeydi. Bu kuşatma Zengiler ile Artukluları karşı karşıya getiren ilk olaydır.¹⁴⁸ Nusaybin'in kuşatıldığını haber alan Mardin Artuklu emiri Hüsameddin Timurtaş, amcazadesi Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) emiri Rükneddin Davud'dan yardım istedi. Davud, Timurtaş'a yardım sözü verdi. Timurtaş, Nusaybin'de kuşatma altında olan askerlerine güvercinle haber göndererek¹⁴⁹ en fazla beş gün içinde imdada geleceğini bildirmek istedi. Ancak, bunda başarılı olamadı. Çünkü, Zengi bu güvercini avlattı ve mesajı değiştirerek başka bir güvercinle gönderdi. Mesaja Nusaybin'e yardıma gelecek kuvvetlerin kısa zamanda ulaşamayacağını yazdırdı. Bu taktiğin sonunda Nusaybinliler yanılıp korkuya düştüler ve şehri Zengi'ye teslim ettiler. İbnü'l-Esir bu durumu 'garip bir hadise' olarak nitелеmekte ve şöyle anlatmaktadır:

¹⁴⁶ Aydın Usta, *İmadeddin Zengi ve Artuklular*

¹⁴⁷ 12 Haziran 1184 günü Nusaybin'e uğrayan Endülüslü gezgin İbni Cübeyr, burasını 'yaşı ve geçmişi ile ünlü bir şehir' olarak niteliyor (İbni Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s.173). 1173-1192 yılları arasında gezdiği coğrafyalar hakkında bir kitap yazan gezgin Ebu'l-Hasan Ali bin Ebu Bekr el-Herevi, Nusaybin'deki türbe ve ziyaretlerin bolluğundan söz etmektedir. Ali bin Ebu Talib adına iki ziyaret, Zeynel Abidin mescidi, Hz. Hüseyin adına iki ziyaret ve makam bunlardan bazılarıdır. (Ebu Bekr el-Herevi, *el-Ziyara, XII. Yüzyılda Anadolu'da Ziyaret Yerleri* adıyla bir bölümünü çeviren: İsmet Kayaoğlu, XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, 23-36.

¹⁴⁸ Usta, A. *İmadeddin zengi ve artuklular*.

¹⁴⁹ Güvercin'in habercilikte kullanılmasına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, O., Ertuğrul, M. Tarihte güvercin yetiştiriciliğinin önemi, *Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 16(2).

Atabeg Zengi, çadırında bulunduğu bir sırada karşısındaki çadıra bir kuş düştü. Emir verip kuşu avlattı ve kanadında bir mektup buldu. Okuyup içindekilere vakıf olduktan sonra başka bir mektup yazılmasını emretti. Bu mektupta “Amcazadem Rüküddevle'nin yanına gittim. O bana yardım ve asker göndermeyi vaat etti. Onun gelmesi yirmi günü geçebilir.” Diyor ve şehri o gelinceye kadar muhasara etmelerini emrediyordu. İmadeddin daha sonra bu mektubu posta güverciniyle gönderdi. Güvercin, Nusaybin'e girdi. Nusaybin'dekiler mektubu okuyunca ne yapacaklarını şaşırıldılar. Şehri bu kadar uzun süre muhafaza edemeyeceklerini biliyorlardı. Hemen Atabeg Zengi'ye haber gönderip onunla barış yaptılar ve Nusaybin'i ona teslim ettiler. Böylece Temürtaş ile Davud'un planları suya düştü. Bu, garip bir hadiseydi.¹⁵⁰

Nusaybin'in Zengi tarafından alınmasından sonra, Mardin'deki Artuklu hükümdarı Hüsameddin Timurtaş ile Hısn-ı Keyfa emiri olan Rüküddevle Davud, Zengi'nin daha fazla güçlenmesine fırsat vermemek için ittifak kurdular. Zengi biraz daha güçlenirse ona tabi olmak zorunda kalacaklarını biliyorlardı. Durumu haber alan Zengi, Bu ittifakı önlemek için, 1130 yılında Mardin ile Nusaybin arasındaki Serce'yi kuşattı. Bunun üzerine Davud, çevresindeki Türkmenleri de yardıma çağırdı. Amid emiri İnaloğlu İl-Aldı da birleşik Artuklu ordusuna katıldı. Birleşik kuvvetlerin asker sayısı 20.000'e ulaştı. Kaynaklar özellikle Davud'un Türkmenler üzerindeki etkisine dikkat çekmektedir. İbnü'l-Esir'e göre Davud bütün Türkmen beylerine oklar gönderip onları sefere çağırmış, Türkmen kadınlar da bu sefere katılmıştır. Bu kuvvetlere karşılık Zengi'nin ordusunda sadece 4.000 asker vardı. İmadeddin Zengi'nin ordusuyla Artuklu ordusu Mardin ile Nusaybin arasındaki Dara¹⁵¹ yakınında karşılaştı. Savaşı Zengi kazandı. Artuklu kuvvetleri geri çekildi. Yenilen Davud, Zengi'ye bağlı olan Cizre şehrine saldırdı. Zengi, Davud'u takip etmek istediye de arazinin sarp ve dağlık olması nedeniyle bu kararından vazgeçti ve Musul'a döndü.¹⁵²

Dara savaşı, Artukluların, Zengi'ye karşı oluşturdukları ittifakı zayıflattı. Nitekim kısa bir süre sonra Mardin emiri Timurtaş, Zengi'ye bağlandı. Timurtaş'a göre daha savaşçı ve inatçı bir kişiliğe sahip olan Hısn-ı Keyfa emiri Davud ise, mücadeleyi

¹⁵⁰ İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 511.

¹⁵¹ Dara, Mardin ile Nusaybin arasındaydı. Musul ile Res'ül'ayn arasındaki bölgeye Diyar-ı Rebia deniyordu. Dara, bu bölgenin önemli bir şehri ve kalesiydi. (Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, 32) 1184 yılında Musul'dan Haleb'e giden Endülüslü gezgin İbni Cübeyr, Dara'yı şöyle anlatıyor: “O gün yolun sağında, dağın yamacına yakın kadim Dara kentini gördük. Büyük, beyaz bir kent idi. Burçları olan bir kalesi vardı. Yarım merhale ötesinde Mardin bulunmaktaydı.” (İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, 176) .

¹⁵² İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 524-525; aynı yazar, *al-Bahir*, 38-39; Usta, A. (2007). İmadeddin zengi ve artuklular, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, 120-137; Çevik. Aynı tez, 271.

sürdürmekte kararlıydı. Zengi'nin dikkatini Haçlılar üzerine yöneltmesinden faydalanan Davud 1131 senesinde Siirt ve civarını ele geçirdi. Bunun sonucu, Mardin Artuklularının müttefikleri Ahlât ile bağlantıları kesilmiş, Mardin'e bağlı Meyyafarikin de zor duruma düşmüş oldu. Davud'un bu faaliyetlerinden endişeye kapılan Timurtaş, Zengi ile anlaşmak zorunda kaldı. Böylece, Zengi'nin bölgedeki hâkimiyetine karşı koyabilecek tek güç olan Artukluların, ona karşı ortak hareket etme olasılığı da ortadan kalkmış oluyordu.

İmadeddin Zengi, 528 (1133-1134) yılında tekrar Artuklu topraklarına yöneldi.

Zengi'nin amacı, Abbasi halifesinin Musul'u kuşattığı sırada halifeye destek veren Davud'u cezalandırmaktı. Kuşatma sırasında Timurtaş ise Zengi'yi desteklemişti. Halifenin kuşatmasından kurtulan Zengi, müttefikleri Timurtaş ile birlikte Davud'un topraklarına hareket etti. Zengi, bir yandan da bu hareketiyle, Davud'un Timurtaş üzerinde kurduğu baskıyı da hafifletmek istiyordu.

Zengi ile Timurtaş, İlk önce Hısn-ı Keyfa'ya bağlı Dara'yı aldılar ve buranın hakimi olan Hamdan b. Eslem öldürdüler. Daha sonra dönemin en önemli merkezlerinden olan Amid üzerine yürüdüler. Davud'a bağlı olan Amid emiri İl-Aldı, acilen ondan yardım istedi. Davud toplayabildiği kuvvetlerle şehrin yardımına koştu. Ancak Cemaziyelahir 528 / Nisan-Mayıs 1134 tarihinde Amid önlerinde yapılan muharebede ağır bir mağlubiyete uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Müttefiklerin savaşta aldıkları esirlerin arasında Davud'un Süleyman adındaki oğlu da bulunuyordu. Atabek tarafından Timurtaş'a teslim edilen Süleyman Mardin'e gönderildi. Zengi ve Timurtaş kuşatmayı iki ay daha sürdürdüler. Ancak, bir sonuç alamayınca Amid'in etrafındaki ağaçları kesip etrafı talan ederek şehir önlerinden ayrıldılar.

Zengi, Timurtaşla birlikte, aynı yılın Recep ayında (Mayıs 1134) Davud'un elinde bulunan Savur kalesini kuşatarak Hısn-ı Keyfa Artuklularına bağlı olan bu kaleyi zaptetti ve burayı Timurtaş'a bıraktı. Bir müddet sonra Zengi yine Timurtaş ile beraber, Davud'un oğlu Kara Arslan komutasındaki birliklerini yenerek Tanza ve Tell Şeyh'i ele geçirdi.

Zengi ve Timurtaş bölgedeki faaliyetlere devam ederek Davud'un himayesi altında bulunan amcazadesi Abdulcabbar'ın oğlu Arslan'ın yönetimindeki Cebel Cur, Zulkarneyn ve Silvan'ı ele geçirdiler. Zengi buraların yönetimini de Timurtaş'a bıraktı. Bunlara ilave olarak daha önce ele geçirdiği Serce ve Dara'yı, tasarladığı planın bir gereği olarak Timurtaş'a bırakmıştı ki, bunu yapmaktaki amacı onu bu şekilde taltif etmek suretiyle Davud ile aralarındaki rekabeti artırmaktı. Bütün bunlara karşı Davud bir taraftan Zengi'nin kendisinden almış olduğu Tanza'yı yağmaladı, diğer taraftan da kuzeye yönelerek Şahruh adında bir Türkmen emirinin yönetimindeki Hani'yi ele geçirdi¹⁵³

İmadeddin Zengi'nin Davud'a karşı düzenlediği sefer, onun takip ettiği politika hakkında da ipuçları vermektedir. Amid kuşatması ve Timurtaş ile yaptığı anlaşmayla, Davud'un ülkesini ilhak etmekten çok, onu zayıflatıp kendisine tabi kılmak istiyordu. Çünkü bölgedeki hükümdarlar için en büyük asker kaynağı durumunda olan Türkmenlerin çok sevdiği Davud'a karşı ilk olarak böyle bir yıpratma taktiği izlemesi gerekiyordu.

Bu politika, bölgedeki diğer emir ve hükümdarlara karşı da uygulanmıştır. Böylece Zengi, Haçlılara karşı yapılan mücadelede bütün Müslümanların kendi emri altında tek bir kuvvet olarak yer almasını amaçlıyordu.¹⁵⁴

Zengi ile Hısn-ı Keyfa Artukluları arasındaki ilişkiler Bizans İmparatoru İoannes Komnenos'un 532 (1138) yılında Suriye'ye düzenlediği sefer sırasında bir ara yumuşama eğilimine girdi. Sefer sırasında Davud, oğlu Kara Arslan idaresindeki güçlü bir Türkmen birliğini, Bizanslılarla mücadele etmekte olan Zengi'nin yardımına göndermişti. Ne var ki, bu eğilim, Bizans ordusu geri çekilir çekilmez bozuldu. Zengi, Bizans imparatorunun çekilmesinden hemen sonra 533 (1139) yılında Artuklu hükümdarı Timurtaş'ın elinde bulunan Dara, Re'sulayn ve Cebelcur kasabalarını işgal etti. Ayrıca, Timurtaş, öteden beri Zengi'nin müttefikiydi ancak, Zengi, Haçlılarla uğraşırken Artuklu emirleri arasında bir yakınlaşma olmuş, Timurtaş ile Zengi'nin öteden beri mücadele ettiği Hısn Keyfa emiri Davud

¹⁵³ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 23-24; Azimi, *Azimi tarihi*, 71; Çevik, A. *XI-XIII. yüzyıllarda diyar-ı bekr bölgesi tarihi*, 271; Usta, A. *İmadeddin zengi ve artuklular*, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2007, 120-137.

¹⁵⁴ Usta, aynı makale.

arasında tekrar iyi ilişkiler ortaya çıkmıştı. Zengi'yi kaygılandıran bir başka durum, bölgede daha önce Davud güçlü iken, Zengi ile ittifakı sonucu Timurtaş güçlenmeye başlamasıydı. Zengi, Timurtaş'ın elindeki bu kasabaları almakla hem Artukluların bu ittifakını bozmayı, hem de Timurtaş'ın bölgede tek güç olmasını engellemeyi amaçlıyordu. Timurtaş'ın Zengiye karşı koyacak gücü yoktu. Bu nedenle barış yolunu seçti. Ayrıca, kızı Safiye Hatun'u Zengi'ye verdi. Zengi'nin Timurtaş'a karşı daha fazla harekette bulunmasına Harran hakimi Savtegin el-Kereci'nin ölmesi engel oldu. İmadeddin Zengi, Harran'daki bu otorite boşluğundan yararlanarak oraya hareket etti ve şehri ele geçirdi. Bunun dışında, Müslüman ahalinin Zengi'ye eleştiri yöneltmesi de onun Timurtaşla anlaşmasında etkili oldu.¹⁵⁵

İmadeddin Zengi bundan sonra kuzeye yönelerek Artuklu devletinin Hısn Keyfa kolunun emiri Davud b. Sökmen üzerine yürüdü. İbnü'l-Esir'in kaydettiğine göre çok çetin bir savaştan sonra Davud yenildi. Zengi, ona ait Behemrud kalesini ele geçirdi. Kışın yaklaşması nedeniyle mücadelesine ara verip Musul'a döndü.¹⁵⁶ Zengi'nin ayrılmasından sonra Davud, Timurtaş'a saldırdı. Mardin civarındaki Tell-Şeyh ve Fessad kalelerini ele geçirerek yağmaladı. Zor durumda kalan Timurtaş barış istedi. Bunun üzerine Davud, barış görüşmesi yapmak için Mardin'e gitti ve barış anlaşması imzalandı.

Bu anlaşmadan ve Davud'un bölgedeki faaliyetlerinden haberdar olan Zengi, 1142 yılında tekrar Diyar-ı Bekr bölgesine gelerek, önce Kızıl Arslan'ın oğlu Yakup Bey'in topraklarını işgal etti. İmadeddin Zengi'den çekinen Timurtaş, Davud ile yaptığı anlaşmayı bozup İmadeddin Zengi ile ittifak kurdu. Zengi ile Timurtaş, Davud'un elindeki Hızan, Maden, İrvan, Katalbas, Siirt, Cebelcur ve Zülkarneyn'i ele geçirdi. Zengi'den çekinen Amid hakimi, Zengiye tabi oldu. Amid, İnaloğulları adlı Türkmen hanedanının elindeydi. Amid'de hutbe İmadeddin Zengi adına okunmaya başladı.¹⁵⁷ Ekonomik ve kültürel merkezlerin en önemlilerinden olan

¹⁵⁵ Usta, aynı makale

¹⁵⁶ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 78; Usta, A. *İmadeddin zengi ve artuklular*

¹⁵⁷ İmadeddin Zengi adına okunan hutbede, sırasıyla Abbasi halifesi, Büyük Selçuklu sultanı, Irak Selçuklu sultanı, onun oğlu Alp Arslan ve İmadeddin Zengi'nin adları okunuyordu. (Gök, H. İ. *Musul atabegliği: zengiler*, 556).

Amid'in düştüğü bu durum Davud için ağır bir darbe oldu. Çünkü hutbe ozamana kadar Davud adına okunuyordu. Çaresiz kalan Davud, Zengi ile barış yaptı.¹⁵⁸

Sultan Mesud tehlikesini atlatan İmadeddin Zengi, 538 (1143-1144) yılında yeniden Mardin ve Diyarbakır yörelerine hareket etti. Van gölü kenarından ilerleyerek Hizan'ı aldı. Buradan Diyarbakır yöresine geçerek Maden'i zapt etti. Bu sırada bölgenin en güçlü emiri, Artuklu devletinin Hısn-ı Keyfa kolunun hâkimi Davud, Amid yakınındaki Hani'de öldü.¹⁵⁹ Davud, Türkmenler tarafından çok sevilen, kayıtsız şartsız itaat edilen bir emirdi. Kahramanlığı ve cesaretiyle ünlüydü.¹⁶⁰

Davud'un ölümü İmadeddin Zengi için büyük bir fırsattı. O, bu fırsattan yararlanarak Artuklu topraklarında tam bir hakimiyet elde etmek için mücadelesini hızlandırdı. Davud'un yerine oğlu Kara Arslan geçti. Bunun üzerine Zengi, Davud'un büyük oğlu Arslan Doğmuş'a destek vererek planını uygulamaya koydu. Zaten Arslan Doğmuş ile Zengi arasında önceden bir dostluk vardı. Arslan Doğmuş, zamanıyla babasına isyan etmiş, zor durumda kalınca da İmadeddin Zengi'ye sığınmıştı. Babası öldüğünde Arslan Doğmuş, Malazgird kalesinin hâkimi idi. Kardeşi Kara Arslan'a karşı iktidar mücadelesine giren Arslan Doğmuş, İmadeddin Zengi'den yardım istedi. Zengi bu talebi hamen kabul etti ve Hısn Keyfa topraklarına hareket etti. Görünürdeki amacı, Kara Arslan'ın yerine Arslan Doğmuş'u başa geçirmektir. Ancak, Kara Arslan'ın üzerine yürümek yerine Hısn Keyfa Artuklu devletinin topraklarını işgal etmeye başladı. Zengi'nin asıl amacı bu devleti ilhak etmektir. Zengi, ileri harekate devam ederek Hani, Cebelcur, Sivan, Zülkarneyn, Ergani Çermük, Bahmard, Tanza, Batasa ve Siirt'i ele geçirdi. Zengi'nin karşısında tutunamayan Kara Arslan, Anadolu Selçuklu hükümdarı Mesud'dan yardım istedi. Sultan Mesud bu fırsatı kaçırmak istemedi ve Kara

¹⁵⁸ Usta, A. (2007): *İmadeddin Zengi ve Artuklular*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık, 120-137; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 86; Çevik, A. *XI-XIII. yüzyıllarda diyar-ı bekr bölgesi tarihi*, 243.

¹⁵⁹ Davud'un ölüm tarihi konusunda kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Süryani Mikhael, onun 1143 yılında; Abu'l-Farac ise 1144 yılında öldüğünü yazmıştır. İbn al-Azrak ise 539 (1144-1145) yılında öldüğünü yazmıştır. Batılı araştırmacı Cahen, Davud'un 2 Ağustos 1144 tarihinde öldüğünü iddia etmiştir. (Işın Demirkent, *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 142).

¹⁶⁰ İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 81; Turan, O. *Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi*, 157-158. Zengi ailesinin hizmetinde olan İbnü'l-Esir bile Davud'u övmekte ve onun için şöyle demektedir: "Başka bir kimse olmasa bile Davud onunla(Zengi'yle) başa çıkabilirdi. Zira onun Türkmenler arasında nüfuz ve şöhreti o kadar büyük idi ki, silahlı adamları onun emri geldiğinde hemen bayrağı altında toplanmaya koşarlardı. Çünkü Davud, çok cesur ve atılgandı. Ona mağlubiyet tesir etmezdi. Zor durumda kaldığında savaş meydanından kaçmaz, fakat birkaç gün sonra tekrar ortaya çıkardı."

Arslan'a yardım için 20.000 atlıdan oluşan bir askeri birlik gönderdi. Bunu haber alan Zengi, mücadelesine ara vererek geri çekildi.¹⁶¹ Bu geri çekilme sırasında, Urfa Haçlı kontu Joscelin'in hâkim olduğu Mardin yöresindeki Hamlin, el-Mavzer ve Tell Mavzen kalelerini zapt etti.¹⁶²

Kara Arslan daha sonra Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş ile mücadeleye girişti ve 540 (1145-1146) yılında yaptığı savaşta ona yenildi. Zor durumda kalan Kara Arslan, Zengi'nin ve Timurtaş'ın baskısından kurtulmak için Urfa Haçlı kontu Joscelin II ile ittifak kurdu. Haçlı kontuna Gerger'in¹⁶³ 20 kilometre kuzeyindeki Babula'yı vermeyi vaad etti. Bu ittifak, Zengi'nin uzun zamandan beri beklediği Urfa'yı Haçlılardan alma fırsatını ortaya çıkardı. Anlaşmayı haber alan Zengi, Kara Arslan'ın topraklarına sahte bir saldırı düzenledi. Bununla amacı Urfa Haçlı kontunu şaşırtarak onu Urfa'dan uzaklaştırmak ve Urfa'yı kuşatmaktı.¹⁶⁴

2.1.2.2. Dımaşk atabeyliği ile ilişkiler

İmadeddin Zengi, Dımaşk atabeyliğine ilk seferini 524 (1129-1130) yılında düzenledi. Amacı, Suriye'nin önemli şehirlerinden olan Hama ve Humus'u ele geçirmektir. İlk önce yolu üzerindeki Sinn kalesini ele geçirdi. Bir öncü birliğini Haleb'e, atlı birliklerini de Haleb yakınındaki Azaz yöresine gönderdi. Kendisinin yokluğunda Urfa Haçlı kontu Joscelin'in yapmış olduğu kötü hareketlere karşılık olarak Urfa yakınlarına gitti ve oranın ekinliklerini atlara yedirdi, çevreye zarar verdi.¹⁶⁵

Zengi, 28 Receb 524 (7 Temmuz 1130) günü Fırat ırmağını geçti ve Haçlılara karşı cihada çıktığını söyleyerek Dımaşk (Şam) hâkimi Tacü'l-Müluk Börü'den yardım istedi. Aslında Zengi'nin amacı Haçlılarla savaşmak değil, Hama ve Humus şehirlerini ele geçirmektir. Haçlılara karşı yardım istemesi, onun uyguladığı bir taktiktir. Börü, Zengi'nin yardım teklifini kabul etti ve kendisi için sözleşme yapmak ve teminat almak amacıyla bir elçi gönderdi. Zengi'nin bu duruma olumlu cevap

¹⁶¹ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 377; Aydın Usta, *İmadeddin zengi ve artuklular*.

¹⁶² İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 91.

¹⁶³ Günümüzde Adıyaman'a bağlı bir ilçedir.

¹⁶⁴ Usta, A. *İmadeddin zengi ve artuklular*; Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 142.

¹⁶⁵ Azimi, *Azimi Tarihi*, 65; Sevim, A. *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 159; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 50.

vermesiyle Börü, bir kısım askerlerini ve Hama şehrinde bulunan oğlu Sevinç'i, Zengi'ye gönderdi. Ancak, Zengi bir süre sonra Sevinç'i ve ileri gelen adamlarını tutukladı. Çadırlarını ve mallarını yağmaladı ve Haleb'de hapse attı.

Sevinç'i Haleb'de bırakan Zengi, aynı gün Hama'ya hareket etti ve orayı kolayca ele geçirdi. Daha sonra Humus şehrine doğru yola çıktı. Humus'un hâkimi Karacan, şehri Zengi'ye teslim etmek istediysede emrindekiler ona itaat etmedi ve Zengi'nin ordusuna karşı koydu. Zengi, şehri bir süre kuşattı ancak ele geçiremedi ve Musul'a döndü. Daha önce hapsediği Sevinç'i ve yanındaki komutanları da Musul'a götürdü. Tacü'l-Mülük Börü, Zengi'ye 50.000 dinar para vermek şartıyla oğlunun serbest bırakılmasını talep etti ve Zengi bu talebi kabul etti.¹⁶⁶

İmadeddin Zengi'nin asıl amaçlarından biri, Dimaşk'ı ele geçirmektir. Bunun için devamlı fırsat kolluyordu. Dimaşk hakimi Şemsü'l-Mülük İsmail, 14 Rebiyyülahir 529 (1 Şubat 1135) günü öldürüldü. İsmail, halka zulmediyor, mallarına el koyuyor çok ağır vergiler alıyordu. Bu nedenle halk, hatta aile efradı ondan nefret ediyordu. İsmail, annesi Zümrüt Hatun ile de bozuşmuştu.¹⁶⁷ Tüm bu nedenlerle kendisini tehlikede hisseden İsmail, İmadeddin Zengi'den yardım istemeye karar verdi onu Dimaşk'a çağırdı. Eğer yardım ederse ona tabi olacağını bildirdi. Zengi Dimaşk'ı almak için öteden beri beklediği bu fırsatı kaçırmayarak çağırışı olumlu cevap verdi. İsmail, Zengi'den çabuk davranmasını istiyordu. Hatta ona blöf yapıyor; "Eğer geç kalırsan Dimaşk'ı Haçlılara teslim ederim" diye haber gönderiyordu.

Aslında İmadeddin zengi bu sırada sıkışık durumdaydı ancak, eline geçen bu fırsatı bir daha bulamayacağını düşünerek askeri birlikleriyle Musul'dan Dimaşk'a hareket etti ve 7 Şubat 1135 günü Fırat'ı geçti. Fakat bu sırada, Zengi'nin Dimaşk'a hareket ettiğini öğrenen Zümrüt Hatun ve taraftarları İsmail'i öldürdüler ve onun küçük kardeşi Şihabeddin Mahmud'u başa geçirdiler. Zengi, Mahmud'dan kendisine itaat etmesini istedi ancak, Mahmud nazik bir cevapla bunu reddetti.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir, *Tarih*, X; 520-521; Azimi, *Azimi tarihi*, 66; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 50; aynı yazar, *Dimaşk Atabeyliği*, s.89. İbnü'l-Esir, bu olayları 523 (1128-1129) yılı olayları bölümünde anlatmaktadır.

¹⁶⁷ İbnü'l-Esir, İsmail'in annesiyle bozuşması konusunda başka bir rivayet kaydetmiştir. Buna göre, İsmail'in babasının Yusuf b. Firuz adlı bir hacibi vardı. Bu adam, İsmail başa geçince de tahakkümünü sürdürdü. Hatta İsmail'in annesi Zümrüt Hatun ile ilişki kurmakla itham ediliyordu. İsmail bunu duyunca Yusuf'u öldürmeye karar verdi. Yusuf, Tedmür'e kaçtı ve İsmail'e bağlı olduğu haberini gönderdi. Yusuf'u elinden kaçıran İsmail, annesini öldürmeye karar verdi. Ancak, annesi ondan daha çabuk davranarak İsmail'i öldürttü. (İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 29-30)

Hareketine devam eden Zengi, Hama şehrinin itaatini kabul etti.¹⁶⁸ Daha sonra Dimaşk'a varıp şehrin kuzey tarafına kamp kurdu. Dimaşk halkı Zengi'ye karşı karşı koymak için bir hayli hazırlık yapmıştı. Öyle ki, köylüler bile Dimaşk'a gelip şehrin savunmasına katılmıştı. Kale surlarını zorla aşmaya çalışan Zengi bunda başarılı olamadı ancak, yine de kuşatmayı sürdürdü. Ne var ki, bu sırada ordusunda kıtlık baş gösterdi ve bu nedenle askerlerinden bazıları ordudan ayrılıp gitti. Kaledeki memlûklerden Muinüddin Üner, şehri savunmada büyük bir başarı gösterdi. Tam bu sırada Bağdad'daki halifeden Zengi'ye bir elçi geldi. Halife, Zengi'nin Dimaşk hakimi Mahmud ile barış yapmasını istiyordu. Zengi halifenin isteğine uydu ve Mahmud ile barış anlaşması yaptı. Dimaşk'a resmi bir ziyarette bulundu. Fakat Mahmud, Zengi'ye güvenmediği için iade-i ziyarete gitmedi ve kendi yerine kardeşini Zengi'ye gönderdi. Dimaşk'ı alamayacağını anlayan Zengi, 28 Cemaziyyelevvel (15-16 Mart 1135) günü Dimaşk'tan ayrılıp Musul'a hareket etti.¹⁶⁹

İmadeddin Zengi, Suriye'de hâkimiyet kurma mücadelesine büyük önem veriyordu. Bu amaçla 532 yılının Muharrem ayında (Eylül-Ekim 1137) Hama'ya uğradıktan sonra Baalbek yöresine geçti ve Dimaşk hâkimine ait olan Mecdel kalesini ele geçirdi. Dimaşk hâkimine ait olan Banyas kalesinin hakimi de Zengi'ye itaatini sundu. Zengi buradan Humus'a hareket etti ve daha önce alamadığı bu şehri kuşattıysa da ele geçiremedi. Bunun üzerine Dimaşk hâkimi Şihabeddin'e haber göndererek Hims'i elinde bulunduran annesi Zümrüt Hatun ile evlenmek istediğini bildirdi. Zengi'nin bu evlilikle asıl amacı, Humusu' ele geçirmektir. Şihabeddin, Zengi'nin bu talebini kabul etti ve evlilik gerçekleşti (Mayıs-Haziran 1139). Hims Zengin'in eline geçti. Ayrıca, İmadeddin Zengi, kız kardeşini Şihabeddin'e verdi ve bu evlilik de gerçekleşti.¹⁷⁰

Bizans imparatorunun 1137 ve 1138 yılındaki Suriye seferinden sonra İmadeddin Zengi, Suriye'de fetihlere devam etti. 533 yılının Zilakde ayında (Temmuz 1139) Baalbek'i almak için harekete geçti. Zengi'nin asıl amacı Dimaşk'ı ele geçirmektir. Tam bu sırada Dimaşk hâkimi Şihabeddin Mahmud, bir komplo sonucu yatağında

¹⁶⁸ Runciman, S. *Haçlı seferleri tarihi*, II, 161; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 26-27.

¹⁶⁹ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 161; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 30-31; Azimi Tarihi, 71; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 53-54; Demirkent, I. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, 107.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 58; Azimi, *Azimi tarihi*, 74; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 59.

öldürülmüştü. Mahmud'un annesi Zümrüt Hatun, İmadeddin Zengi'nin karısıydı. Haleb'de bulunan Zümrüt Hatun, el-Cezire'deki¹⁷¹ Zengi'ye haber göndererek oğlunun intikamını almasını istedi. İmadeddin Zengi bu fırsatı değerlendirmek için Dimaşk'a doğru yola çıktı. Otorite boşluğundan yararlanarak Dimaşk'ı kolayca alacağını düşünüyordu. Ne var ki, Dimaşklılar çabuk davranıp, öldürülen Mahmud'un yerine, Baalbek'te bulunan kardeşi Cemaleddin Muhammed'i emirliğe getirmişti. Cemaleddin, Dimaşk idaresini ünlü ve tecrübeli komutan Muiniddevle Üner'e teslim etmişti. Dimaşklılar, Zengi'nin gelmekte olduğunu haber alınca şehri savunmak için hazırlığa başladılar. Bu durumu öğrenen Zengi, Dimaşk'ı kuşatma fikrinden vazgeçip Baalbek'e hareket etti.¹⁷² 20 Zilhicce günü (18 Ağustos 1139) oraya varıp şehri kuşattı. Mancınıklarla şehri topa tuttu. Kaledekiler bir süre direndiyse de daha sonra teslim oldular. Zengi, teslim olanların birçoğunu öldürdü. Onun bu davranışı şöhretine zarar verdi. Çevredeki halk ve özellikle Dimaşklılar "Eğer Dimaşk'a hakim olsaydı onlara yaptığının aynısını bize de yapardı" diyerek her şart altında Zengi'ye teslim olmama konusunda fikir geliştirdiler.¹⁷³

Şimdiye kadar Dimaşk'ı almak için birçok girişimde bulunan ancak başarısız olan İmadeddin Zengi, 534 yılında (1139-1140) bu amacına ulaşmak için iki girişimde daha bulundu. Rebiülevvel ayında (Ekim-Kasım) Baalbek'teki işlerini tamamladıktan sonra Dimaşk'a doğru harekete geçti. İlkönce Beka'a vadisine indi ve Dimaşk valisi Cemaleddin'e elçi gönderip Dimaşk'ı teslim ederse istediği beldeyi kendisine vereceğini bildirdi. Fakat Cemaleddin bu teklifi kabul etmedi. Zengi, 13 Rebiülevvel (7 Kasım 1139) günü Daraayya'ya (Dera) ulaştı. Burada öncü birlikler arasında cereyan eden çarpışmada Dimaşklılar yenildi ve birçoğu öldürüldü. Dimaşk'a ulaşan Zengi şehrin kalesi yakınında karargâh kurdu. Burada da Dimaşk ve çevresinden gelen kuvvetlerle Zengi'nin ordusu savaşa tutuştu ve Zengi'nin ordusu galip geldi. Dimaşklıların bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir

¹⁷¹ El-Cezire, Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar (Mardin) ve Diyar-ı Rebia (Urfa) yörelerini kapsayan bölgenin adıydı. Ayrıntılı bilgi için bk. Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*

¹⁷² İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI,68-69. İbnü'l-Esir, Zengi'nin Baalbek'e yönelmesi konusunda ilginç başka bir söylenti daha aktarmaktadır: "Daha önce anlattığımız gibi, burası Muinüddin Üner'e aitti. Üner'in çok sevdiği bir cariyesi vardı. Üner, Cemalüddin'in annesiyle evlenince bu cariyeği Baalbek'e gönderdi. Zengi, Dimaşk'ı ele geçirmek üzere Suriye'ye hareket edince Üner'e haber gönderip muazzam vaadde bulundu ve Dimaşk'ı kendisine teslim etmesini istedi, fakat Üner bu teklifi kabul etmedi... Zengi, Baalbek'e hâkim olunca, Üner'in orada bulunan cariyesini aldı ve Haleb'de onunla evlendi. Zengi öldürülünceye kadar da Haleb'de kaldı. Ölümü üzerine oğlu Nureddin Mahmud onu Üner'e gönderdi. Nureddin ile Üner arasındaki dostluğun en büyük sebebi bu cariyeği göndermesiydi."

¹⁷³ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 69; Azimi, *Azimi Tarihi*, 78;.

alındı. Zengi, tekrar Cemaleddin'e haber göndererek Baalbek ve Hıms'ı vermeyi teklif etti. Cemaleddin önce bu teklifi kabul etti, ancak daha sonra çevresindekilerin baskısıyla reddetti. Bunun üzerine Zengi şehri kuşattı. Ancak, bu sırada beklenmedik bir gelişme oldu ve Cemaleddin hastalanarak öldü (29 Mart 1140).¹⁷⁴ İmadeddin Zengi, bu fırsattan yararlanmak için şehre tekrar hücum etti.

Cemaleddin'in ölümü üzerine, ünlü komutan Üner, onun küçük kardeşi Mücireddin Abak'ı başa geçirdi. Üner, Zengi'den gelen tehlikeyi önlemek için çevredeki Haçlılarla ittifak kurma faaliyetine girişti. Kudüs'teki Haçlı kralı Foulque'a, Usame adında bir elçi göndererek Zengi'nin Dimaşk'a hâkim olması durumunda Haçlıların Suriye ve Filistin'de yok olacağını söyledi. Aslında Kudüs Haçlı krallığı ile Dimaşklılar arasındaki ittifak girişimi 1138 yılında da denenmiş ancak başarısız olunmuştu. Söz konusu senede Dimaşk'ın ünlü komutanı Ünür, elçisini Kudüs'e göndermiş, elçi Kudüs krallığı tarafından çok iyi karşılanmıştı. Fakat krallık, Ünür'ün ittifak teklifini kabul etmemişti. Şimdi ise durum o zamankinden çok daha kritikti. Ünür'ün elçisi Usame, Kudüs'e vardı ve Haçlılar tarafından çok iyi karşılandı. Eğer ittifak kurulur ve Zengi, Dimaşk yöresinden uzaklaştırılırsa Banyas kalesini ve çevresindeki bazı yerleri Kudüs krallığına vermeyi teklif etti. Bundan başka, Dimaşklılar, Kudüs krallığına ayda 20.000 byzantios tutarında para¹⁷⁵ verecekti. Kral, saltanat meclisini topladı ve Dimaşklıların teklifini kabul etti.

İttifak gereğince Kudüs kralı Foulque komutasındaki Haçlı ordusu 1140 yılının Nisan ayında Galilaca yönünde yola çıktı. Kral ihtiyatlı davranarak Taberiye'de duraklayıp ileriye gözcüler gönderdi. Zengi ise kralın hareketini gözden kaçırmamak amacıyla Taberiye gölünün kıyısı boyunca aşağı inmekteydi. Haçlı ordusunun hareketsizliğini görünce kuşatmaya devam etmek için Dimaşk'a döndü. Bunun üzerine Haçlı ordusu kuzeye ilerledi. Durumu fark eden Zengi, Haçlılar ile Dimaşklılar arasında kısıp alınacağını sezerek Dimaşk'tan çekildi. Haçlı ordusu Haziran başında Huleh gölünün doğusunda Dimaşklılar ordusuyla birleşti. Bu sırada Zengi, Baalbek'e çekilmişti. Durumun aleyhine olduğunu gören Zengi, çevredeki bazı yerleri talan ettikten sonra taciz edilmeden 1140 yılı Haziran

¹⁷⁴ Cemaleddin'in ölümünden İmadeddin Zengi'nin sorumlu olduğuna dair bir söylenti ortaya çıktı ve bu söylenti Zengi'ye karşı bir propaganda amaçlı kullanıldı. (Runciman, *Haçlı seferleri tarihi*, II, 186).

¹⁷⁵ Alptekin, bu paranın cinsini Dinar olarak kaydetmiştir. (*The reign of zangi*, 61).

ayında Haleb'e çekildi. Bu arada, Haçlılara verilmesi planlanan Banyas kalesi Dimaşklılar tarafından kuşatılmıştı. Kaleye Zengi'nin adamlarından Turgud oğlu İbrahim adlı bir komutan bakıyordu. Turgud oğlu İbrahim, bir fırsatını bulup Sur şehri civarına baskın düzenledi. Fakat burada, Kudüs kralına yardıma gelmekte olan Antakya Haçlı prinkepsi Raimond tarafından düzenlenen bir baskında yenildi ve öldürüldü. Banyas kalesi Dimaşklılarının eline geçti. Dimaşklılarının komutanı Üner, Haçlılara verdiği sözü tuttu ve Banyas kalesini onlara teslim etti.¹⁷⁶

İmadeddin Zengi 1140 yılının Haziran ayında yeniden Dimaşk yöresine hareket etti. İlkönce Baalbek'e uğradı. Askerlerini Havran ve Dimaşk civarını yağmalamak için gönderdi. Kendisi de yakın adamlarından oluşan küçük bir askeri kuvvetle 5 Haziran sabahı Dimaşk'a gelerek şehri kuşattı. Henüz uykuda olan şehir halkı paniğe kapıldı. Şehirdeki askeri birlikler kale kapılarını açarak Zengi'nin askerleriyle çarpışmaya başladılar. Aslında Zengi'nin asıl amacı, şehri almak değil, yağma için dağılmış olan askeri birliklerine Dimaşklılarının muhtemel bir saldırısını önlemektir. Zengi, Dimaşk'tan çekilip Merc-i Rahit'e gitti ve çevreye dağılmış olan askerlerini toplayıp Haleb'e döndü.¹⁷⁷

2.1.2.3. Bölgesel kürt emirlikleri ile siyasi ilişkiler

528 (1134) Fetihlere devam eden Zengi, Hamidiye Kürtlerinin elindeki el-Akr ve Şuş kalelerini ele geçirdi. Zengi'nin Hamidiye Kürtlerine saldırısı eski bir hesaba dayanıyordu: İmadeddin Zengi, Musul'a hâkim olduğunda Hamidiye Kürtlerinin emiri olan İsa'yı, Hamidiye vilayeti ile buraya bağlı kasaba ve köylerin hâkimi olarak bırakmış, ona müdahale etmemişti. Ancak, İsa, bir süre sonra Zengi'ye ihanet etmiş, halifenin Musul'u kuşatmasına katılmıştı. Halife Musul'dan ayrıldıktan sonra Zengi'nin kuvvetleri İsa'nın elindeki yerleri hemen kuşatmış, ancak uzun süre ele geçirememişlerdi. Sonunda İsa'nın elindeki bütün kaleler ve yerleşimler Zengi'nin eline geçti.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Runciman. *Haçlı seferleri tarihi*, II, 186-187; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 73; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 61-62; aynı yazar, *Dimaşk atabegliği*, 128-129; Işın Demirkent, *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 134.

¹⁷⁷ Alptekin, C. *The reign of zangi*, 62; İbnü'l-Esir, *Tarih*, 73-74; aynı yazar, *al-Bahir*, 59.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 24.

İmadeddin Zengi, bu bölgedeki fetihlerine devam ederek Van yakınındaki Eşeb, el-Cezire ve Nuşi kalelerine yöneldi. Bu kalelerin hâkimi olan Ebu'l-Heyca b. Abdullah, Zengi'den korktu ve ona elçi göndererek kendisinden bir zarar gelmeyeceğini söyledi. Hatta bir miktar para da gönderdi. Ebu'l-Heyca daha sonra Musul'a, Zengi'nin yanına gitti. Orada bir süre kaldıysa da çok geçmeden vefat etti ve Tell Tube denen bir yerde defnedildi. Ölmeden önce oğlu Ahmed'i, Eşeb kalesinden çıkararak Nuşi kalesine göndermişti ve onun yerine Bav el-Erci adında birisini tayin etmişti. Babasının öldüğünü duyan Ahmed, Nuşi kalesinden hareket ederek Eşeb kalesine yürüdü. Fakat Bav el-Erci, kaleyi Ebul'l-Heyca'nın küçük oğlu Ali'ye teslim etti. Bütün bunlar olurken İmadeddin Zengi, Eşeb kalesine geldi ve burayı ele geçirdi. İbnü'l-Esir, Eşeb kalesinin fethini ayrıntılı bir biçimde şöyle anlatmaktadır:

Zengi'nin bu kaleyi ele geçirmesinin sebebi şudur:

Kale halkının hepsi savaşmak için kaleden inmişti. Zengi, kendisine yaklaşıncaya kadar onlara dokunmadı ve kaleden uzaklaşıncaya kadar onları kendine çekti, sonra da üzerlerine saldırdı. Böylece Kürtler mağlup oldular. Zengi, onları kılıçtan geçirdi, pek çoğunu öldürdü ve esir aldı. Zengi kaleyi derhal ele geçirdi, sonra Kürtlerin ileri gelenlerinden müteşekkil bir topluluğu yanına getirtti. Bunlar arasında Bav da vardı. Zengi onları öldürdükten sonra Musul'a döndü, sonra oradan da ayrıldı. Onun bulunmadığı zamanlarda naib Nasiruddin Çakır asker gönderip Eşeb kalesini tahrip etti. Küheyce ve Nuşi ile el-İmadiye adıyla bilinen el-Cellab kalesini tahliye etti. Daha sonra eş-Şa'bani, Furh, Kuşer, ez-Zafaran Alki ve Nirva kalelerine de asker gönderdi. Bunlar el-Mihraniyye kaleleriydi. Nasirüddin bu kaleleri muhasara ve hepsini zapt etti. Böylece el-Cebel ve ez-Zuzan'ın durumu düzeldi ve ahali Kürtlerden emin oldu.¹⁷⁹

İbnü'l-Esir, İmadeddin Zengi'nin Hakkâri yöresindeki kaleleri ele geçirmesiyle ilgili bir başka rivayet daha nakletmektedir:

Kürtlerin seçkin simalarından biri bana başka şeyler anlatarak bu rivayetlere muhalefet etti ve "Zengi, Eşeb kalesini zapt ve tahrip edince İmadiyye kalesini inşa etti. Hakkâri'de Cell-Sura ve Herur kalesi hâkimlerinden başka kimse kalmadı. Onların da korkulacak kadar gücü ve kuvveti yoktu, bu sebeple Zengi, Musul'a döndü. El-Cebeliyye kalelerinin sahipleri Zengi'den korktular. Tam bu sırada er-Rebiyye, Alki, Furh ve diğer bazı kalelerin sahibi olan Abdullah b. İsa b. İbrahim vefat etti ve oğlu Ali bu kalelere hâkim oldu. Annesi Hatice bint-i el-Hasan, Zengi'nin emirlerinden İbrahim ve İsa'nın kız kardeşiydi. İkisi de

¹⁷⁹ İbnü'l-Esir. *Tarih*. XI, 24-25.

Musul'daydı. Ali, annesini iki kardeşinin yanına gönderip kendisi için Zengi'den eman almalarını ve yemin ettirmelerini istedi. Zengi onun bu isteğini kabul edince Ali de Zengi'nin hizmetine girdi. Zengi, Hakkâri kalelerini fethiyle meşgul oldu. Eş-Şa'bani, el-Mihrainiyye emirlerinden el-Hasan b. Ömer'in elindeydi. Zengi burayı ondan aldığı gibi yaşlılığı ve sahip olduğu yerlerin azlığı sebebiyle onu da kendi yanına aldı.

Nasırüddin Çakır, er-Rebiyye ve diğer bazı kalelerin sahibi olan Ali'yi sevmezdi; bu yüzden Zengi'yi onu tevkif etmeye teşvik etti., bunun üzerine Zengi de ona Ali'yi yakalayıp tevkif etmesine müsaade etti. Ali yakalanıp tevkif edildi, fakat Zengi daha sonra onu tevkif ettiğine pişman oldu. Nasırüddin'e haber gönderip Ali'yi serbest bırakmasını istedi, fakat Ali'yi ölmüş buldu. Rivayete göre onu Nasırüddin öldürmüştü. Zengi daha sonra er-Rebiyye kalesine asker sevk etti. Askerler ansızın kaleyi muhasara ve zapt ettiler ve Ali'nin kaledeki çocuklarını, kız ve erkek kardeşlerini esir aldılar. Ali'nin annesi kaybolmuştu, bulunamadı. Zengi, er-Rebiyye kalesinin fethini duyunca buna sevindi, daha sonra Ali'nin diğer kalelerini ele geçirmek üzere hareket etmelerini emretti. Askerler yola çıkıp o kaleleri ettiler, fakat kalelerin müstahkem olduğunu gördüler. Zengi, kaledekilere elçi gönderip ihsanda bulunacağını vaat etti. onlar da kaledeki adamlardan hapiste bulunanların hepsinin serbest bırakılması şartıyla kaleyi teslim etmeğe razı oldular; fakat Zengi, Kuvaşi kalesini de teslim etmedikleri müddetçe bu isteklerini kabul etmeyeceğini bildirdi, bunun üzerine Ali'nin annesi Hatice, Kuvaşi kalesi sahibi Havl (Hol?) Vahrin'un yanına gitti. Kale hakimi, el-Mihrainiyye'ye mensuptu. Hatice ondan kaleden inip burayı kendilerine teslim etmesini istedi, Havl Vahrin da bu teklifi kabul etti, bunun üzerine Zengi kaleleri teslim alıp esirleri salıverdi. Böylesi hiç duyulmamıştı. Zengi, "Bir kadının sözüne uyup Kuvaşi gibi bir kaleden inen bir adam ya civanmertlik bakımından insanların en ulusudur ve evine geleni geri çevirmez, ya da insanların en akıllısıdır" dedi. Böylece el-Cibal vilayeti de tamamen düzeldi, işleri yoluna girdi.¹⁸⁰

İmadeddin Zengi, Diyarbakır ve Mardin civarında Artuklularla yaptığı mücadelelerden sonra 537 yılında (1142-1143) ikinci kez Hakkâri yöresindeki kaleleri ele geçirmek için hareket etti. Hakkâri yöresinin Kürt aşiretlerinin kontrolünde olması, Zengi için bir güvenlik problemi oluşturuyordu. Zengi ilkönce Şabani adıyla da bilinen Eşeb¹⁸¹ kalesine bir askeri birlik gönderdi. Burası, Hakkâri yöresinin en sağlam kalesiydi. Zengi'nin gönderdiği askeri birlik kaleyi kuşatıp ele geçirdi. Zengi, Eşeb kalesinin yıkılarak yerine yeni bir kale yapılmasını emretti. Bu emir gereğince yeni bir kale yapıldı ve kaleye İmadeddin Zengi'nin adı verilerek ünlü İmadiye kalesi ortaya çıkmış oldu. Zengi, İmadiye kalesine Musul naibi

¹⁸⁰ İbnü'l-Esir. *Tarih*. XI, 25-26.

¹⁸¹ Eşeb kalesi, Musul'un 65 mil kuzeydoğusundadır. (Alptekin, Ç. *The reign of zangi*. 82).

Nasıreddin Çakır'ı yönetici olarak tayin etti. Çakır, bölgedeki faaliyetlerine devam ederek Hazabaniya ve Ane şehirlerini ele geçirdi.¹⁸²

2.1.2.4. Şehrizar Türkmen emirliği ile siyasi ilişkiler

İmadeddin Zengi, Suriye'deki faaliyetlerinden sonra 534 (1139-1140) yılında el-Cezire (Mezopotamya) bölgesine hareket etti. İlk olarak Şehrizar¹⁸³ ve çevresindeki kaleleri almak için sefer düzenledi. Şehrizar, Türkmenlerden Kıpçak b. Arslantaş'ın elindeydi. Arslantaş, Türkmenler tarafından çok sevilen ve kayıtsız şartsız itaat edilen bir emirdi. Bu nedenle emirler ve hükümdarlar, ona saldırmaktan çekinirdi. Ayrıca, Şehrizar, dağlık ve derin vadilerden oluşan bir coğrafyada olduğu için zapt edilmesi zor bir yerdi. İmadeddin Zengi bütün bu olumsuz şartlara rağmen Şehrizar'a hareket etti. Yapılan savaşta Kıpçak yenildi ve kaçtı. Zengi'nin ordusu çevredeki kaleleri ele geçirdi. Kıpçak yakalandı. Askerlerinin bir bölümü öldürüldü ancak kendisine dokunulmadı. Kıpçak daha sonra İmadeddin Zengi'nin hizmetine girdi. Kıpçak ve ahfadı 1204 yılına kadar Zengi hanedanının hizmetinde bulunup büyük hizmetler yaptılar ve bu tarihten sonra hanedandan ayrıldılar.¹⁸⁴

2.2. Hıristiyan Devletleri ve Haçlılarla İlişkiler

2.2.1. Haçlı kontlukları ile ilişkiler

İmadeddin Zengi'yi tarihin en önemli şahsiyetlerinden bir kılan yanı, onun Haçlılarla olan mücadelesi, özellikle Urfa Haçlı kontluğunu ortadan kaldırarak İslam dünyasının Haçlıları Ortadoğu'dan temizleme süreci için ilk adımı atmış olmasıdır.

Birinci Haçlı seferinin başarılı olmasında İslam dünyasının Suriye ve Mezopotamya'da birlikte hareket etmemesinin büyük rolü vardı. Özellikle Halep ve

¹⁸² İbnü'l-Esir. *Tarih*, XI, 88; Azimi, *Azimi tarihi*, 81; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 82; Han, Ş. *Şerefname*, 87-88.

¹⁸³ Günümüzde Irak topraklarında olan Şehrizar için bkz. Gündüz, A. *Şehrizar*, DİA, 473-475.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esir. *Tarih*, XI, 74; aynı yazar *al-Bahir*. 57-58; Azimi. *Azimi tarihi*. 79; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 81.

Dımaşk emirliklerinin birbiriyle sürekli rekabet ve düşmanlık halinde olması, Haçlılara avantaj sağlıyordu. Örneğin, Musul emiri Kürboğa'nın Antakya'da Haçlılara yenilmesi bu rekabet ve düşmanlığın bir sonucuydu. Selçuklular bu durumu görerek Türk-İslam tarihinin en güçlü şahsiyetlerinden biri olan İmadeddin Zengi'yi 1127 yılında Musul valiliğine tayin edip Haçlılarla cihad için geniş yetkilerle donattı. Zengi, Türk-İslam dünyasının kendisine verdiği bu görevin bilincindeydi. Bunun bir gereği olarak Haçlılarla cihad konusuna o kadar kendisini adanmıştı ki, İbnü'l-Esir'in bu konuda anlattığı bir olayı aynen nakletmek istiyoruz:

Musul valisi Zengi'ye Musul çiftçilerinden bir gurubun Mardin diyarına göç ettiği haberi ulaştı. Zengi, Hüsameddin Timurtaş'tan çiftçileri geri göndermesini istedi. Timurtaş cevap olarak "Biz çiftçilere iyi davranıyoruz, onlara fazla yükümlülük yüklemiyoruz. Ürünlerinden sadece öşür payını alıyoruz, eğer siz de bizim yaptığımız gibi yapsaydınız onlar sizden ayrılmazdı.

dedi.

İmadeddin Zengi bunun üzerine Timurtaş'ın elçisine şöyle dedi:

Efendine de ki, eğer sen her hissedenden üçte bir hisse alırsan bu, senin hakkından fazladır. Çünkü sen Mardin'de zevk içinde gününü gün ediyorsun, fakat ben cihat yaptığım için üçte ikisini alsam az olur. Ben olmasaydım sen Mardin'de su içebilir miydin? Frenkler (Haçlılar) onu ele geçirirdi.¹⁸⁵

İmadeddin Zengi, 524 (1129-1130) yılında, Haçlılarla cihad için hazırlıklarına hız verdi. Ordusunun silah ve teçizatını güçlendirip Musul'dan Haleb'e hareket etti. Haleb'e vardığında Haçlıların elindeki Esarib kalesini almaya karar verdi. Burası Haleb ile Antakya arasında önemli bir yerdi ve Müslümanlar için çok tehlikeli bir hale gelmişti. Esarib'in batısındaki bütün kaleler Haçlılar tarafından haraca bağlanmıştı. Hatta Haçlılar, Haleb halkının değirmenlerine saldırıyor ve mallarına el koyuyordu. Zengi, Esarib kalesini kuşattı. Çevredeki Haçlılar, Zengi'nin kuşatmasını haber alınca çok sayıda asker toplayıp Esarib'e doğru yola çıktılar. Haçlıların bu hazırlığı üzerine Zengi, danışmanlarıyla bir toplantı yaptı. Danışmanlar, Esarib kalesini almak için savaştan vazgeçerek Haleb'e dönmenin daha doğru olacağını söylediler. Haçlılarla kendi topraklarında savaşa girmenin, akıbeti belli olmayan bir

¹⁸⁵ İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 79; Turan, O. *Doğu anadolu türk devletleri tarihi*, 203-204.

işe girmek olduğunu belirttiler. İmadeddin Zengi bunun üzerine onlara; “Eğer Haçlılar bizim önlerinden kaçıp geri döndüğümüzü görürse hırsları daha da artar ve bizi takip edip ülkemizi tahrip ederler. Ne olursa olsun onlarla karşılaşmalıyız” kararlılığını ve ileri görüşlülüğünü ortaya koydu.

Zengi, kaledeki kuşatmaya ara verip yardıma gelen Haçlı ordusunu yolda karşıladı. Savaş düzeni kuruldu ve çok şiddetli bir savaştan sonra İmadeddin Zengi'nin ordusu galip geldi. Çok sayıda Haçlı askeri öldürüldü, bir kısmı da esir alındı. Zengi; “Bu, onlarla yaptığımız ilk savaştır. Onlara öyle bir ders verelim ki, gücümüzü kuvvetimizi anlasınlar ve korku kalplerinde yer etsin” dedi ve Haçlıların işini bitirmelerini emretti. Askerler bu emri yerine getirdiler.¹⁸⁶ Bu başarıya rağmen Zengi, Esarib kalesini şimdilik ele geçiremeyeceğini anlayıp Musul'a döndü.¹⁸⁷

İlgili bölümde anlatıldığı gibi, Abbasi halifesi ile Selçuklu sultanları arasındaki mücadelelerde mecburen yer alan ve bunlardan birini daha atlatan İmadeddin Zengi, Haçlılara karşı gücünü artırmak için Suriye'ye yöneldi ve 531 yılının Şaban ayında (Nisan-Mayıs 1137) Humus şehrine vardı. En büyük emiri olan Salahaddin Muhammed el-Yağısiyani'yi, şehirdekilerle anlaşma yapması için ileri gönderdi. Humus şehrinin valisi Muinüddin Üner adında birisiydi. Üner'in olumsuz cevabı üzerine İmadeddin Zengi şehri kuşattı. Ne var ki, 11 Temmuz'a kadar süren kuşatmadan bir netice alamadı ve oradan ayrılarak Haleb yakınındaki Ba'rin kalesine hareket etti. Ba'rin, Haçlıların elindeki en sağlam kalelerden biriydi. Zengi'nin Humus'u alamamasında Ba'rin kalesindeki Haçlıların büyük rolü olmuştu. Çünkü Haçlılar, Humus hâkimine yardım için asker toplamaya başlamıştı.¹⁸⁸

İmadeddin Zengi, Humus kuşatmasında kendisine karşı asker toplayan Ba'rin¹⁸⁹ kalesindeki Haçlıları cezalandırmak için 531 yılının Şevval ayında (Temmuz 1137)

¹⁸⁶ İbnü'l-Esir, *Tarih*, X, 523-524; *Sallabi*, 103.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esir, Zengi'nin Esarib kalesini ele geçirdiğini yazmışsa da (*Tarih*, cilt: X, s.524) bu bilgi doğru değildir. Çünkü bu kale, Zengi tarafından 1135 yılında ele geçirilmiştir. (Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 94)

¹⁸⁸ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 53-54; *Azimi*, *Azimi tarihi*, 74.

¹⁸⁹ Ba'rin kalesi, Suriye'nin Akdeniz kıyıları boyunca uzanan Nusayri dağlarının doğu yamacındaydı ve Bukayye ovasının girşine hakim bir konumdaydı. Bu kalenin bir başka adı Montferrand idi. (Runciman, *Haçlı seferleri tarihi*, II, 167) Humus ile Akdeniz arasındaki Bar'inden (Montferrand) başka Barin adında

Ba'rin'e hareket etti. Burası çok sağlam bir kaleydi. Zengi, kalenin önünde karargâh kurdu ve saldırıya başladı. Ba'rin'in kuşatıldığını haber alan çevredeki Haçlılar, kaledekilere yardım için hazırlığa başladılar. Trablus kontu Raimond II, Kudüs kralı Foulque'den yardım istedi. Foulque hemen Trablus'a gitti. Bu sırada Bizans imparatoru, ordusuyla birlikte Antakya'daki Haçlılara saldırmak amacıyla İstanbul'dan yola çıkmıştı. Trablus'ta bir araya gelen Raimond II ile kral Foulque, en yakın tehlikenin İmadeddin Zengi olduğuna karar vererek Antakya'dan önce Ba'rin'deki Haçlıların imdadına yetişmek gerektiği konusunda görüş birliğine vardılar. Trablus'tan Ba'rin'e doğru harekete geçen bu Haçlı kuvvetleri arazinin dağlık olması nedeniyle büyük zorluklarla karşılaştılar. Durumu haber alan Zengi, ilkönce geri çekildi, ancak ani bir baskınla Haçlı kuvvetlerini büyük bir bozguna uğrattı. Birçok Haçlı askerini öldürdü. Trablus kontu Raimond II, Zengi'ye esir düştü. Kral ise canını zor kurtardı, küçük bir muhafız kuvvetiyle kaçarak panik halinde Ba'rin kalesine sığındı.¹⁹⁰

Bu zaferden sonra İmadeddin Zengi, Ba'rin kalesini yeniden kuşattı. Kaleye sığınmış olan Kudüs kralı, maiyetiyle bir toplantı yaparak Antakya prinkepsi Raimond ile Urfa kontu Joscelin II'yi kendisini kurtarmak için yardıma çağırırdı.¹⁹¹ Kudüs patriği Guillaume, krallık topraklarındaki bütün kuvvetlerin derhal yola çıkarılması için emir verdi.¹⁹² Öteki din adamları da çevre şehirlerdeki Hıristiyanları Ba'rin kalesine yardıma çağırdılar. Ba'rin kalesinin düşmesi halinde Zengi'nin bütün Haçlı topraklarını ele geçireceğini söylediler ve "*Müslümanların Kudüs'ü ele geçirmekten başka gayeleri yoktur*" dediler.¹⁹³ Bu çağırısı üzerine Hıristiyanlar toplanıp Ba'rin kalesine doğru harekete geçtiler. Antakya prinkepsi Raimond, yaklaşan Bizans tehlikesine rağmen ilkönce Kudüs kralının yardımına koşmaya karar verdi. Urfa kontu Joscelin II ile ona bağlı olan Maraş senyörü Baudouin de

---

bir kale daha vardır ki bu kale, Humus ile Haleb arasındadır. (Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 115)

¹⁹⁰ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 167; Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 114; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 54-55. Azimi, Haçlılarla İmadeddin Zengi arasındaki bu savaşı biraz farklı anlatmaktadır. Buna göre, Zengi'nin ordusu Ba'rin kalesinin aşağı taraflarında Haçlıları karşılamış, Zengi'nin Haleb valisi olan ünlü komutan Seyfüddin Savar'ın emrindeki bir öncü birliği Haçlılara saldırmış, onları yenmiş ve bir kısmını da esir almıştır. (*Azimi Tarihi*, 74)

¹⁹¹ Kudüs kralıyla birlikte kaleye sığınan Haçlı savaşçıları şunlardı: William de Bury, Reiner de Brus, Guy de Brisebar, Baldwin of Ramla (Ramlalı Baldwin), Humphrey of Toron (Toronlu Humphrey) (Alptekin, C. *The reign of zangi*, 57).

¹⁹² Işın Demirkent, *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 114-115; Runciman, *Haçlı seferleri tarihi*, II, 167; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 57

¹⁹³ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 54-55.

aynı şekilde davranarak kralın yardımına koşmak için harekete geçtiler. Bu arada Zengi kuşatmanın şiddetini artırmış, kalenin ikmal yollarını kesmişti. Kaledekiler yiyecek ve içecek sıkıntısı çekmeye başlamıştı. Açlıktan binek hayvanlarını bile yemek zorunda kalmışlardı. En büyük zorluk ise, kaledekilerin dış dünya ile haberleşmesinin mümkün olmamasıydı.

Ba'rin'e yardıma gelen Haçlı kuvvetleri, 1137 yılının Temmuz ayı sonuna doğru kale yakınındaki Bukayye ovasına ulaştı. Kalede kuşatma altında olan Kudüs kralı ümitsizlikten ıldırılmak üzereydi. Dış dünya ile bağlantı kuramıyordu. Bu sebepten, yardıma gelen kuvvetlerden hiçbir haber alamıyordu. Zengi'nin on adet mancınığı gece gündüz kale duvarlarını dövüyordu. Kral, bu ağır şartlar altında Zengi'ye haber göndererek teslim olma şartlarını öğrenmek istedi. Zengi, sürpriz bir cevapla, tek şartının kalenin teslim edilmesi olduğunu söyledi. Kralı ve yanındaki Haçlı şövalyelerini serbest bırakacaktı. Üstelik fidiye de istemiyordu. Kudüs kralı, beklemediği bu cevap karşısında kaleyi hemen Zengi'ye teslim etti. Kral ve yanındakiler Zengi'nin huzuruna çıkarıldı. Zengi sözünde durdu, onlara çok iyi davrandı ve serbest bıraktı. Hatta krala armağan dahi verdi. Bu anlaşma 531 yılının Zilkade ayında (Ağustos-1137) yapıldı.¹⁹⁴

Aslında Zengi bu durumdan haberdar olduğu için kaledekilere hiçbir şey yapmaya fırsat bulamayacağını anlamış ve onları serbest bırakmak zorunda kalmıştı. Kaledekiler ise, kendilerine yardıma gelen kuvvetlerin bu kadar yakında olduğunu bilmedikleri için teslim olmuştu. Eğer durumu tam olarak bilseydiler, biraz daha direnip yardımcı kuvvetlerle birlikte Zengi'yi güç durumda bırakabilirdiler. Bu nedenle, kaleyi teslim ettikleri için çok pişman oldular, ancak, iş işten geçmişti. Bir başka yoruma göre Zengi'nin Haçlıları serbest bırakmasının asıl nedeni, Antakya'ya doğru sefere çıkmış olan Bizans imparatorunun yarattığı tehlikeydi. Haçlılar da bu tehlikenin farkında olduğu için Zengi ile mücadeleyi bırakıp memleketlerini Bizans imparatoruna karşı savunmak için yerlerine döndüler.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Runciman, *Haçlı seferleri tarihi*, II, 168; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 54-55; Azimi, *Azimi tarihi*, 74; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 57-58; Sallabi, 104. Runciman, kralın Zengi'ye fidiye ödemediğini kaydetmişse de İbnü'l-Esir, 50.000 dinar fidiye ödediğini kaydetmiştir.

¹⁹⁵ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 115-116; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 58.

İmadeddin Zengi, bir taraftan Ba'rin kalesini kuşatırken bir taraftan da Hama'nın kuzeyindeki el-Ma'arrat al-Numan ve Kefertab kalelerine askeri birlikler göndererek buraları Haçlılardan almıştı. Haçlılar tarafından işgal edilen bu kalelerde ve çevresindeki köylerde yaşayanlar çok zulüm görmüştü. Haçlılar halkın mallarını talan ediyor, tarlalarını ellerinden alıyordu. İmadeddin Zengi'nin buralara hâkim olmasıyla halk rahatladı. Zengi buralarda çok adil bir yönetim icra etti. Örneğin, el-Ma'arat al-Numan halkını toplayıp şikâyetlerini dinledi. Halk, Haçlıların mallarına el koyduğunu söyledi. Öldürülenlerin çocukları da Zengi'nin huzuruna getirilip arazilerinin geri verilmesi talep edildi. Zengi arazilerle ilgili belge isteyince halk "Haçlılar neyimiz varsa hepsini aldılar" diyerek ellerinde belge olmadığını söyledi. Bunun üzerine Zengi, Haleb tahrir defterlerini getirterek gerekli incelemeleri yaptırdı ve arazileri hak sahiplerine geri verdi.¹⁹⁶ Aynı yılda İmadeddin Zengi, Dakuka kalesini ele geçirdi.¹⁹⁷

İmadeddin Zengi'yi tarihi bir şahsiyet olarak ortaya çıkaran en önemli başarısı şüphesiz, Urfa'yı alarak Haçlılarla Müslümanlar arasındaki savaşlarda yeni bir dönemi başlatmış olmasıdır. Bu olay o kadar önemlidir ki, Avrupalıların ikinci Haçlı seferine çıkmasının sebebidir. Aynı zamanda Avrupalıların Haçlı macerasında sonun başlangıcıdır.

İmadeddin Zengi, Müslüman kamuoyunun ve Irak Selçuklu sultanı Mesud'un isteği doğrultusunda Urfa'yı zaptetmeyi düşünüyor bunun için uygun şartları bekliyordu. Bu dönemde, Bizans imparatorluğu ile Urfa Haçlı kontluğunun arası iyi değildi. Ayrıca, Urfa'nın yardımına koşacak başka bir güç olan Kudüs Haçlı krallığı da yönetim boşluğu içindeydi. Kudüs krallığını hafifmeşrep bir kadın olan Melissende ile çok küçük yaştaki oğlu yönetiyordu. Antakya haçlı prinkepsi zaten öteden beri Urfa Haçlı kontundan nefret ediyordu. Aslında Urfa'nın alınması çok zordu. Bir vadide yer alan şehir, üçgen planlı dayanıklı surlar, tepelerle bütünleşmişti.¹⁹⁸

Artuklu hükümdarı Kara Arslan'ın Urfa Haçlı kontu ile ittifaka girmesi, Zengi için aradığı fırsatı ortaya çıkardı. Bu sırada Amid kuşatmasında olan Zengi, Urfa kontu Joscelin II'nin şehirde bulunmadığı bir durumu kolluyordu. Kontun şehirden

¹⁹⁶ İbnü'l-Esir. *Tarih*. XI, 55; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 58.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esir. *Tarih*. XI, 56.

¹⁹⁸ Maalouf, A. *Arapların gözünden haçlı seferleri*, 130.

ayrılması için bir şaşırtma hareketi yaptı ve bunda başarılı oldu. Joscelin II, Kara Arslan'a yardım amacıyla Urfa'dan ayrıldı. Bölgede kurmuş olduğu ajan teşkilatı vasıtasıyla kontun Urfa'dan ayrıldığını haber alan Zengi, hiç vakit geçirmeden hacibi¹⁹⁹ Selahaddin el-Yağısiyani'yi, Urfa'ya bir baskın amacıyla yola çıkardı. Fakat, Yağısiyani, şiddetli yağmur nedeniyle yolunu kaybetti ve zamanında Urfa'ya ulaşamadı. Yağısiyani, 1144 yılı Kasım ayının 28'inde Salı günü şafak sökerken Urfa'ya ulaştı, ancak saldırısı başarılı olamayınca durumu bir güvercin postasıyla İmadeddin Zengi'ye haber verdi. Kendisinin başarısız olmasına rağmen Urfa'nın alınmasının kolay olduğunu bildirdi. Haberi alan İmadeddin Zengi hızla hareket edip iki gün içinde Urfa'ya geldi ve şehri kuşattı.²⁰⁰

Zengi, İslami geleneğe uygun olarak, kan dökülmesini ve şehrin harap olmasını önlemek için şehir halkına haber göndererek teslim olmalarını istedi. Şehirde yüksek rütbeli bir komutan kalmamıştı, öyle ki; Latin başpiskoposu Huge II, zorunlu olarak şehrin sorumlusu olmuştu. Süryani Ebilferrec'in dediği gibi, Joscelin, şehirde asker de bırakmamıştı. Şehirde kunduracılar, dokumacılar, kumaş tüccarları, terziler ve rahiplerden başka kimse kalmamıştı.²⁰¹ Yerli Süryani halkın lideri piskpos Basilius Bar Şumana, Ermenilerin lideri ise katolikos Ananias idi. Her üç dini lider şehri teslim etmeyi reddettiler. Çünkü onlar Antakya ve Kudüs'e haber göndermişti ve buralardaki Haçlı devletlerinin yardıma geleceğini ümit ediyorlardı.²⁰²

¹⁹⁹ Hacib, Sarayın sorumlusudur ve atabey ile hükümet üyeleri arasındaki irtibatı sağlayan görevlidir. (Gök, H. İ. *Musul Atabegliği: Zengiler*, 560; Taneri, A. *Hacib*, DİA, 508-511).

²⁰⁰ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 143-144; Runciman. *Haçlı seferleri tarihi*, II, 193-194. İbnü'l-Esir, İmadeddin Zengi'nin Urfa'ya hareket etmeden önce yaptıklarını şöyle anlatıyor: “*Joscelin, Urfa'dan ayrılıp Fırat'ı geçti ve batıdaki şehirlere gitti. Atabeg'in casusları gelip durumu haber verdiler. Zengi derhal münadiler vasıtasıyla askerine ertesi gün için sefere hazır olmalarını duyurdu ve Urfa'ya yapılacak bu seferden hiç kimsenin geri kalmamasını istedi. Emirleri yanına toplayıp: “Yemeği getiriniz.” dedi ve daha sonra: “Yarın benimle beraber Urfa üzerine sefere gitmeyecek olan hiç kimse benim soframdan yemesin.” diye uyarıda bulundu. Emirler onun cesaret ve atılganlığını ve hiç kimsenin savaşta onun seviyesine çıkamayacağını bildikleri için sadece bir emir ve tanınmayan bir genç hariç hiç kimse ona yaklaşmadı. O emir bu tanınmayan gence: “Sen burada ne arıyorsun?” dedi. Bunun üzerine Zengi: “Bırak onu; Allah'a yemin ederim çyle bir sima görüyorum ki, o asla benden geri kalmaz.” dedi.*” (İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 94-95)

²⁰¹ Maalouf, A. *Arapların gözüyle haçlı seferleri*, 130.

²⁰² Demirkent, I. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, 144; Bar Hebraeus, *Abu'l-farac tarihi*, II, 378. Bar Hebraeus, şehirdeki Haçlıların başkanının adını Papyas olarak kaydetmiştir. Runciman ise şehirdeki önderlerin Latin Piskopos Huge II, Ermeni piskopos Yohannes ve Yakubi piskopos Bazilios olduğunu kaydetmiştir. (*Haçlı seferleri tarihi*, II, 194).

Şehrin teslim olmayı reddetmesi üzerine İmadeddin Zengi, Urfa'yı birçok yönden kuşatma altına aldı. Kendi çadırını Confesseurs kilisesinin yukarısındaki Saatler kapısının karşısına kurdu. Öteki komutanları ise çeşitli yerlere dağıttı. Bu komutanlar şunlardı: el-Yağisiyani, Erbil ve Şehrizar emiri Zeyneddin Ali Küçük, Ergani emiri Ebu Ali, Siverek emiri İsa. Şehrin güneyinde ise birçok Kürd ve Arab aşiretiyle birlikte Haleb'den gelen yaya askerler konumlandı. Şehrin doğusuna Menbic emiri Hasan b. Gümüştekin yerleşti.²⁰³

Zengi, ordusunu Urfa etrafına yerleştirip şehir halkının dışarı ile bağlantısını kestikten sonra şehrin ve surların mancınıklarla dövülmesini emretti. Bir taraftan mancınıklar atış yaparken bir taraftan da ok atışları ile şehir halkı canından bezdiriliyordu. Ayrıca, Haleb'den getirilen bir askeri birlik, kuzeydeki surların altını kazmaya başlamıştı. Buna karşılık Urfa halkı da şehrin içinde lağımalar açmaya çalışarak bu duruma karşı koymaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Bunun üzerine şehir halkı ikinci bir sur yapmaya başladı. Durmdan endişelenen Süryani rahip, şehirdeki yetkililere, Zengi'ye ateşkes yapılmasını öngören bir mektup yazılmasını teklif etti. Haçlı başpiskoposu da bu teklifi kabul etti. Mektup Urfa halkına okundu, ancak, bir ipek tüccarı mektubu alıp yırttı.²⁰⁴

İmadeddin Zengi'nin Urfa'yı almak için giriştiği bu çaba dört hafta kadar devam etti. Bu süre zarfında, Urfa'nın kuşatılma haberi her tarafa yayıldı. İbnü'l-Esir, Urfa Haçlı kontu Joscelin'in, şehrin imdadına yetişmek için derhal Fırat'ın doğusuna geçtiğini kaydetmiştir. Ancak, onun Zengi ile çarpıştığına dair bir bilgi kaydetmemiştir. Ona göre Joscelin'in Zengi'ye karşı koyacak gücü yoktu.²⁰⁵ Buna karşılık, Hıristiyan tarihçi Willermus, Joscelin'in "korku içinde süratle bütün şövalyelerini topladığını ve o kadar uzun zamandan beri ıstırap çeken ve yardıma muhtaç bulunduğu halde elini uzatmamış olduğu bu muhteşem şehre, hemen hemen ölüp gitmekte olduğu bu anda bir cenaze töreni hazırladığını" acı bir dille belirttikten sonra her taraftan yardım istediğini yazmıştır.²⁰⁶

²⁰³ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 144. Bar Hebraeus, Zengi'nin ordusunun Şae kapısının önünde ve İtiraf kilisesinin yakınında karargah kurduğunu kaydetmiştir. (*Abu'l-Farac Tarihi*, II, 378).

²⁰⁴ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 145; Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 378; Amin Maalouf, *Arapların gözünden haçlı seferleri*, 130.

²⁰⁵ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 95.

²⁰⁶ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 145-146.

Joscelin'in yardım talebi Kudüs Haçlı krallığına ulaşınca kraliçe Melissende, krallığın danışma kurulunu topladı. Kraliçe, Konnetabl Manassa de Hierges, Nablus kontu Philippe ve Galilaea prinkepsi Elinand de Bures komutasında harekete geçmek üzere bir ordu toplamak için yetki aldı. Buna karşılık Antakya Haçlı prinkepsi Raimond herhangi bir harekette bulunmadı. Aslında Urfa Haçlı kontluğu, Antakya prinkepsliğine bağlı idi. Joscelin ise bu sırada Tell-Başır'de kraliçenin gönderdiği kuvvetlerin gelmesini bekliyordu. Ancak bu ordu çok geç geldi ve Urfa için herhangi bir şey yapamadı. Üstelik bu arada Zengi, ordusunu yeni kuvvetlerle takviye etmişti.²⁰⁷

Kuşatma ilerledikçe şehir halkı zor durumda kaldı. Kuleler düşmek üzereydi. Bu durumu gören Zengi, şehirdeki sorumlulara bir elçi göndererek teslim olmalarını istedi ve şöyle dedi: *"İki adamınızı bize vermek mukabilinde iki adamımızı alınız da kulelerin düşmek üzere olduğunu görünüz ve şehri, ele geçerek kılıçla helak olmadan evvel teslim ediniz."* Ancak, şehirdeki sorumlular, Joscelin ile Kudüs kralının imdada geleceğinden o kadar emindi ki, Zengi'nin bu önerisine alayla karşılık veriyorlardı. Bunun üzerine Zengi'nin askerleri kulelerin dayandığı ahşap yapıları ateşe verip açılan yarıklardan içeri girmeye başladılar. Şehir halkı da buna karşı koymaya çalışınca her iki taraftan birçok insan ölmeye başladı.²⁰⁸

Bu arada, Urfa halkı arasında Başpiskopos Hugue'ün hazineyi savunma amacıyla kullanmadığına dair söylentiler ortaya çıktı. Noel gecesinde (24 Aralık 1144) Saatler kapısındaki surun bir bölümü çöktü. Müslüman askerler bu çöken yerden şehre girmeye başladılar. Halk panik halinde iç kaleye kaçmaya çalıştı, ancak, burası başpiskoposun emriyle kapatılmıştı. Bu karışıklık içinde binlerce kişi ezilerek öldü. Bu durumu takip eden Zengi'nin askerleri hızla saldırıya geçip birçok insanı öldürdü. Öldürülenler arasında başpiskopos Hugue de vardı.

Sonunda Zengi at üstünde Urfa şehrine girerek katliamın durdurulmasını emretti. Yerli Hıristiyanlara pek dokunulmadı ancak, Haçlıların hemen hemen tamamı öldürüldü. Kadınları esir edildi. İç kalenin komutanı Süryani papaz Barsavma, iki

²⁰⁷ Runciman. *Haçlı seferleri tarihi*, II, 194.

²⁰⁸ Bar Hebraeus. *Abu'l-farac tarihi*, II, 378.

gün sonra Zengi'ye teslim oldu. Haçlılar yok edildikten sonra İmadeddin Zengi, şehir halkına müsamaha gösterdi.²⁰⁹

Süryani tarihçi Bar Hebraeus ise Zengi'nin ordusunun halka çok kötü davrandığını ve büyük bir katliam yaptığını kaydetmiştir:

Ahali, yarık üzerinde toplanmış oldukları için Türkler, muhariplerin suru terk etmiş olduklarına dikkat ettiler ve merdivenler kurarak surların üzerine çıktılar. Şehrin içindekiler, Türklerin surlara hakim olduklarını görünce, aciz kalarak şehrin kalesine doğru kaçtılar. Bu anı tarif etmek o kadar güçtür ki, dilin kekelememesi, elin titrememesi mümkün değildir. Çünkü Ocağın 3'üne müsadif Cumartesi sabahının 3'üncü saatinde Türkler kılıçlarını çekerek yüklendiler ve onların kılıçları genç ve yaşlı, erkek ve kadın, papas ve rahip, rahibe ve bakireler, gelinler ve güveyle, kime rasgeldi ise hepsinin kanını içti. Manzara, anlatılmayacak derecede feci idi. Mesih'in dostu olan Abhgar'ın şehri ayaklar altında çiğnenen bir yığın toprak haline gelmişti. Oğulları babalarını, babaları oğullarını tanımıyorlardı. Analar çocuklarına şefkat göstermeği unutmışlardı. Herkes dağın tepesine koşuyordu. Şehitlerin tabutlarını taşıyan yaşlı papaslar, Allah'ın gazabına uğramış olduklarını görünce, durdular ve kılıçlar dillerini susturuncaya kadar duaya devam ettiler. Daha sonra kanla bulaşmış elbiseleri içinde bulundular. Nice valideler, piliçleri toplayan tavuklar gibi yavrularını etraflarında toplayarak aynı kılıçla ölmeği yahut çocuklarıyla birlikte esarete düşmeği beklediler.

Kale muhafızları, ancak Papyas'ın yüzünü gördükten sonra, kalenin kapılarını kaçanlara açtılar. Papyas ilk kaçanlarla beraber hareket etmediği için binlerce kişi ezilip boğuldu. Papyas da kalenin kapısı önündeki ölü cesetleri yüzünden buraya giremedi ve bir Türkün attığı okun isabeti ile öldü. Zangi bu korkunç manzarayı gördüğü zaman kılıçların durması için emir verdi. mukaddes adam Basilius, çıplak ve yalın ayak bulunmuştu ve Türkler tarafından bir ip ile sürüklenmekte idi. Zangi, onun yüzündeki nuranietini sezerek bu adamın kim olduğunu sordu ve metropolit olduğunu anlayarak kendisine elbise verilmesini ve çadırına getirilmesini emretti. Sonra şehri teslim etmemek ve halkı ölümden korumamak yüzünden mukaddes adamı tevbih etti. o da şu cevabı verdi: "Mukadderat-ı ilahiye bunu böyle olmasını, sizin böyle bir zaferi kazanmanızı ve hükümdarlar arasında büyük ve muhteşem bir şöhrat sahibi olmanızı irade etti. biz fakir ve masum kimseleriz. Hiyanet etmedik ve andlarımızı bozmadık." Bu sözler Atabag'i memnun etti, o da şu mukabelede bulundu: "Doğru söylüyorsunuz metropolit. Çünkü andlarını bozmayanları, Allah da insanlar da severler. Bilhassa ölüncüye kadar andına sadık kalanı herkez taziz eder." Kalede bulunanlara gelince, iki gün sonra, teslim oldukları takdirde canlarını kurtaracakları ilan olundu. Onlar da teslim oldular. Türkler rasgeldikleri her Frankı öldürüyorlardı. Fakat milletimize²¹⁰ ve Ermenilere dokunmuyorlardı. Bu faciayı anlatmak bana değil, Ermiya Peygambere ve ona benzer kimselere

²⁰⁹ Runciman. *Haçlı seferleri tarihi*, II, 194-195; Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 147.

²¹⁰ Süryanileri kastediyor.

yaraşır. İnsanlar onların mersiyelerini ve hazin eserlerini okuyarak düşünsünler.²¹¹

Urfalı Mateos'un kitabına zeyl yazmış olan Papaz Grigor ise Urfa'nın alınışında yaşananları şöyle anlatmaktadır:

Bu zamanda, yani yukarıda göstermiş olduğumuz tarihte, S. Stephanos yortusu günü Urfa şehri, Allah'ın lütuflarından mahrum kalmış olup Zangu (Zengi) adlı şeflerinin kumandası altında bulunan Agar (Hacer) oğulları (Araplar) tarafından zapt edildi. Zengi pek çok kan akıttı ve ne muhterem ihtiyarlara, ne de kuzu gibi masum çocuklara merhamet gösterdi. Şiddetli bir korkuyla sarsılmış olan halk, sığınmak üzere Maniag (Maniaces) kalesi denilen iç kaleye koştu. Bu sırada kardeş kardeşini terk ediyor, baba oğlunu bırakıyor, anne kızına şefkat göstermiyor ve dost dostuna hiç bakmıyordu. Bu felaketli günde kaçanlar, kaleye girmeye muvaffak olamadılar. Onlar, kale kapısının önünde çığnenip boğuldular ve bu surtele takriben 2.000 kişi telef oldu. Frankların Baiosu (başpiskoposu) da bu izdiham içinde ezilip öldü. Bu manzara karşısında zalim adamın (yani Zengi'nin) yüreğinde merhamet duyguları uyandı. O, sokaklarda halkı hayvan sürüleri gibi kesmekte olan askerlerine, kılıçlarını geri çekmeleri emrini verdi. Fakat bütün Frank esirleri, onun emriyle kendi gözleri önünde kılıçtan geçirildiler, kadınlarla çocuklar da esir olarak götürüldüler. Kaleye iltica etmeye muvaffak olan Hıristiyanlar ise susuzluktan dolayı orada uzun zaman tutunamadılar. Onlar, canlarına kıyılmamasına dair yeminli teminat aldıktan sonra teslim oldular. Azametli adam, şehirde asayişini temin etmek için Hıristiyanlara fenalık edilmemesini emret. Çünkü askerleri, kan ve ganimete esasen doymuşlardı. O, bu büyük zaferden dolayı böbürleniyordu, çünkü uzun zamandan beri en yüksek ve en kuvvetli muhariplerden hiç biri Allah'ın tebciline mazhar olmuş olan bu şehri zapt edememişti. Hazreti İsa, insan olarak bu dünyada bulunduğu sırada kral Abgar'a yazmış olduğu mektupta: "Halk, tenbihlerimi tuttuğu müddetçe senin hâkimiyetin esnasında şehrine ne açlık ve ne de kılıç girecektir" demişti. Fakat Halk bilahare tenbihleri unuttu. Onlar, Allah'ın iyiliklerine mazhar olduktan sonra bunları kâmilin unutup ve Mısırlıların ağır tazyikini, onların soğanını ve sarımsakını hatırlayarak içlerinden ah çeken ve bundan dolayı Allah'ı gazaba getirip kendilerine vaad edilmiş olan yurdu (yani Filistin'i) görmemeye mahkum edilen İsrail oğulları gibi hareket ettiler. İşte Urfalılar da ilahi vaadleri unutup Hazreti İsa'nın iradesine karşı hareketlerde bulundular ve akılsızca amellerinin cezasını bu suretle çektiler.²¹²

Hıristiyan tarihçilerin bu abartmalı ve Zengi'yi kötüleyici yazılarına rağmen anonim bir Süryani kaynağı, Zengi hakkında daha olumlu bir dil kullanmaktadır. Bu kaynağa göre, iç kaleyi teslim almak üzere gönderilen hacib Salahaddin el-Yağısiyani, şehrin yeni hâkimi Zengi'ye karşı dürüst davranacaklarına dair yemin talep ederek şöyle demiştir: "*Hepiniz iyi bilirsiniz ki, bize mukavemet ve peygamberimize küfür etmekle ölümü hak ettiniz. Buna rağmen size iyi*

²¹¹ Bar Hebraeus, *Abu'l-farac tarihi*, II, 378-380.

²¹² *Urfalı mateos vekayinamesi ve papaz grigor'un zeyli*, 297-298.

davranacak ve esir olanlarınızı serbest bırakacağız. Bu şehrin Müslümanlar idaresinde asırlarca nasıl bir payitaht kadar mamur olduğunu da bilirsiniz. Şimdi ise son 50 yıllık Frank işgali şehir ve etrafını harabeye çevirmiştir. Efendimiz size iyi muamele edecektir. Barış içinde ve onun hâkimiyetine sığınarak yaşayınız ve onun hayatı için dua ediniz.” Yine bu kaynağa göre yerli halkın kiliselerine dokunulmamış, ibadetleri serbest bırakılmıştır. Sadece Frank (Haçlı) kiliselerine el konmuş, bunların başkilisesi hükümet sarayına çevrilmiştir.²¹³

Müslüman tarihçi İbnü'l-Adim ise Zengi'nin Urfa'yı fethettiği zaman halka çok iyi davrandığını kaydetmiştir:

Zengi, Urfa'yı feth ettiği zaman halka karşı iyi tavsiyelerde bulundu, onlara kötü sözler söylemedi ve şehrin imaretine girişti. Şehrin camiinin mihrabının iki tarafında şunların yazılmış olduğu görüldü:

Nişanlar ve minberlerle gururlanırken Banu Asfer'den biri olarak değerim sıfır oldu.

İyiliğe yakın oldum ve yalnızca onunla baş başa kaldım, çirkinlik, aşırılık ve kötülükten uzaklaştım.

Kalbim temizlenmiştir. Cemalüddin olmasaydı ben, temizlenemezdim

Harran reisi Cemalüddin Fazlullah Ebu'l-Meali, bu yazıyı haber alınca: “Cemalüddin'i silin, yerine İmadüddin yazın” dedi. Onun bu sözleri atabak İmadüddin'e ulaştırılınca: “Şair doğru söylemiştir, eğer sen olmasaydın, biz Urfa'yı almayı arzu etmezdik” dedi ve vergi memurlarına, Harran'da elde edilen ürün oranında halktan vergi almalarını emretti.²¹⁴

İbnü'l-Esir ise Zengi'nin Urfa'yı tahrip etmekten kaçındığını belirtmiş, şehrin fethi sırasında yaşananları şöyle anlatmıştır:

Zengi Urfa'yı görünce hoşuna gitti ve böyle bir şehrin tahrip edilmesinin doğru bir hareket olmayacağını düşündü. Hemen emir verip askerler arasında münadiler dolaştırdı ve erkek, kadın ve çocuklardan ne almışlarsa evlerine geri vermelerini ve ev eşyalarıyla ticari emtiayı da iade etmelerini istedi. Askerler aldıkları her şeyi iade ettiler. Alınan mallardan ve eşyalardan hiçbir şey kaybolmadı, ancak yine de önemsiz bazı hadiseler olmuştur. Mesela o eşyayı

²¹³ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 148-149.

²¹⁴ Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 163.

alan asker ordugâhtan askerlerin arasından ayrılmışsa ancak o durumda alınan eşyalar geri verilmemiştir. Böylece şehir eski haline döndü.²¹⁵

İbnü'l-Esir, Zengi'nin Urfa'yı alması konusunda bir keramet hikayesi de anlatmıştır:

Sicilya adasının hâkimi Trablusgarb'a ve o civardaki yerlere deniz yoluyla bir askeri birlik sevk etti. Bunlar o bölgeyi yağmalayıp halkı kılıçtan geçirdiler. Sicilya'da Müslüman bir alim vardı. Muhterem ve Salih bir insandı. Sicilya hâkimi de ona saygı ve hürmet gösterirdi. Onun fikrini alır ve na yanındaki papaz ve rahiplerden daha önemli ve üztün mevki verirdi. O yöre halkı Sicilya hâkiminin bu âlim sayesinde Müslüman olduğunu söyler.

Bir gün denize nazır bir yerde oturuyordu. Tam bu sırada bir gemi yanaştı. Gemide bulunanlar, askerlerinin İslam ülkelerine girdiğini, ganimetler elde edip ahaliyi kılıçtan geçirdiğini ve zafer kazandıklarını haber verdi. Yanındaki Müslüman hafif uykuya dalmıştı. Sicilya kralı ona: "Ey falan! Ne söylüyorlar, duyuyor musun?" dedi. O da: "Hayır" cevabını verdi. Kral: "Onlar, şunları anlatıyorlar. Hz. Muhammed bu bölgeyi ve halkını bırakıp nereye gitti?" dedi. Bunun üzerine Müslüman âlim: "Hz. Muhammed onların yanından ayrılıp Urfa'nın fethine iştirak etti. Müslümanlar şu anda Urfa'yı fethettiler." dedi. Orada bulunan Franklar bu sözlere güldüler, fakat kral: "Gülmeyiniz, Allah'a yemin ederim ki, bu adam ne söylese doğrudur" dedi. Aradan bir müddet geçti ve Suriye'deki Franklardan Urfa'nın fethedildiğine dair haberler geldi.²¹⁶

Yine İbnü'l-Esir, bir topluluğun kendisine bir Urfa'nın fethi konusunda şöyle dediğini kaydetmiştir:

"Dindar ve Salih bir cemaatin bana anlattığına göre, salih bir adam rüyasında Zengi'yi görmüş ve ona: "Allah Taala sana ne yaptı?" demiş, Zengi de: "Urfa'nın fethi sebebiyle günahlarımı bağışladı" cevabını vermiştir."²¹⁷

Müslüman tarihçilerden al-Bondari ise İmadeddin Zengi'nin kişiliğini eleştirmekle birlikte onun Urfa'yı fethetmesini övmektedir:

Bu adam cebbar ve zalim olup bela fırtınası idi. Kaplan huylu, arslan tabiatlı idi. Şiddet ve üf sahibi olup iyi muamaleyi bilmezdi. 522 senesinde Şam'ı elde etti. Bu adamdan, satvetinden dolayı korkulurdu. Kabalığından dolayı kendisi cefa görürdü. Mütceviz ve taşkın idi. Düşmanın ve valilerin ölümü idi. Lakin Allahitaala buna ahır ömründe, saadet ve şehadet takdir ve ibadetlerin efdali olan cihada muvaffak etti. Reha'yı kahren (zorla) fetheden budur, bunu feth

²¹⁵ İbnü'l-Esir. *Tarih*, XI, 95.

²¹⁶ İbnü'l-Esir. *Tarih*, XI, 95-96; aynı yazar, *al-Bahir*, 80.

²¹⁷ İbnü'l-Esir. *Tarih*, XI, 96.

etmekle saadetin zirvesine çıkmıştır (konmuştur). Bu vaka 539 senesi yirmi altı cemazielahirede vukua geldi. Reha'nın fethedilmesiyle Müslümanlara yağma ve garet için Coslin memleketlerini dolaşabilmek imkanı hasıl olmuştur.²¹⁸

Urfa'nın fethi henüz Urfa Haçlı kontluğunun varlığına son vermiş değildi. Ancak, yarım asırdan bu yana Müslüman âlemine zarar veren bu kontluğun sonu gelmişti. Kudüs'ün 1099 Temmuzunda Haçlıların eline geçmesi nasıl Haçlı istilasının doruk noktası ise, Urfa'nın fethi de İslam âleminin zafere doğru yürüyüşünün başlangıcıdır.²¹⁹ Bu nedenle Müslüman âlemi, Urfa'nın fethini bir bayram gibi kutluyordu. Şehrin fatihi İmadeddin Zengi'ye övgüler ve hediyeler yağıyordu. Halife al-Muktefi, Zengi'yi birçok unvanla ödüllendirdi. Zeyn el-İslam, el-Malik el-Mansur, Nasr el-Amir el-Müminin, bu unvanlardan bazılarıdır.²²⁰

İbnü'l-Esir, Urfa'nın fethiyle ilgili bazı kerametlere de yer vermiştir:

Bu, Müslümanların şimdiye kadar görmediği büyük bir fetih idi, haberi her tarafa yayıldı. Salih ve velilerden birçoğu buna şahit oldu ve bunlar birbirine fethi mücdedeledi. Doğruluğunu bildiğim kişiler, Urfa'nın fethedildiği gün Şeyh Ebu Abdullah b. Ali ... eş-Şafii'yi gördüklerini söylediler. Bu zat büyük bir alim olup dünyaya değer vermezfi ve kerametleri vardı. Anlatıldığına göre Urfa'nın fethi günü zaviyesinden ve adamlarından bir süre ayrılmış ve sonra hiç görülmemiş kadar sevinçli olarak dönmüştü. Sohbet sırasında "Arkadaşlarımızdan birisi, Zengi'nin Urfa'yı fethettiğini ve kendisinin de bu fetihde hazır bulunduğunu söyledi." dedi. Sonra "Ey Zengi! Bugünden sonra yaptığın şey sana zarar vermeyecek" diyerek bu sözü defalarca tekrarladi. Bu günü kaydettiler ve gerçekten Urfa'nın fethi günü olduğunu anladılar. Daha sonra, fethine katılmış olan askerlerden bir grup, şeyhin yanına gelerek onu sur üzerinde tekbir getirirken görünce şehrin fethedileceğine kanaat getirmiş olduklarını söylediler. Şeyh fetihde bulunduğunu inkar ediyor, onlar ise onu görmüş olduklarında ısrar ediyorlardı.²²¹

Arap şairleri de Urfa'nın fethine övgüler dizmiştir. Örneğin, Şam'ın önde gelen şairi İbn Münir (1153), Zengi'nin bu başarısının sadece düşmana bir darbe olmadığını, aynı zamanda İslam'ın yok olmaktan kurtardığını belirten bir tebrik şiiri yazmıştır:

Günleriyle krallar sana feda olsun. Onları perişan eden senin günlerin daim olsun.

²¹⁸ *Al-Bondari*, 185-186.

²¹⁹ Maalouf, A. *Arapların gözünden haçlı seferleri*, 129.

²²⁰ Alptekin, C. *The reign of zangi*, 66.

²²¹ İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 69; Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 149-150.

Bakışların ayaklarını yerden kesti. Cesaretin ise cesurluklarını sona erdirdi.

Artık sana teslim olmayan kalplerin Müslümanlığı geçersizdir.

Ey dulların ve yetimlerin adaletin ölüm haberini verdiği anda adaleti koruyan
Putlarıyla mihrapları aşağılayan bir millettten dini kurtaran²²²

İmadeddin Zengi, Urfa'yı fethettikten dört gün sonra şehirden ayrıldı. Urfa'nın yönetimini Zayn al-Din Ali Küçük'e verdi. Savaşta zarar gören yerlerin tamir edilmesini emretti.²²³

İmadeddin Zengi, Urfa'dan sonra el-Cezire'de Haçlıların hâkimiyetinde olan öteki yerleri fethetmek için harekete geçti. 539 yılının Recen ayında (Ocak 1145) Urfa yakınındaki Suruç kalesini ele geçirdi. Zaten burayı bekleyen askeri birlikler, Zengi gelmeden önce kaleyi terk etmişti. Çevredeki başka küçük kaleleri de ele geçiren Zengi, iki ay sonra, buraların en güçlü ve müstahkem kalesi olan Fırat'ın doğu yakasındaki Birecik'i kuşattı. Burası, Joscelin'in elindeki önemli yerlerden biriydi. Ancak, bu sırada Musul'dan gelen bir karışıklık haberi üzerine Zengi kuşatmayı kaldırarak Musul'a gitmek zorunda kaldı. Zengi'nin Musul ve Fırat'ın doğusunda kalan yerlere naib olarak tayin ettiği Nasireddin Çakır, Musul'da öldürülmüştü.²²⁴

Bu arada, İmadeddin Zengi'nin Musul'daki karışıklık için bölgeden ayrılmasını fırsat bilen Urfa'nın Ermeni halkı, Joscelin II ile bağlantı kurarak şehrin Türk hâkimiyetinden kurtarılması için hazırlık yapmaya başladı. Fakat Zengi'nin Urfa valisi Zeyneddin Ali Küçük, durumu öğrenerek suçluları yakaladı ve Zengi'ye haber verdi. Bu sırada Zengi, Dimaşk'ı ele geçirmek amacıyla Suriye'ye hareket etmişti. Zengi, Zeyneddin Ali Küçük'e haber göndererek Urfa'da yakalanan bu suçluların ibret için idam edilmesini emretti ve emir yerine getirildi. Zengi, ayrıca, Ermenilerin bir kısmını Urfa'dan sürgün etti, Yakubi Hıristiyanlara ise birtakım haklar verdi. Ayrıca, Müslümanlara yakın davrandıkları için 300 Yahudi ailesini Urfa'ya yerleştirdi.²²⁵

²²² Polat, İ. E. *Arap şiirinde Türk imajı*, gefad.gazi.edu.tr/window/dosya_pdf/2009/4/38pdf, 641-656.

²²³ Alptekin, C. *The reign of zangi*, 65.

²²⁴ Alptekin, C. *The reign of zangi*, 65-66; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 96; Bar Herbæus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 380.

²²⁵ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*. 152.

2.2.2. Bizans İmparatorluğu ile ilişkiler

Bizans imparatoru İoannes, 1137 ve 1138 yıllarında Kilikya (Çukurova) ve Suriye'ye büyük bir sefer düzenledi. Bu dönemde Çukurova, Ermeni krallığının; Antakya, Urfa, Kudüs ve Trablusşam Haçlıların elindeydi. Haçlılar ayrıca Suriye'deki bazı kalelere de hâkimdi. İmparatorun bu seferinin amacı, kaynaklarca farklı şekilde nakledilmiştir. İlk Haçlı seferini (1096-1099) gerçekleştiren büyük reisler, Anadolu'ya geçerken Bizans imparatoru Aleksios'a, eskiden Bizans'a ait olup Türkler tarafından zaptedilmiş olan yerleri alıp imparatorluğa teslim edeceklerine dair yemin etmişler, ancak bu yeminin gereğini yerine getirmedikleri gibi, özellikle Urfa ve Antakya'da kurdukları devletlerle imparatorluk için birer tehlike oluşturmaya başlamışlardı. Anlaşma gereği Bizans imparatorluğuna bağlı olması gereken Antakya prinkepsliği ile Kudüs Haçlı krallığı Bizans'ın iddialarına meydan okurcasına bağımsız politikalar izleme yolunu seçmişti. Çukurova'da kurulan Ermeni krallığı ise Bizans için ayrı bir tehdit unsuruydu ve acilen müdahale edilmesi gereken bir oluşumdu. Hatta Süryani kaynağı Mikhail, imparatorun asıl hedefinin Kilikya Ermeni krallığı olduğunu kaydetmiştir.²²⁶

İbnü'l Esir gibi İslam tarihçiler ise imparatorun, Zengi'nin fetihleri üzerine Haçlılar tarafından davet edildiğini kaydetmiştir. Haçlılar, imparatora bir elçi göndererek Zengi'nin yaptıklarını anlatmışlar, gecikmeden bölgeye gelerek Zengi'nin fetihlerinin genişlemesini önlemesini istemişlerdir.²²⁷

1136 yılında hazırlıklarını tamamlayıp İstanbul'dan yola çıkan Bizans imparatoru İoannes, deniz yoluyla Antalya'ya geldi. 1137 yılı ilkbaharında Bizans'ın sınır kalesi olan Silfke'ye (Seleukeia) saldırdı. Çukurova'yı (Kilikya) elinde bulunduran Ermeni kral Leo, imparatora karşı koymak istediye de başarılı olamadı. Bizans imparatoru, Çukurova'daki Tarsus, Adana ve Misis'i zapt etti. Daha sonra aynı yöredeki Anazarba kalesini kuşattı. Kaledeki Ermeniler bir süre direndiyse de sonunda kaleyi imparatora teslim etmek zorunda kaldılar. Ermeni kralı Leo, Toros dağlarına çekildi. İmparatorun asıl amacı, sonbahar gelmeden Antakya'yı ele geçirmektir. Bu nedenle Leo'yu takip etmekten vazgeçti ve 20 Ağustos 1137

²²⁶ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 116-117.

²²⁷ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 55-56.

tarihinde Antakya önüne gelerek karargâh kurdu. Bu sırada, Antakya prinkepsi Raimond, Ba'rin'de Zengi tarafından kuşatılan Kudüs kralını kurtarmak için düzenlediği seferden yeni dönüyordu. Raimond, bir yolunu bularak kuşatma altındaki Antakya şehrine girdi ve direnişe başladı. Kuşatma 10 Eylül 1137 gününe kadar devam etti. Kuşatmadan kurtulamayacağını anlayan Raimond, imparatora barış teklif etti ve bu teklifi kabul edildi. İki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre Raimond, devlet erkanı ile birlikte imparatorun huzuruna varıp ona bağlılık yemini edecek ve Antakya'yı teslim edecekti. İmparator ise Haçlıların yardımıyla Haleb, Şeyzer, Hama ve Hıms'ı zapt ederek Raimond'a verecek, Antakya, Bizans imparatorluğuna bırakılacaktı. Anlaşmanın ilk bölümü hemen uygulandı. Antakya Haçlı prinkepsi Raimond ile Urfa Haçlı kontu Joscelin II, imparatorun karargâhına giderek vassallik yemini ettiler. Anlaşmanın ikinci bölümü ise kış mevsiminin yakın olması nedeniyle ilkbahara bırakıldı. İmparator Antakya'dan tekrar Çukurova'ya yönelerek Ermeni krallığının elinde bulunan Feke kalesini ele geçirdi. Kral Leo ile iki oğlunu esir ederek İstanbul'a gönderdi. Kral Leo'nun öteki üç oğlu ise kaçarak halazadeleri olan Urfa Haçlı kontu Joscelin II'ye sığındılar.²²⁸

Bizans imparatorunun Suriye seferi, Zengi'nin planlarını değiştirmesine sebep oldu. Ancak Zengi, imparatorun Antakya'yı kuşatmasıyla doğrudan ilgilenmedi. Fakat onun Haleb valisi olan savar, Antakya çevresinde yiyecek aramaya çıkan kalabalık bir grup Bizanslıya saldırıp onların bir kısmını öldürdü, bir kısmını da esir ederek Haleb'e götürdü.²²⁹

İmparator kış mevsimini Çukurova'daki Tarsus yakınında geçirdi. Bu arada Hama'da bulunan İmadeddin Zengi'ye elçiler göndererek ona karşı herhangi bir saldırı düzenlemeyeceğini bildirdi. Zengi de imparatora el-hacib Hasan başkanlığında bir heyetle birtakım hediyeler gönderdi. İmparator bu hareketiyle, ertesi yıl Suriye'ye düzenleyeceği seferi gizlemek ve Zengi'nin hazırlık yapmasını önlemek istiyordu. Zengi'nin imparatora güvenip güvenmediği tam olarak belli değildir. İnandığını gösteren hareketi, onun Haleb yöresini bırakarak Humus'u

²²⁸ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 118-120; Runciman. *Haçlı seferleri tarihi*, II, 174-175; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 69-70.

²²⁹ Demirkent, I. *Haçlılara karşı mücadelede başarılı bir türk kumandanı: Savar*, 453-479; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 71.

kuşatmaya gitmesidir. Üstelik Savar da Zengi ile Humus'a gitmiştir. Fakat imparatorun Antakya'ya geldiğini haber alan Haleb halkı kaleyi sağlamlaştırmaya başlamıştı ki, bu durum, Zengi'nin imparatora güvenmediğini göstermektedir.²³⁰

Antakya çevresindeki Haçlılar, imparatorun Suriye'de yapacağı fetih hazırlıklarını Zengi'nin haber almaması için tedbirler aldılar ve bunun bir gereği olarak 1138 yılının Şubat ayında Halebli tacirleri tutukladılar. Bu tacirlerin sayısı 500 kadardı. Bizans imparatoru, 1138 yılının Mart ayında alışılmamış bir yoldan Maraş'a doğru hareket etti ve daha sonra güneye yönelerek aynı ayın sonunda Haleb'in 50 kilometre kadar kuzeydoğusunda bulunan Biza'a yakınında Müslüman topraklarına girdi. İmparator, Biza'a kalesini mancınıklarla dövmeye başladı. Biza'a şehri bir hafta direnebildi ve 25 Receb 532 (8 Nisan 1138) günü imparatorun aman diledi. Ne var ki, imparator verdiği sözde durmayarak, teslim olan halkından bir kısmını öldürdü, bir kısmını da esir aldı. İbnü'l-Esir'in yazdığına göre Biza'a halkının 5.800 kişi de yaralandı. Ayrıca, Müslüman halkın Hıristiyan olması için şiddet kullanıldı. Bu şiddete dayanamayan şehrin kadısıyla, ileri gelenlerinden yaklaşık dört yüz kişi Hıristiyanlığa geçerek canını kurtarabildi. Bizanslılar, çevredeki mağaralara sığınan halkı ise dumanla boğarak öldürdüler.

İmparator buradan hızla Haleb'e hareket etti. Fakat Biza'a'nın bir hafta süreyle gösterdiği direniş, Haleblilerin gafil avlanmasına engel oldu. Biza'a kuşatılır kuşatılmaz Halebliler, Hıms'da bulunan İmadeddin Zengi'ye haber gönderdiler. Zengi, yanında bulunan ünlü Türk komutanı Savar'ı²³¹ 500 atlı ile Haleb şehrinin savunmasına gönderdi. Savar, 26 Receb (9 Nisan) günü Haleb'e ulaştı ve halkın moralini yükseltti. Yine aralarında Zeyneddin Ali'nin de bulunduğu dört emir Haleb'e ulaştı. İmparator 6 Şaban (19 Nisan) günü Haleb'e geldi ve hemen saldırıya geçti. Ancak, Haleb'deki askeri birlikler imparatorun ordusuna şiddetle cevap verdiler. Kalenin çok sağlam olduğunu gören Bizans imparatoru üç gün sonra kuşatmayı bıraktı ve Asarib kalesine giderek orayı ele geçirdi.²³² Buradan

²³⁰ Demirkent, I. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, 120; aynı yazar, *Haçlılarla Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı: Savar*, 453-479 (473); Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, 71; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 176.

²³¹ Savar'ın kişiliği ve faaliyetleri için bkz. Demirkent, I. *Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı: Savar*, *Bellekten*, sayı: (191-192), 453-481.

²³² İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 5859; Azimi, *Azimi Tarihi*, 75-76; Demirkent, I. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, 121-122; Alptekin, C. *The reign of zangi*, 72; Runciman, *Haçlı seferleri tarihi*, II, 176-177.

ayrılan Bizans-Haçlı birleşik kuvvetleri 23 Nisan'da Maarratünnu'man'ı ve 27 Nisanda Kefertab'ı işgal edip 29 Nisanda Şeyzer kalesini kuşattı.²³³

Bu sırada Asarib'den kaçan birkaç kişi Haleb'e gelerek Bizans ordusunun Asarib'den çekildiğini ve kalede çok az bir kuvvet kaldığını haber verdi. Bunun üzerine, Zengi'nin başarılı komutanı Savar, derhal Asarib'e gitti ve oradaki Bizans garnizonunu kılıçtan geçirdi. Müslüman esirleri de kurtaran Savar, 24 Nisan 1138 günü Haleb'e döndü ve halk tarafından büyük bir sevinçle karşılandı.²³⁴

Bizans-Haçlı ittifakının kuşattığı Şeyzer kalesi Munkiz oğulları adlı bir aşiretin elindeydi. Şimdiye kadar çevredeki Haçlılarla dengeli bir ilişki sürdüren Şeyzer emiri Ebu'l-Asakir Sultan, durumun her zamankinden daha tehlikeli olduğunu fark ederek derhal İmadeddin Zengi'den yardım istedi.

Bu sırada Humus'tan ayrılan İmadeddin Zengi, Selemiyeye giderek kaleyi kuşatmış ve kendisine bağlı birliklerin eşyalarını Fırat'tan geçirip Rakka'ya göndermişti. Zengi, Şeyzer emirinin yardım isteği üzerine hızla oraya doğru yola çıktı. Şeyzer yakınına vardığında Asi nehri kıyısında karargâh kurdu ve fırsat buldukça imparatorun ordusuna saldırarak yıpratma savaşı yürüttü. İbnü'l-Esir'in kaydettiğine göre İmadeddin Zengi, psikolojik savaş taktiklerine de başvuruyordu:

Zengi, daha sonra Bizans imparatoruna bir elçi gönderip şöyle dedi: "Benden korkup dağlara sığındınız. Aşağıya, düzlüğe inin de savaşalım. Eğer ben sizi mağlup eder savaş kazanırsam Müslümanları sizin elinizden kurtarmış olurum. Eğer siz zafer kazanırsanız o takdirde rahat eder, Şeyzer ve diğer yerleri ele geçirirsiniz." dedi. Aslında Zengi'nin onlara mukavemet edecek gücü yoktu, ama o, bu ve benzeri sözlerle onları korkutuyordu. Suriye'deki Franklar (Haçlılar), imparatora Zengi ile savaşa girmesini tavsiye ettiler, onu mağlup etmenin çok kolay olduğunu söylediler., fakat imparator kabul etmedi ve: "Siz zannediyor musunuz ki, onun bu gördüğünüz askerlerden daha başka askerleri yoktur."

dedi.

Yine İbnü'l-Esir'in kaydettiğine göre İmadeddin Zengi, imparator ile Haçlıların arasını açmak, onları birbirine düşürmek istiyordu. İmparatora, bulunduğu yerden

²³³ Runciman. *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 127; Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 122.

²³⁴ Demirkent, I. *Haçlılara karşı mücadelede başarılı bir türk kumandanı: Savar, Belleten*, (191-192), 475

ayrılması halinde Haçlıların kendisine ihanet edeceğini söylüyordu. Aynı şekilde, Haçlılara da imparatorun kendilerine hiçbir kaleyi ve yeri vermeyeceğini söylüyor ve onlar arasında güven bunalımı yaratmaya çalışıyordu.²³⁵

İmparator günlerce kuşatıp ele geçiremediği Şeyzer kuşatmasını 21 Mayıs'ta kaldırdı. İbnü'l-Esir'in yukarıdaki anlatımında gerçek payı çok yüksektir. Zengi, ajanları vasıtasıyla Haçlıların kendi içindeki çekişmeleri ve yine Haçlılarla Bizanslılar arasındaki güvensizliği gayet iyi haber alıyordu. Antakya Haçlı prinkepsi Raimond, imparatorun başarılı olması halinde Antakya'nın elinden gideceğini, bunun yerine Şeyzer gibi Müslümanlarla sürekli çarpışacağı bir yerin hakimi olacağını bildiğinden imparatorun başarılı olmasını istemiyordu. Kendisinin Antakya'daki hayatı çok rahattı. Urfa Haçlı kontu Joscelin ise zaten öteden beri Raimond'dan nefret ediyordu. Onun Şeyzer'e, hatta belki Haleb'e hâkim olmasını hiç istemiyordu. Çünkü Haleb, Urfa'ya, Antakya'dan daha yakındı. İmparator Şeyzer kalesini almak için bizzat canla başla uğraşırken bu iki Haçlı komutan, günlerini çadırlarda oyun oynamak ve zar atmakla geçiriyordu. İmparatorun uyarıları ve sitelemeleri de pek etkili olmuyordu.

Bizans ve Haçlı ordusunun Şeyzer'i kuşatması, Müslüman âleminde büyük yankı yarattı. İmadeddin Zengi, tehlikenin büyüklüğünü anlatmak ve yardım istemek için, Bağdad'da bulunan Irak Selçuklu sultanı Mesud'a bir elçi heyeti gönderdi. Heyetin başkanı Kadı Kemaleddin eş-Şehrizuri, Bağdad'da sultan Mesud tarafından kabul edildi. Kemaleddin, Selçuklu sultanına durumu anlattı. Müslümanların elinde sadece Haleb'in kaldığını, Haçlıların burayı da ele geçirmesi durumunda Fırat yoluyla Bağdad'a gelebileceklerini söyleyerek onu etkilemeye çalıştı. Fakat Sultan Mesud bu anlatımdan hiç etkilenmedi. Herhalde o, Zengi'nin daha fazla güçlenmesini kendi iktidarı açısından sakıncalı görüyordu. İbnü'l-Esir'in kaydettiğine göre elçi Kemaleddin bunun üzerine bir plan düzenleyerek Bağdad halkını Mesud'a baskı yapmaya teşvik etti ve bunda da başarılı oldu. Elçinin görevlendirdiği bir kişi, camiye giderek Müslümanlığın çok kötü durumda olduğunu başarılı bir mizansenle cami cemaatine kabul ettirdi ve onları Mesud'un sarayına yönlendirdi. Daha sonra başka camilerde de aynı durum yaşanınca Mesud korktu

---

²³⁵ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 60.

ve Zengi'nin elçisini tekrar huzuruna çağırdı. Haçlılara karşı Zengi'ye yardım için asker göndermeyi vaat etti. Ne var ki, bu sırada, imparatorun bölgeden ayrıldığı haberi gelince asker göndermekten vazgeçildi.²³⁶

Şeyzer kuşatmasını haber alan öteki Müslüman emirler de harekete geçmişti. Örneğin, Artuklu devletinin Hısn Keyfa kolunun emiri Davud oğlu Kara Arslan, 20.000 kişilik bir atlı birliğiyle Fırat'ı geçerek Müslümanların imdadına koşmuştu. Bizans ordusunun bölgeden çekilmesi üzerine Zengi, Kara Arslan'a haber göndererek askere ihtiyacının kalmadığını ve yurduna dönmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Kara Arslan, ülkesine döndü.²³⁷

21 Mayıs'ta Şeyzer kuşatmasını kaldıran Bizans imparatoru, Antakya'ya doğru yola çıktı. İmparatorun ordusu Şeyzer'den öyle hızlı çekilmişti ki, pek çok savaş aletini kale önünde bırakmak zorunda kalmıştı. İmadeddin Zengi bu aletlerin bir kısmını Haleb'e götürdü.²³⁸

Bizans imparatorunun Haçlılarla birlikte düzenlediği bu seferde başarılı olamaması İmadeddin Zengi'nin şöhretini artırdı. Çünkü o, doğrudan savaşa girmese de Hıristiyan ordusunu yıpratıcı ve korkutucu hareketlerde bulunmuş, diplomatik ve taktik zekâsıyla onlar arasındaki güven bunalımını derinleştirmişti.

Bizans imparatorunun ikinci Suriye seferi 1142 yılında gerçekleşti. İmparator 1138 yılındaki ilk seferinden sonra Anadolu'daki Türk devletleriyle, özellikle Danişmendlilerle uğraşmış ancak başarısız olmuştu. Danişmendli hükümdarı Muhammed'in ölümüyle²³⁹ ortaya çıkan fırsattan yararlanarak Suriye'ye sefer düzenlemeye karar verdi. 1142 yılı ilkbaharında Antalya'ya gelen imparatorun iki oğlu bu sefer sırasında hastalanarak öldü. Asıl amacı Antakya prinkepsliğini cezalandırmak olan imparator, yoluna devam ederek Kilikya'dan Urfa Haçlı kontluğu arazisine girip kontluğun ikinci başkenti konumundaki Tell-Başir önünde

²³⁶ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 60-61; Runciman, *haçlı seferleri tarihi*, II, 177.

²³⁷ Azimi, *Azimi Tarihi*, 76; Işın Demirkent, *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 125.

²³⁸ Işın Demirkent, *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 124.

²³⁹ Muhammed'in ölüm tarihi kaynaklarda farklılık arz etmektedir. Bazı tarihçiler 1141 yılını verirken, bazıları 1142 ve 1143 yılını vermektedir. (Işın Demirkent, *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 130). Osman Turan, bu tarihi 1143 olarak kabul etmiştir (*Selçuklular zamanında Türkiye*, 177). Danişmend devletinin tarihi için bkz.

karargâh kurdu. Gafil avlanan Urfa kontu Joscelin, itaat arzetti ve ayrıca kızı İsabella'yı rehine olarak gönderdi. Bizans ordusu 25 Eylül 1142 tarihinde Antakya yakınlarındaki Bagras kalesine ulaştı. Antakya prinkepsine haber göndererek şehri teslim etmesini istedi ancak, prinkeps Raimond bunu reddetti. İmparator kışın yaklaşması sebebiyle Antakya fethini ertesi bahara erteleyerek Tarsus yakınlarına çekildi. Ne var ki burada, yaban domuzu avlarken bir kaza sonucu zehirli bir okla yaralandı ve çok geçmeden öldü (8 Nisan 1143). Böylece, Bizans imparatorluğunun bu seferi de başarısızlıkla sonuçlandı²⁴⁰

Bizans imparatorunun ölümü İmadeddin Zengi için de bir rahatlama yarattı. Zengi, ileride kendisi için büyük tehlike yaratacak olan bu Bizans seferlerinin tedirginliğinden kurtulunca bölgedeki hâkimiyetini genişletmeye ve güçlendirmeye başladı. Özellikle Artuklu ülkesinde siyasi faaliyetlerini artırma fırsatı yakaladı.

---

²⁴⁰ Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 132-133; Runciman, *Haçlı seferleri tarihi*, II, 182-184.

3. BÖLÜM

İMADEDDİN ZENGİ’NİN ŞAHSİYETİ VE ZENGİ DEVLET TEŞKİLATI

3.1. İmadeddin Zengi’nin Ölümü ve Şahsiyeti

İmadeddin Zengi, Dımaşk’a 1146 yılında Dımaşk’ı ele geçirmek için hazırlık yapmaya başladı. Defalarca kuşatıp alamadığı bu şehri alarak Suriye’deki Haçlı varlığına son vermek için avantaj kazanmak istiyordu. Aslında Dımaşk, Müslümanların elindeydi, fakat Dımaşklılar bazen Haçlılarla ittifak yapmaktan çekinmiyorlardı. Dımaşk’ı almadan önce Zengi, henüz kendisine tabi olmayan Caber kalesini²⁴¹ ele geçirmek istedi. Caber kalesi, Ukayl oğullarından Malik b. Salim’in elindeydi. Zengi, bir yandan Caber kalesini ele geçirmek için mücadele ederken bir yandan da Fenek kalesine asker göndererek orayı kuşattı. Fenek, Cizre’ye iki fersah uzaklıktaydı. Kalenin hâkimi, Emir Hüsameddin el-Kürdi el-Beşnevi idi.²⁴²

İmadeddin Zengi’nin Caber kalesi kuşatması uzun sürdü. Bu nedenle Zengi, Emir Hasan el-Menbici’yi aralarındaki dostluğa güvenerek kale hâkimine elçi olarak gönderdi ve kalenin teslim olmasını istedi. Elçiye, “Şayet kaleyi teslim razı olursa benim adıma ona pek çok ikta ve bol miktarda para vereceğimi garanti et, kabul etmezse kaleyi zorla alıncaya kadar muhasarayı sürdüreceğim ve ondan sonra kendisini sağ bırakmayacağıma yemin ettiğimi ve: “O zaman bana karşı seni kim müdafaa edecek?” dediğimi söyle.” dedi. Ancak, kalenin hâkimi bu teklifi reddetti. Bütün bunlar olurken İmadeddin Zengi, 541 yılının Rebiyülâhır ayının beşinci günü (14 Eylül 1146) memlukleri tarafından öldürüldü. Onun bu umulmadık şekilde ölümü, her tarafta şok etkisi yarattı.

Zengi’nin öldürülme olayı ve sebebi kaynaklara göre değişmekle birlikte, hemen hemen hepsi memlukleri tarafından öldürüldüğünü kaydetmiştir. Zengi

²⁴¹ Caber kalesi, Fırat’ın doğusunda, Balis ile Rakka arasında Sıffin yakınındadır. Burası çevresine göre yüksek bir mevkiye olduğundan etrafı kontrol altında tutan stratejik bir kaleydi. (İbnü’l-Esir, *Tarih*, XI, (103); Halil İbrahim Gök, *Musul Atabegliği: Zengiler*, s.16; Aydın Taneri, *DİA*, 6, 525-527.

²⁴² İbnü’l-Esir, *Tarih*, XI, 103; Demirkent, I. *Urfa haçlı kontluğu tarihi*, 152.

hanedanının hizmetlilerinden olan İbnü'l-Esir, olayın sebebine pek yer vermemiş, Zengi'nin birkaç memlûkü tarafından geceleyin gizlice öldürüldüğünü ve öldürenlerin Caber kalesine kaçtığını kaydetmiştir. Durumu öğrenen Zengi'nin adamları derhal onun çadırına koşmuşsa da ancak onun son nefesine yetişebilmişlerdir. Yazar, Zengi'nin öldürülmesi konusunda babasından duyduğu bir anlatımı şöyle kaydetmiştir:

Babam Zengi'nin yakın adamlarından birinden naklen bana şunları anlatmıştı:

Bu haberi alır almaz derhal yanına koştum. Zengi henüz ölmemişti, beni görünce kendisini öldüreceğimi zannederek şehadet parmağıyla bana işaret edip merhamet diledi. Ben Zengi'nin heybetinden korktum ve: "Ey efendim! Sana bunu kim yaptı?" diye sordum; fakat Zengi konuşmadı ve hemen o anda ruhunu teslim etti. Allah rahmet eylesin.²⁴³

İbnü'l-Esir, Zengi hanedanını anlatmak için yazdığı kitapta ise onun öldürülmesini şöyle anlatıyor:

Caber muhasarasını zikrettik. Rebiyülâhır ayının beşinci günü kölelerden birisi o uyurken oraya girdi. Onu öldürdüler ve aynı gecede kaleye kaçtılar. Sahabeleri farkına varmadı. Arkadaşlarından birisi içeri girip "Kim sana böyle yaptı, söyle ki onu öldüreyim" diye sordu. Ancak, o konuşmadı. Allah onu şehadetle müjdeledi.²⁴⁴

İbnü'l-Adim, Zengi'yi, Yarınkuş adındaki bir hizmetçisinin öldürdüğünü kaydetmiştir. Yazara göre, Zengi içki içip uyumuş, bir ara uyanınca Yarınkuş ve kölelerinden bir grubun kendisinden artan içkiyi içmekte olduğunu görmüş ve onları tehdit edip korkuttuktan sonra yeniden uykuya dalmıştır. Bunun üzerine köleler, Zengi'yi öldürme konusunda fikir birliğine varmış ve Yarınkuş bu görevi üstlenerek onu öldürmüştür.²⁴⁵ Müslüman kaynaklardan İbn al-Kalanisi'ye göre, Zengi, Frank kökenli kölesi Yarınkuş tarafından öldürülmüştür.²⁴⁶

Al-Bondari, Zengi'nin zalim bir adam olduğunu uzun uzun anlattıktan sonra, onun rakı içerek uykuya daldığını, kölelerinin ise oyuna başlayarak içki içtiğini ve zevke

²⁴³ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 104; aynı yazar, *al-Bahir*, 70. Yazar, ilk kitabında Zengi'nin birkaç memluk tarafından öldürüldüğünü kaydetmiş, ancak ikinci kitabında bir memluk tarafından öldürüldüğünü kaydetmiştir.

²⁴⁴ İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 70.

²⁴⁵ Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 167-168.

²⁴⁶ Alptekin, C. *The reign of zangi*, 90.

daldığını, bir ara uyanan Zengi'nin bunları azarladığını, tekrar uykuya daldığında kölelerin başkanı Yarınkuş'un arakadaşlarıyla görüşerek Zengi'yi öldürme kararı aldığını kaydetmiştir. Bundan sonra Yarınkuş, yavaşça Zengi'nin yanına sokulmuş, karanlıkta onu öldürmüştür. Al-Bondari, Zengi'nin uşakları (köleleri) hakkında da şu bilgileri veriyor:

Zengi uyuduğu zaman, uşaklarından birkaçı seriri etrafında uyurlar, uyku ve uyanık hallerinde onu muhafaza ederler, muharebelerinde arslanların tard etmesi gibi, düşmanı ondan tard ederlerdi, rüyasında hayalin ziyaret ettiği gibi, onu ziyaret ederlerdi. Bunlar sabah karanlığından itibaren güneş doğuncaya kadar şarap içerlerdi. Zengi bunları, bunlar dahi Zengi'yi severlerdi. Lakin onların vefakârlıklarına karşı Zengi onları azurde ederdi. Hâlbuki bunlar Türk, Ermeni ve Rum büyüklerinin oğulları idiler.²⁴⁷

Urfalı Mateos'un yazdığı kitaba bir zeyl yazmış olan papaz Grigor, Zengi'nin öldürüldüğünü kaydetmiş, ancak öldürülme sebebini ve olayın ayrıntılarını yazmamıştır.²⁴⁸

Süryani Bar Hebraeus, Zengi'nin çadırında birtakım maden işçilerinin kendisi için yaptığı altın bir tası incelerken zırhlarını taşıyan bir kölesi tarafından öldürüldüğünü kaydetmiştir. Yazar, Zengi'nin sarhoşluk yüzünden sızdığı bir gecede kölelerinden üçü tarafından öldürüldüğü söylentisini de nakletmiştir.²⁴⁹

Batılı araştırmacı Runciman'a göre Zengi, Frank (Haçlı) kökenli bir hizmetçisi tarafından öldürülmüştür. Öldürülme nedeni ise, kendi kadehinden içki içerken yakaladığı hizmetçisini fena halde azarlaması ve onurunu kırmasıdır. Uğradığı muameleye içerleyen hizmetçi, Zengi'nin uyumasını bekleyip onu yatağında öldürmüştür.²⁵⁰

Işın Demirkent'e göre Zengi, "Caber kalesi sahibi ile anlaşmaları belli olan kendi köleleri tarafından" gece uyurken öldürülmüştür.²⁵¹

²⁴⁷ Al-Bondari, 189-190.

²⁴⁸ Urfalı mateos vekayinamesi ve ppaz grigor 'un zeyli, 298-299.

²⁴⁹ Bar Hebraeus, Abu'l-farac tarihi, II, 381.

²⁵⁰ Runciman, Haçlı seferleri tarihi, II, 197.

²⁵¹ Demirkent, I. Urfa haçlı kontluğu tarihi, 153.

İbnü'l-Adim'in yazdığına göre İmadeddin Zengi'nin cesedi, Rakka kadısı Ebu Salim ile şehir halkından bir grup tarafından kefene konmuş ve Rakka'ya getirilerek Hz. Ali Meşhed'i'nin giriş kapısının iç tarafına defnedilmiştir. İbnü'l-Adim, Zengi'nin gömülü olduğu yerin Rakka kadısı tarafından kendisine gösterildiğini kaydetmiş ve bu sırada kadının kendisine anlattığı şu ilginç hikâyeye yer vermiştir:

Meşhed'de Minar (?) adında İranlı iyi bir bakıcı vardı. 15 Şaban (20 Ocak) gece yarısı, düşünde güya memleketinden çıkıp bu Meşhed'e gelmiş ve kapısında kara bir kölenin tuttuğu üç at görmüş. İranlı bakıcı: "Meşhed'e girince bir de baktım ki orada üç kişi vardı. "Siz kimsiniz" deyince onlardan biri: "Ben Ali b. Ebu Talib'im, bunlar da Hasan ve Hüseyin'dir" dedi. Sonra bana bu kabri sordu, ben de ona: "Bu, ulu bir sultanın kabridir" dedim. Bunun üzerine o, : "O kim oluyor? Ulu Sultan, ancak Tanrı'dır" dedi. Ben de cevap olarak ona: "Bu, şehid atabek Zengi'nin kabridir" dedim. Bunun üzerine o, bana: "Git oğlu Mahmud'a, 'Biz, burasını mabed yaptık, kabir değil. Ona, bunu buradan nakletmesini söyle' dedi. Daha sonra onlar içinde el-Keff denen mezar yerinin bulunduğu yere gidip dua ettiler. Sonra Ali b. Ebu Talib bana, 'Ey Minar, sen ona bir şey söyleme, biz ona söyleriz.

dedi.

Rakka kadısı sözlerine devamla: "Minar sabah olup uyanınca doğru dedem kadı Muvaffakuddin Ebu Müslim'in yanına geldi ve ona, bir grup insanın yanında, gördüğü düşü anlattı. Dedem derhal, Nuruddin Mahmud'a bir mektup yazarak düşün içeriğini bildirdi. Daha dedemin mektubu kendisine ulaşmadan Nuruddin Mahmud, dedem kadı Ebu Müslim'e bir mektup gönderip ona şunları söylemiş: "15 Şaban (20 Ocak) gecesi, Ali b. Ebu Talib ile iki oğlu Hasan ve Hüseyin'i – Tanrı'nın selamı üzerlerine olsun- düşümde gördüm: 'Babanı Meşhed'den naklet, biz burasını mabed yaptık, kabir yapmadık' dediler. Ben sana dört bin kâğıt para (kartis) gönderdim, sen, bununla babama, melik ve sultanları gibi değil, yoksul ve zavallıların mezarları gibi bir mezar yaptır ve oraya naklet' demiş.

Bunun üzerine Zengi için, Meşhed'in kapısının yakınına basit ve küçük bir hazire yapıldı ve oraya nakledildi". Ben (İbnü'l-Adim), onu Rakka'da gördüm, alçak bir yapı idi.²⁵²

İbnü'l-Esir, Zengi'nin naaşının, "Emirü'l-müminin (Hz. Ali) sahabelerinin" mezarının yanına defnedildiğini kaydetmiş, ona övgü olarak "Sıffin'de Hz. Ali ile birlikte savaşmış gibi" benzetmesinde bulunmuştur.²⁵³

²⁵² Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 170.

²⁵³ İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 79.

İmadeddin Zengi öldürüldüğünde hâkimiyeti altında bulunan topraklar iki oğlu arasında paylaşıldı. Zengi'nin öldürüldüğü Caber kuşatmasında ikinci oğlu Nureddin (1118-1174)'de oradaydı. İmadeddin Zengi'nin emrinde bulunan yöneticiler, Nureddin'in Haleb bölgesinin, büyük kardeş Seyfeddin'in ise Musul bölgesinin hâkimi olmasına karar verdiler ve bu planı uyguladılar.²⁵⁴

İmadeddin Zengi, güzel yüzlü, esmer, uzun boylu ve heybetliydi. Öldüğünde saçının bir kısmı beyazdı.²⁵⁵

Türklerin yetiştirdiği en büyük devlet adamlarından biri olan İmadeddin Zengi'nin kişilik özellikleri birçok tarihçi tarafından ayrıntılarıyla anlatılmış, ona hak ettiği övgüler dizilmiştir. İbnü'l-Esir, onun şehit edilmesini anlattığı bölüme şu şiiri eklemiştir:

“Umut ona ihanet etti
Ecel onu yakaladı
Kullar da kendisinden koptu
İslamın yıldızı söndü
Hangi iman için zafer kazanan gitti
Hangi deniz damla oldu
Bedir halindeki ayın batışı
Hangi aslan avlandı
Ne kadar kendisini yordu bu emir siyaset için”²⁵⁶

Başta İbnü'l-Esir ve İbnü'l-Adim olmak üzere birçok tarihçi, onun başarılarla dolu bir hayat sürmesinde üstün yeteneklerinin ve iyi davranışlarının önemini vurgulamıştır. Onun kahramanlığını ve asilliğini Haçlılar bile kabullenmiştir. Öyle ki, Haçlılar, onun kökenini kendilerinden göstermek için bir efsane dahi uydurmuşlardır. Bu efsaneye göre, İmadeddin Zengi, Frenk asıllıdır ve annesi Avusturyalı güzel bir prensesdir. Bu kadın, Müslümanlarla yapılan bir savaşta esir olarak düşmanların eline düşmüş ve hayatının geri kalan kısmını İmadeddin Zengi'nin babası Ak Sungur'un haremde geçirmek zorunda kalmıştır. İmadeddin

²⁵⁴ Nureddin ve Seyfeddin'in siyasi faaliyetleri için bkz. İbnü'l-Esir, *Tarihi*, XI; Zettersteen, K. V. *Nur-ed-din, Nur al-Din Abu'l-Kasim Mahmud b. İmad al-Din Zengi*, İslam Ansiklopedisi, 12, 851-852.

²⁵⁵ *Sallabi*, 30.

²⁵⁶ İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 70.

Zengi bu kadından dünyaya gelmiştir. Bu efsanenin oluşmasındaki düşünce şudur: Böyle bir kahramanı ancak Avrupalı büyük bir Frenk kadın dünyaya getirebilir. Bu söylentinin doğru olmadığını biliyoruz. Çünkü Zengi'nin babası Aksungur, Haçlı seferleri başlamadan önce ölmüştür. Bu efsane, İmadeddin'in düşmanlarının gönlünde edindiği yeri göstermesi açısından oldukça anlamlıdır.²⁵⁷

İmadeddin Zengi'de devlet adamlığı vasıflarının tümü vardı. Örneğin, Haleb'e vardığında üç sembolik adım atmıştı ki, bunlar tümüyle onun bu vasfının gereği idi. Bunlardan birincisi, Artuklu İlgazi ve Belek'in dul eşi olan sultan Rıdvan'ın kızıyla evlenmek, ikincisi, babasının mezarını şehire taşıyıp ailesinin bu iktada kök saldığını kanıtlamak, üçüncüsü, Irak Selçuklu sultanı Mahmud'dan, Suriye'nin tamamı ve Kuzey Irak üzerinde tartışmasız yetki tanıyan resmi bir evrak almaktı. Zengi bu davranışlarıyla gelip geçici bir basit bir maceracı değil, kendisi öldükten sonra da sürecek bir devletin kurucusu olduğunu göstermiştir. Şeyzer kuşatması da onun devlet adamlığının bir göstergesidir. Haçlılar Şeyzer kalesini kuşattığında, Zengi'nin kendisine ait olmayan bu şehir için canla başla savaşmayacağını düşünmüşler, ancak bunda yanılmışlardı. Zengi, direnişi bizzat örgütlemiş ve yönetmiştir. Şeyzer savaşında gösterdiği devlet adamlığı vasfı, düşmanlarınca bile takdir edilmiştir.²⁵⁸

İmadeddin Zengi, gayet disiplinli bir kişiliğe sahipti. Maiyetindekilerin disiplinsiz bir davranışını asla affetmez, gereken cezayı verirdi. İbnü'l-Adim, onun bu özelliği hakkında şöyle diyor:

Atabek Zengi b. Kasimüddeve Ak-Sunkur –Tanrı rahmet eylesin- atla gittiği zaman askerleri de ekili yerlerde herhangi bir şeyi tepelemek endişesiyle onun arkasından sanki iki ip arasında imişler gibi (dosdoğru) yürürlerdi. Zengi'den korkup çekinmesi dolayısıyla hiç kimse, ekili bir köke basmaya cesaret edemez ve atını buradan yürütemezdi. Yine askerlerden hiçbirisi, bir çifçinin bir saman parçasını dahi parasız, ya da Divan'dan köy reisine hitaben yazılan bir yazı olmaksızın, alamazdı. Eğer herhangi bir kimse bunun aksini yapıp bir çifçiye saldırırsa Zengi, onu o köyün önünde astırırdı. Eğer bir askerin bir çifçiye saldırdığı haberini alacak olursa, onun tayınını kesip ordudan kovardı. Böylece memleketi haraplıktan kurtarıp bayındır bir hale getirdi. O, memleketinin halkına iyi davranışlarda bulunur, fesat çıkaran hiç kimseye

²⁵⁷ Gürbüz, O. XII yüzyıl İslam dünyasında örnek bir yönetici: İmadeddin Zengi, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (38).

²⁵⁸ Maalouf, A. *Arapların gözünden haçlı seferleri*, 114, 123.

acımazdı. Zengi, vali ve vergi memurlarına, Harran halkına, zarar ve ziyan vermemelerini, onlarla alay etmemelerini, ağırlık ve sıkıntı vermemelerini tavsiye ile onları bundan men ederdi. O, ülkesinde şeriat kurallarını uygulardı. Tanrı ondan razı olsun.²⁵⁹

İmadeddin Zengi, sadece başkalarına değil, kendi nefesine de çok katıydı ve disiplinliydi. Bir şehire vardığında, rahatını düşünmez, kendisine sunulan saraylarda kalmaz, kendi çadırında kalırdı. Batılı bir tarihçinin yorumuyla, katılık, azim ve devlet şuuru, onun bol bol sahip olduğu vasıflar, Arap dünyasının yöneticilerinde hiç bulunmazdı.²⁶⁰ Çok az dinlenirdi. Arada bir geziye ve ava çıkardı. Su kuşu ve şahin avı onun en çok sevdiği eğlenceydi.²⁶¹

İmadeddin Zengi, bu disiplinliliğinin yanında, başarılı elemanları ödüllendirmeye büyük önem verirdi. Çalışkan, sadakatli, güven veren elemanları korur, gözetir ve devlet kademesinde onları yükseltmek için gayret ederdi.²⁶²

Kadınları ve özellikle asker eşlerini koruma konusunda çok sert ve tavizsizdi. Bu konuda İbnü'l-Esir, şöyle diyor:

“Kadınların, özellikle askerlerin karılarının iffet ve namuslarını korumak konusunda çok hassas ve hamiyetliydi. “Şayet askerlerin karılarının namusunu korumazsak seferler dolayısıyla kocalarından uzun müddet ayrı kaldıkları için doğru yoldan ayrılırlar” derdi”²⁶³

Tarihçi Ebu Şame, İmadeddin Zengi'nin asker eşlerini rahatsız edenlere uyguladığı çok ağır cezaları şu örnekle anlatıyor:

Cizre kalesi muhafızı Hasan Barbuti, Zengi'nin en yakın adamlarından birisiydi; fakat ahlaken zayıf yönleri vardı. Zengi, onun kadınları rahatsız edici hareketlerini duyunca, hacibi Selahaddin Yağisiyan'a aceleyle hareket edip kimseye duyurmadan Cizre'ye gitmesini, Barbuti'yi yakalayıp hadım etmesini ve kadınlara bakmanın cezası olarak gözlerinin çıkarılıp asılmasını emretti. Selahaddin aceleyle yola koyuldu. Barbuti onun Cizre'ye vardığını ancak şehre girmesinden sonra öğrendi.

²⁵⁹ Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 164.

²⁶⁰ Maalouf, A. *Arapların gözünden haçlı seferleri*, 113.

²⁶¹ Sallabi, 40.

²⁶² Sallabi, 47.

²⁶³ İbnü'l-Esir, *Tarih*, cilt: XI, s.105

Kendisini karşılamaya gelen Barbutî'yi çok iyi karşılayan Selahaddin, onunla birlikte oturunca şöyle dedi: "Atabey sana selam söylüyor, seni taltif edip, daha yüksek bir göreve atamak istiyor. Burada Nasırüddin Çakar'ın görevinde olduğu gibi, sana Halep kelesini teslim edip bütün Suriye bölgesinin hâkimi yapacak. Hemen hazırlan, varını yoğunu gemilere yükleyip Musul'da hizmetine koş. Bu habere sevinen Barbutî, neyi var neyi yoksa hepsini Dicle nehri yoluyla Musul'a gitmek üzere gemilere yükledi. Bütün bu işleri bitirince Hacib Selâhaddin, kendisini yakalayıp cezasını verdi; onun her şeyini aldı, geride bir çekirdek bile kalmadı. Bundan sonra kimse onunki gibi bir suç işlemeye cesaret edemedi.²⁶⁴

İmadeddin Zengi, adaletli bir devlet adamıydı. Tayin ettiği yöneticilere her zaman adaleti tavsiye ederdi. Zayıfları kuvvetlilere ezdirmezdi²⁶⁵. İbnü'l-Esir, onun adaleti hakkında çok şey anlatmıştır. Bunlardan birisi şöyledir:

Onun zamanında bütün halk emniyet ve güven içinde yaşardı; çünkü güçlülerin zayıflara zulmetme imkânı yoktu" der, İbnü'l-Esir ve babasından duyduğu şöyle bir olayı nakleder: " Şehid Zengi bir kış mevsiminde Cizre'ye gelince kaleye indi, askerler çadırlara yerleşti. İmadeddin'in komutanları arasında, kendisinin görüşlerini dinlediği büyük emirlerden İzeddin Ebubekir Dubeyşî adlı bir bey de bulunmakta idi. Emir Dubeyşi, Cizrede bir Yahudinin evini gasbederek el koydu. At üstünde gitmekte olan İmâdeddin'e gelerek yardım isteyen Yahudi, başından geçenleri bir bir anlattı ve Zengi'nin yanında bulunmakta olan Dubeyşi'yi şikâyet etti. Haberi dinleyen İmadeddin, Dubeyşi'ye öfkeli öfkeli bakarak bir kelime bile konuşmadı. Geri çekilme işlemini sonraya bırakarak şehre girdi; çadırını çıkararak şehrin dışında kurulmasını emretti. Yağmur ve çamurun çokluğu sebebiyle çadır kurmak imkânsız gibiydi. Çadır kuranlar toprak getirip sardılar; ancak bu yeterli olmayınca saman taşıyarak onun üzerinde çadırları kurdular. Derhal oraya gelen İmâdeddin, arkadaşlarının mülk edinmelerini yasaklayarak şöyle dedi: " Her ne kadar bu ülkeler bizim olsa da sizin mülk edinmeye ne ihtiyacınız olabilir? Zaten yeterli iktalarınız var. Şayet bu topraklar elimizden çıkarsa, edindiğiniz mülkler de onunla birlikte elden gider. Ne zaman devlet görevlileri mülk edinmeye başlarlar ise halka zulmeder, haksızlık yapar, mallarını ellerinden alırlar²⁶⁶

İbnü'l-Adim de Zengi'nin adaletini örneklerle anlatmıştır. Bu örneklerden birinde Zengi tayin ettiği bir kadıya adil ve tarafsız olmasını, bu konuda kimseden korkmamasını söyler:

²⁶⁴ Gürbüz, O. *XII yüzyıl İslam dünyasında örnek bir yönetici: İmadeddin Zengi*.

²⁶⁵ İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 76.

²⁶⁶ Gürbüz, O. *XII yüzyıl İslam dünyasında örnek bir yönetici: İmadeddin Zengi; İbnü'l-Esir'in al-Bahir'inden nakledilen bu olay, aynı yazarın Tarih'inde de hemen hemen aynı ifadelerle anlatılmaktadır. (İbnü'l-Esir, Tarih, XI, 104).*

Babam Ebu'l-Fazl, bana şunları söyledi:

Babam kadı Ebu Ganim öldüğü zaman atabek Zengi, beni onun yerine Haleb ve ona bağlı yerlere kadı olarak atayıp meclisine çağırttı ve bana: “Ey kadı, seni görevlendirdiğim bu işi, benim üzerimden aldın; bak, nasıl olacaksın: Tanrı'nın gazabından korkup çekindiğin gibi, bizimle iki hasım arasındaki durumdan da öyle korkmalısın! Tanrı'nın iradesi (şeriat hükümleri) ile, onların isteklerinin ortasını bul ve birleştir, iki hasımdan birisine eğilim gösterme ve hiç kimseden korkma! Kim sana karşı çıkarsa işte ben senin arkadayım.

dedi.²⁶⁷

İbni Vasıl ise onun ülkesinde adaleti hakim kılmasına rağmen başlangıçta insanlara karşı zalimane davrandığını kaydetmiştir. Yazara göre, daha sonra Zengi, bir gece vakti Hama'da iken Asi nehri kenarında bir şahsın “işleriniz kar ve zarar verdiği sürece adaletten ayrılmayın” diye bir şarkı söylediğini duymuş, bundan etkilenip ağlamış ve bundan sonra zulümden vazgeçip memleketi adaletle yönetmeye başlamıştır.²⁶⁸

İmadeddin Zengi, halkını korumaya, onları yöneticilere ezdirmemeye özel bir önem verirdi. Askerlerin ikta ile yetinmesini şart koşar, onların halkın mülkünü almasına kesinlikle izin vermezdi. Asker halkın mülkünü alırsa, ülkenin elden çıkması durumunda halkın mülkünün de onunla birlikte gideceğini, bunun da halka zulüm getireceğini düşünür ve önlem alırdı.²⁶⁹

Zengi, kendisini mücahid olarak görürdü. Cihadı da bir ibadet sayardı. Bir Müslüman'ın yapması gereken ibadetleri yerine getirirdi. Müslüman olmanın gereği olarak iyi ahlak sahibi olmaya özen gösterirdi.²⁷⁰

İbnü'l-Adim, İmadeddin Zengi'nin şeriat kurallarına ne kadar önem verdiğini gösteren bir olay anlatmaktadır. Her ne kadar bu olayda Zengi'nin bazı şeriat kurallarına aykırı davranışlarda bulunduğu yer olsa da anlatımın asıl amacı onun bu kurallara bağlılığını göstermektir:

²⁶⁷ Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 165-166.

²⁶⁸ Gürbüz, aynı makale; *Sallabi*, 38.

²⁶⁹ İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 77; Gök, H. İ. *Musul Atabegliği: Zengiler*, 588.

²⁷⁰ *Sallabi*, 37.

Musul'da şeriat kurallarına titizlikle uyan (takva ehlinden) bir adam vardı. Nerede şeriata aykırı şeyleri yapan bir kimse görse onu ayıplar ve kınardı. Sarhoşluk veren bir içki görünce onu döker, bir çenk, ya da bir ud görse vurup parçalardı; daha sonra da evine gelip oturur, yaralanan yerlerini tedavi ederdi. Daha sonra yine çıkar, âdeti üzere, şeriata aykırı şeyler yapan bir kimse görünce, yine onu ayıplar, sonra şiddetli bir darbe vurur, daha sonra da adet edildiği gibi, evine gelip oturur, iyileşinceye dek kendini tedavi ederdi; yine aynı şekilde adeti üzere, evinden çıkar ve şeriata aykırı işleri yapanları şiddetle kınar ve ayıplardı.

Bu adam yine bir gün evinden çıkıp Dicle ırmağına baktı, Zengi b. Ak-Sunkur'un bir teknede, yanında şarkı söyleyen bir kadın ve bir gurup kimseyle içki içmekte olduğunu gördü; hemen giysisini çıkartıp yüzerek Zengi'nin bulunduğu tekneye dek geldi, çıkmak için eliyle tekneye asıldı. Zengi ile birlikte bulunanlardan birisi: "Kılıçla vurayım mı?" deyince Zengi ona: "Hayır, bırak" dedi. Bunun üzerine o adam tutunarak tekneye çıkıp oturdu. Zengi'nin beraberinde bulunan yine o şahıs Zengi'ye işaret ederek: "Vurayım mı?" dediyse de Zengi: "Hayır, bırak" dedi. Adam tekneye oturdu, çengiyi alarak tellerini kopardı, daha sonra da kadehleri alıp Dicle'ye dökerek onları suyla yıkadıktan sonra tekneye bıraktı. Orada içki olarak ne varsa hepsini suya döküp kaplarını yıkayarak tekneye bıraktı. Daha sonra şarkıcı kadının çarşaf gibi giydiği örtüyü alıp onu örttü, sonra da suya atlayıp yüzerek dışarı çıktı; Zengi de ona tek bir söz dahi söylemedi. Ancak o adam, yüzüp karaya çıkınca Zengi: "Dönüp evlerimize gidelim, bugün yaptığımız bu eğlencelerden başka artık bir uğraşımız kalmadı" dedi. Emretmesi üzerine kayıkçılar, tekneyi evinin önüne getirdiler, o da orada indi.

Babam sözlerine devamla: 'Şeriata aykırı işleri yapanları lanetleyen bu adam, bundan sonra bu kötü eylemleri yapan kimseyi lanetlediği sırada ona artık vuramıyordu, çünkü kendilerini lanetlemeye gelmekte olduğunu gören kimseler, ondan kaçıyor ve uzaklaşarak gizleniyorlardı. O ölünce cenazesinde bulunmak için Musul çarşıları kapatılmıştı. Tanrı ona rahmet eylesin.²⁷¹

Zengi'nin adalaeti ve halka iyi davranması, rakipleri tarafından bile övgüyle anlatılmıştır. Bu övgüyü yapanlardan biri de Artuklu emiri Timurtaş'tır. İmadeddin Zengi'nin büyük oğlu Musul emiri Seyfeddin Gazi, 542/1147 yılında Artuklulara karşı sefere çıktığında Mardin ile Nusaybin arasındaki Dara'yı kuşatıp Mardin civarındaki bazı yerleşimleri tahrip ve talan etmişti. Bu durumu gören Artuklu emiri Hüsameddin Timurtaş şöyle demişti:

Hepimiz Atabeg'den şikâyetçiydik, ancak nerede kaldı o günler? Zengin zamanı bayram günleri gibiydi. Bizi defalarca muhasara ettiği halde ne kendisi ne de askerleri parasız bir torba saman bile almamış, Sultanın mallarına da

²⁷¹ Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 166-167.

saldırmamışlardı: hâlbuki bunun (Seyfeddin Gazi) ülkeyi yağma ve tahrip ettiğini görüyorum.²⁷²

İmadeddin Zengi, yardımseverliğiyle de meşhurdu. Yoksulları korur ve gözetirdi. Her Cuma günü yoksullara 100 Dinar sadaka verirdi. Sadakaya muhtaç olanın onurunu dikkate alarak, verdiği sadakayı kimsenin görmemesine özen gösterirdi.²⁷³ Onun alçak gönüllülüğünü Süryani Bar Hebraeus bile ifade etmekten kaçınmamıştır: “Zangi’nin daha birçok meziyetleri vardı. Mütevazı ve liyakatli idi, Kabahatlılara karşı sert davranırdı.”²⁷⁴

İmadeddin Zengi’nin yiğitliği ve cesareti birçok tarihçi tarafından dile getirilmiştir. Hatta “İmadeddin gibi yiğit” sözü her yerde meşhur olmuştur. İbnü’l-Esir, Zengi için “İnsanların en cesuruydu.” Dedikten sonra onun yiğitliğine dair bazı olayları kaydetmiştir. Örneğin, Zengi, Musul valisi Mevdud ile birlikte Suriye’deki Taberiye kalesini muhasara ettiğinde attığı ok şehrin kapısına ulaşmış ve kapıyı delmişti. Aynı şekilde, el-Hamidiyye Kürtlerinin elindeki Aks kalesine saldırdığında attığı ok, yüksek bir dağın üzerinde kurulmuş olan bu kalenin surlarına kadar varmıştır.²⁷⁵ Batılı tarihçiler de onun kahramanlığını övmüş, Haçlılara karşı açılan cihadın ilk büyük savaşçısı olarak nitelenmiştir.²⁷⁶

Diğer yandan o, Ma’arratunnu’man kasabasını fethedip Frenklerden alınca, daha önce orada mal mülk sahibi olan Müslümanlar kendisine başvurup eski topraklarını geri almak istediler. Oysa İmâdeddin’in mensup olduğu Hanefi mezhebine göre, Müslümanların mülk sahibi olduğu ülkeler düşman eline geçtiği takdirde, daru’l-harb sayılması yüzünden bu topraklar elden çıkmış olur ve yeniden fetih durumunda artık eski sahiplerine geri verilmeyip devlet hazinesine devredilir. Müslümanlar söz konusu mallarını isteyince, durumu müftülerden soran İmadeddin’e Hanefilerin bilinen görüşüyle cevap verildi ve bu malların hazineye ait olduğu belirtildi. Bunun üzerine İmadeddin, “Frenkler onların mallarını alıyor, biz de

²⁷² İbnü’l-Esir, *Tarih*, XI, 114-115.

²⁷³ İbnü’l-Esir, *al-Bahir*, 77.

²⁷⁴ Bar Hebraeus, *Abu’l-Farac Tarihi*, II, 382.

²⁷⁵ İbnü’l-Esir, *al-Bahir*. 80; aynı yazar, *Tarih*, XI, 104; *Sallabi*, 31.

²⁷⁶ Maalouf, A. *Arapların gözünden haçlı seferleri*, 113.

onların mallarını alıyorsak aramızdaki fark nedir?” dedi ve mal sahibi olduğuna dair belge getiren herkesin mal ve mülkünü kendilerine geri verdi.²⁷⁷

İmadeddin Zengi'nin ihtiyatlılığı konusunda Süryani tarihçi Bar Hebraeus şöyle bir olay anlatıyor:

Zangi'nin Sultan sarayında gece gündüz cereyan eden herşeyi kendisine gizlice bildiren adamları vardı. Kendisine bir elçi geldiği zaman onun, idare adamları ve şehir halkı ile konuşmasına müsaade etmezdi. Zangi, birgün kıymetli bir şeyi kölelerinden birine vererek “Bunu benim için sakla” dedi. Köle de onu alarak bir mendile sardı ve göğsüne koydu. Zangi bir yıl sonra “O kıymetli şey nerede?” diye sordu. Köle de elini göğsüne koyarak mendili çıkardı ve ona teslim etti. Kölenin bu Zangi'yi hoşnut ettiğinden ona “Öyle ise kalenin muhafızlığını da bu şekilde yap” dedi ve Kavaşi kalesinin emirliğini ona tevcih ederek kendisini oraya gönderdi. Zangi'nin daha birçok kıymetli meziyetleri vardı.²⁷⁸

İmadeddin Zengi çok uyanık ve dikkatli idi. Çevresinde olup bitenleri dikkatle izler; onların gafletini kollardı. Onlara kimin neler yaptığını öğrenmeye çalışırdı. Sultan saraylarında nelerin olup bittiğini yakından takip etmeye çalışırdı. Bu konuda parayla adamlar tutar ve onlardan rapor alırdı. Ayrıntılara dikkat eder ve “Küçük hatalar, düzeltilmezse büyür ve meseleye dönüşür” derdi. Yanındakileri her zaman imtihana çekerdi. İnsanlara tanıdığı kadar güvenirdi.²⁷⁹

Herhangi bir melik, izin almadan onun memleketinden geçemezdi. Melikin elçisi izin istediği zaman onun yanına bir görevli verilir ve elçi melikle birlikte giderdi. Ülke dışından gelenlerin halkla görüşmesine kesinlikle izin verilmezdi. Elçiler bile, ülkenin bir ucundan girip öbür ucundan çıktığı halde hiçbir şey öğrenemez, istihbarat faaliyetinde bulunamazdı.²⁸⁰

²⁷⁷ Gürbüz, O. *XII yüzyıl islam dünyasında örnek bir yönetici: İmadeddin Zengi*

²⁷⁸ Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 382. İbnü'l-Esir bu olayı biraz daha farklı anlatmaktadır: “Zengi, bir gün taştardına hoşkunane denen bir pasta vererek onu saklamasını istedi. Taştard, Zengi'nin her an isteyebileceği korkusuyla pastayı devamlı yanında taşıyordu. Zengi, bir yıl sonra pastayı isteyince, mendilin içine sarmış olduğu pastayı çıkarıp ona verdi. Bundan çok memnun olan Zengi, taştardı Musul'un doğusundaki Kavaşi kalesi muhafızlığına tayin etti. Taştard, Atabey (Zengi) ölünceye kadar o görevde kaldı.” (*al-Bahir*, 79).

²⁷⁹ İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 78; Gürbüz, O. *XII yüzyıl islam dünyasında örnek bir yönetici: İmadeddin Zengi*.

²⁸⁰ Gürbüz. aynı makale.

İmadeddin Zengi'nin, askeri ve siyasi amaçlarla kullandığı sağlam bir posta ve istihbarat sistemi vardı.²⁸¹ Bu konuda, İbnü'l-Esir, babasından naklen şöyle bir olay anlatır:

Ölümünden birkaç gün önce Caber kalesindeki karargâhına vardım; Vezir Cemaleddin'in çadırlarına doğru yönelince beni içeri aldı ve hangi yoldan geldiğimi sordu. Bu sırada Zengi tarafından gönderilen bir Türk memluk içeri girip benim anlamadığım bir dille kendisine bir şeyler söyledi. Bunun üzerine vezir bana dönüp "ne zaman geldin" dedi. Ben, "şimdi" deyince, "garip bir durum, şimdi geldim, diyorsun; ama Atabey geldiğinden haberdar. Kuşkusuz sen bana gelmeden önce o haberdar olmuş; zira bana adam gönderip senden Fenek kalesini, oradaki kuşatmayı, kaledeki askerlerin durumunu, onların aldıkları maaşları, silahlarını ve diğer bütün durumlarını sormamı, istiyor" dedi. Vezire kaledekilerin durumunun iyi olduğunu anlattım, gözleriyle görüyormuşçasına beni dikkatle dinledi. Sonra Zengi'nin yanına varıp döndü. Bana Zengi'nin kaledeki kuşatmacıların bir şeye ihtiyacı olup olmadığını sormamı, eğer öyle bir ihtiyaç olursa gerekenleri yapacağını bildirdi.²⁸²

Elinde çok mal toplandığı zaman, bir kısmını Sincar'da, bir kısmını Musul'da, diğerlerini ise Musul ve Halep gibi şehirlerde depolar ve şöyle derdi; "Bu şehirlerin herhangi birinde sakladığım malları almak için bir engel çıkarsa, diğer şehirdeki depolanmış malları alır, ihtiyacımızı gideririz".²⁸³

Batılı bir tarihçinin yazdığı gibi, onun çevresinde cariyeler ve dalkavuklar değil, kulak verip dinlemeyi bildiği tecrübeli siyasi danışmanlar vardı. Bağdad, İsfahan, Şam, Antakya ve Kudüs gibi önemli merkezlerde neler olup bittiğini anında bildiren bir casus teşkilatına sahipti.²⁸⁴ Casuslara hazineden maaş öderdi. Bunlardan başarısız olanı görevden alır ve cezalandırırdı.²⁸⁵

İmadeddin Zengi, önemli bir konuda karar vereceği ya da planlama yapacağı zaman, her ihtimali dikkate alırdı. Özellikle de en kötü ihtimali hesaba katardı. Harekete geçene kadar kolay kolay kimseye bir şey söylemezdi. Örneğin, Musul atabeyliğine tayin edildiğinde, Musul'un eski yöneticisi Çavlı'nın kendisine karşı koyacağını hesaba katıp ana yoldan değil, Tikrit yakınındaki Bevazic yolundan Musul'a doğru yola çıktı. Eğer Çavlı kendisini Musul'a sokmak istemezse sırtını

²⁸¹ Gürbüz. aynı makale.

²⁸² İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 78-79; Gürbüz, O. *XII yüzyıl İslam dünyasında örnek bir yönetici: İmadeddin Zengi*

²⁸³ Gürbüz. aynı makale.

²⁸⁴ Maalouf, A. *Arapların gözünden haçlı seferleri*, 113.

²⁸⁵ Sallabi, 55.

buraya dayayıp muhtemel bir yenilgiden kurtulmuş olacaktı.²⁸⁶ Yine aynı ihtiyatlı tutuma bir kez de Dımaşk'tan bir grubun kendisini şehre davet edip kapıları kendisine açmaya söz verdikleri zaman görüyoruz. Şehirde askerlerinin sağa sola dağılması, yol ve sokakların darlığı ve evlerin damlarından Dımaşklıların saldırı ihtimalini göz önüne alarak daveti ihtiyat ve tereddütle karşılamıştı.²⁸⁷

Zengi'nin en büyük özelliklerinden biri de başarılı elemanları seçip yanına almaktı.²⁸⁸ Bahaeddin Şehrezurî, Ziyaeddin Ebu Sa'îd, Nâsırüddin Çakar, Necmeddin Eyyub onun daima yanında bulundurduğu başarılı elemanlardır. İbnü'l-Esir, Zengi'ye bu konuda bazı eleştiriler yöneltildiğini anlattığı bir olayda şöyle diyor:

“Şehid Zengi'ye dendi ki: “Kemaleddin'e her yıl neden on binlerce dinar veriyorsunuz? Oysa aynı işi başkasına beş yüz dinara yaptırabilirsiniz“. İmâdeddin onlara şöyle cevap verdi: “Siz devlet işlerini bu kafayla mı yöneteceksiniz? Kemaleddin'e bu ücret az, başkasına ise beş yüz dinar çoktur. Kemaleddin'in yaptığı tek bir iş bile yüz bin dinardan daha değerlidir”.²⁸⁹

Üzerinde önemle durduğu şeylerden biri de birlikte çalıştığı insanların başka ülkelere gitmesine izin vermemesiydi. Bu konuda şöyle derdi: “Ülke etrafı çitle çevrilmiş bahçe gibidir; kim çitin dışına çıkarsa, çiti yıkmış olur, Bir kimse çitten dışarı çıkarsa düşmanın o ülkeyi ele geçirme arzusu artar, heybet ortadan kalkar, düşmanlar üşüşür. Bundan dolayı Bekçibaşılık yapmakta olan Emir Ebubekir, memleketini terk edip Mardin sahibi Timurtaş'ın yanına kaçınca, Zengi adam gönderip Ebubekir'in teslim edilmesini istedi; fakat teslim edilmedi. Bunun üzerine Zengi, ordusuyla Mardin'e gelerek şehri kuşattı. Timurtaş onunla başa çıkamayacağını anlayınca Ebubekir'i Sultan Mes'ûd'un sarayına gönderdi. Bunu haber alan Zengi, Sultan Mesud'a hediyeler göndererek görevlisinin kendisine teslim edilmesini sağladı ve onu hapsetti.²⁹⁰

²⁸⁶ Gürbüz, aynı makale.

²⁸⁷ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 73-74; Gürbüz, aynı makale.

²⁸⁸ *Sallabi*, 34.

²⁸⁹ İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 79; Gürbüz, aynı makale.

²⁹⁰ Gürbüz, *O. XII yüzyıl islam dünyasında örnek bir yönetici: İmadeddin Zengi*.

İmadeddin Zengi'nin başarılarında askeri dehası kadar, diplomatik zekâsının da payı büyüktü. Tarihçiler, onun bu özelliği hakkında birçok olay anlatmıştır. Örneğin, İbnü'l-Esir'e göre İmadeddin Zengi, İmparator ile Haçlıların arasını açmak, onları birbirine düşürmek için çeşitli taktiklere başvurmuştur. İmparatora, bulunduğu yerden ayrılması halinde Haçlıların kendisine ihanet edeceğini söylerken, aynı şekilde Haçlılara da imparatorun kendilerine hiçbir kaleyi ve yeri vermeyeceğini söylemekte ve böylece onlar arasında güven bunalımı yaratmaya çalışmaktaydı.²⁹¹ Zengi'nin diplomatik zekâsına bir başka örnek de blöf yaparak gücünü olduğundan fazla gösterip düşmanı korkutmaktı. Örneğin, Suriye'ye giren Rumlara haber göndererek şöyle bir teklifte bulunmuştu: "Niye bu surların ardında saklanıyorsunuz? Dışarı çıkın da çarpışalım". Bu meydan okumayı duyan Rumlar, Zengi'ye yeni kuvvetler geldiğini sanmış ve ona saldırmaktan çekinmişti. Oysa Zengi'ye herhangi bir kuvvet gelmemişti.²⁹²

İmadeddin Zengi'nin Urfa'yı Haçlılardan alışımda onun diplomatik zekâsının büyük yeri vardır. Urfa'yı ele geçirmek için sürekli uygun bir zaman kollayan Zengi, ilkönce bir şaşkırtma hareketi yaparak Diyarbekir'i kuşatmıştı. Bu hareketiyle Urfa Haçlı kontunun dikkatini başka tarafa çekmiş, kont, şehirde çok az bir askeri kuvvet burakarak Urfa'dan ayrılmıştı. Ajanları vasıtasıyla Urfa'daki durumu öğrenen Zengi, hemen oraya hareket ederek şehri zaptetmiş, Haçlı kontu, geri dönüp başkentini savunma imkânı bulamamıştı.

İmadeddin Zengi, bazı evliliklerini de diplomatik amaçlarla yapmıştı. Onun Dimaşk hâkiminin annesi Zümrüt Hatun ile evliliği bu türden bir evliliktir. Bu kadın Hıms kalesinin sahibiydi. Zengi bu kadınla evlenince Hıms'ı ele geçirdi. Zengi'nin asıl amacı Dimaşk'ı ele geçirmektir. Bunu gerçekleştirmek için ayrıca, kız kardeşini Dimaşk hâkimi Şihabeddin'e verdi, fakat bu amacına ulaşamadı. İbnü'l-Esir, Zengi'nin bu evliliğinin diplomatik amaçlı olduğunu gayet açık biçimde belirtmiştir: "Zengi'yi onunla evlenmeğe sevk eden sebep Dimaşk'taki tahakkümüydü. Zengi onunla evlenirse şehre hâkim olacağını zannediyordu. Fakat evlendiği zaman

²⁹¹ İbnü'l-Esir. *Tarih*, XI, 60.

²⁹² İbnü'l-Esir. *al-Bahir*, 55-56; Gürbüz, aynı makale.

umduğunu bulamadı. Hiçbir şey elde edemedi ve daha sonra Zümrüt Hatun'dan yüz çevirdi.”²⁹³

İmadeddin Zengi'nin evlendiği kadınlar şunlardı:

- 1- Musul valisi Çökermiş'in oğlu Nasr el-Guri'nin kızıyla
- 2- Haleb meliki Rıdvan b. Tutuş'un kızı olan Böri'nin dul karısı Zümrüt Hatun ile 522 yılında
- 3- Artuklu Sökmen'in kızı Sökmeniye Hatun ile 529 yılında
- 4- Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş'ın kızıyla
- 5- Cenahüddevle Hüseyin'in kızıyla, 531 yılında
- 6- Musul emiri Çavlı'nın kızıyla, 532 yılında²⁹⁴

İmadeddin Zengi'nin bu evliliklerinden olan çocukları ise şunlardır: Seyfeddin Gazi, Nureddin Mahmud, Kutbeddin Mevdud ve Nasreddin Emiran ve Dimaşk atabeyi Şihabeddinle evlenen kızı²⁹⁵

3.2. Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri

Hemen hemen bütün tarihçiler ve seyyahlar, İmadeddin Zengi ile başlayan Zengi devleti döneminde ülkenin ekonomik ve sosyal hayatı ile sosyal hizmetlerin²⁹⁶ canlandığını belirtmişlerdir. Bu dönemde Musul'da birçok medrese, han ve hamam yaptırılmıştır. Öteki ülkelerden Musul'a ilim tahsil etmek için öğrenci gelmeye başlamış ve atabeyler bunlara maddi destek sağlamıştır.²⁹⁷

²⁹³ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 58. İbnü'l-Adim'e 65 göre, Zengi'nin Zümrüt Hatun'dan ayrılma sebebi, babası Aksungur'un onun dedesi Tutuş tarafından öldürülmüş olmasıdır. Yazar, bu trajik olayı şöyle anlatıyor: “Haleb’de yaşamları sürüp giderken, bir gün atabek, şehir hazinesine girerek içindeki şeylere baktı; bu arada Tacüddevele Tutuş’un tutsak alıp huzurunda acımaksızın öldürdüğü sırada babası Ak-Sunkur’un üzerinde bulunan kanlı giysiyi gördü. Bu esnada ona “Bu giysi, öldürüldüğü sırada babanın üzerinde bulunan giysidir” denince, buna son derece üzüldü ve eline alıp Rıdvan’ın kızı olan karısına giderek kanlı giysiyi onun önüne atıp: “Bu, Tanrı’nın kendisine rahmet eylemeyeceği kimsenin –yani dedesi Tacüddevele Tutuş’un- yaptığı iş değil midir?” dedi. Daha sonra Zengi, o günden itibaren ondan ayrılıp ona yanaşmadı ve bu böylece sürüp gitti.”

²⁹⁴ Sallabi, 21; Gök, H. İ. *Musul atabegliği: zengiler (musul kolu: 1146-1233)*, 664; Çevik, A. *XI-XIII. yüzyıllarda diyar-ı bekr bölgesi tarihi*, 243.

²⁹⁵ Sallabi, 22; Gök, H. İ. *Musul atabegliği: zengiler (musul kolu: 1146-1233)*, 664.

²⁹⁶ Zengiler dönemindeki sağlık hizmetlerinin gelişimi için bkz. Eşref Buharalı, *Üç türk hükümdarının yaptırdığı üç sağlık kurumu: tolunoğulları, zengiler ve memlüklerde sağlık hizmetleri*, TAD, XXV(40), 30-38

²⁹⁷ Bilüfer Bayatlı, *XVI. yüzyılda musul eyaleti*, 9.

Bu dönemde tarım, hayvancılık, sanayi, madencilik ve ticarete önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Ülke toprakları verimli olduğu halde, Zengi'nin yönetime gelmesinden önceki dönemdeki siyasi istikrarsızlık, başta tarım olmak üzere ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilemişti. Zengi, bu olumsuzluğu gidermek amacıyla çiftçinin ve köylünün haklarını korumak için tedbirler aldı.²⁹⁸

İbnü'l-Esir, Zengi'den önce Musul'un meyvesi en az olan bir şehir olduğunu belirtmiş, onun yönetime gelmesiyle Musul'un öteki şehirlerin önüne geçtiğini kaydetmiştir. Zengi devrinde nar ve armut dört mevsimde bulunur hale gelmişti. Zengi'den önce üzüm o kadar azdı ki, kundağı makasla parçalara ayrılarak satılırken onun devrinde üzüm üretimi çok artmış ve senenin tamamına yakınında bulunan bir meyve olmuştu. Elma ise en çok üretilen meyveydi.²⁹⁹

Ülkenin arazileri, El-Cezire bölgesinin bütün toprakları gibi verimliydi. Dağlık ve kayalık alanlar bile tarıma ve meyveciliğe uygundu. Ayrıca, bu arazileri sulayabilecek akarsular vardı. İklim de her türlü sebze meyve ve tahılın üretilmesine elverişliydi. Zengi'den önce tarımsal üretim yağışlara bağlıydı. Bu durum tarımsal üretimi olumsuz etkliyordu. Zengiler döneminde başta Dicle nehrinden olmak üzere sulama kanalları açıldı. Bunun sonucu, sulu alanlar çoğaldı ve üretim arttı. Zengilerle birlikte adaletin yaygınlaşması ve ülkede emniyetin sağlanması Musul ve Erbil³⁰⁰ gibi şehirleri birer cazibe merkezi haline getirdi. Bu şehirlerin ve çevresindeki köylerin nüfusu arttı. Zengiler döneminde Musul'un köy sayısı 6.000'e ulaştı. Bunlardan 3.700'ü Musul'un batısında, 2.300'ü ise Musul'un doğusundaydı. El-Cezire bölgesinin en verimli yerlerinden biri olan el-Hıyal vadisinde ve Sincar'da zeytin, üzüm, incir, badem, şeker kamışı, sumak, ceviz, susam, limon, turunç hurma ve nar bol miktarda yetişirdi. Nar hem taze hem kurutulmuş olarak tüketim merkezlerine gönderilirdi. Ceviz ve badem ise el sahanında kırılarak gönderilirdi. Cizre ve çevresinde ise başta buğday ve arpa olmak üzere pamuk, badem, baklagiller, ceviz, fındık, kestane, üzüm, kenevir üretimi yaygındı.³⁰¹

²⁹⁸ Yürekli, T. Musul atabegliği'nde ekonomik hayat, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 1-6.

²⁹⁹ İbnü'l-Esir, *Tarih*, cilt: XI, s.105; aynı yazar, *al-Bahir*, 77.

³⁰⁰ Erbil'in tarihi ve XVI. yüzyıldaki nüfus yapısı için bkz. İlhan, M. M. *Erbil vilayeti mufassal ve mücmel tahrir defteri (H. 949/M. 1542)*, Belgeler, (20), 1-151.

³⁰¹ Yürekli. aynı makale

El-Cezire coğrafyası, hayvancılık için de uygun şartları taşıyordu. Zengiler döneminde göçebe Araplar ve Türkmenler hayvancılıkla uğraşıyordu. Özellikle küçükbaş hayvancılık çok gelişmişti. Yoğurt, peynir, yağ gibi süt ürünleri Bağdad'a ve bazı başka yerlere ihraç ediliyordu.

Zengiler döneminde madencilik de önemli bir yere sahipti. Özellikle Hemrin dağlarından ve Dakuk'tan çıkarılan petrol ziftle birlikte ihraç edilirdi. Petrol aynı zamanda en değerli savaş malzemelerinden biriydi. Kükürt, demir, su mumu ve kömür de önemli madenler arasındaydı.³⁰²

1184 yılının Haziran ayında Tikrit'ten Musul'a giden Endülüslü gezgin İbni Cübeyr, Musul yakınlarında rastladığı petrol gözelerini şöyle anlatıyor:

22 Safer/4 Haziran Pazartesi günü kuşluk vakti Dicle kenarında Kayyara denen yerden geçtik. Buranın doğusunda, Musul'a giderken sağda, bulut gibi koyu renkli çukur bir arazi vardı. Allah burada katran kaynayan büyüklü küçüklü gözeler yaratmıştı. Bazıları kaynıyormuş gibi kabarcıklar çıkıyordu. Katranı toplamak için havuzlar yapılmakta ve orada birikmekte ve siyah düz bir yüzey şeklinde bataklık gibi durmaktadır. Nemli ve parlak olup kokulu ve çok yapışkandır; dokunur dokunmaz insanın parmaklarına yapışır. Bu gözelerin etrafında siyah renkli büyük bir su birikintisi vardı. Yüzeyini siyah, ince yosun gibi bir madde kaplamıştı. Bu madde kenarlarda birikip katran haline geliyordu. Daha önce duyup garipsediğimiz bu ilginç maddeyi görmüş olduk.

Gözelerin yakınında, Dicle kenarında yine büyük bir katran kaynağı daha vardır. Uzaktan dumanını gördük. Anlatılanlara bakılırsa, katranın taşınması gerektiğinde üzerinde ateş yakarlarmış, böylece üzerindeki su kurur, katran katılaşıyor ve parça parça keser ve taşılırmış. Buradan Şam'a, oradan Akka'ya kadar tüm deniz kenarındaki beldelerde bu katrandan bulunmaktadır.³⁰³

İmadeddin Zengi, Musul'u imar etmek için çok çaba harcadı. Şehirde binlerce askeri ve bunların savaş malzemesini barındıracak muazzam bir kale yaptırdı.³⁰⁴

İbnü'l-Esir, Musul'un imarı için Zengi'nin yaptıklarını şöyle anlatıyor:

³⁰² Yürekli, aynı makale; İbni Cübeyr, *Endülüs'ten kutsal topraklara*, 171.

³⁰³ Cübeyr, İ. *Endülüs'ten kutsal topraklara*, 170-171.

³⁰⁴ Bakır, A. *Türkmen şehri Musul'un geç ortaçağdaki fiziki yapısı üzerine bir değerlendirme*, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, I, 55-76. El-Cezire'deki petrol kullanımına XVI. yüzyılda tutulan Osmanlı tahrir defterlerinde de rastlanmaktadır. Kerkük livasında yaşayan Lek aşireti neft (petrol) çıkarma işiyle yükümlüdür. (*111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Defteri*, 100).

Onun yönetime gelmesinden önce bu memleketin halini bilen, burasını ne ölçüde imar ettiğini bilir. Şehirlerin anası olarak bilinen Musul, Zengi'nin ilk zamanlarında büyük bölümüyle haraplı. Harap alan, Davulcular mıntikasından başlayıp kaleye, oradan hükümet sarayına kadar devam ediyordu. Türkmen Camisi'nin yanında bulunan arsa Davulculara ulaşıyordu, Eski Cami bile harabeye dönmüştü. Sura yakın bütün yerlerde imardan eser yoktu. Sura en yakın meskûn mekân bir taş atımı mesafedeydi. Oturdıkları yerlere uzak olması dolayısıyla insanlar Cuma dışında, namaz kılmak için camiye gidemiyorlardı. Hükümet sarayının yakınında ilk binayı yapan Emir Nasırüddin Kuri b. Çökürmüş idi. O, Şehid Zengi'den hizmet etmek için yakınlarda bir bina izni istedi ve aldı. Yapacağı bina, kaleye bir mancınık taşı atımı uzaklıkta olması gerekiyordu. Böylece ilk evi yapmış oldu. Bugün söz konusu ev, Melik Salih'in annesinin vakfettiği medrese olarak hizmet görmektedir. Daha sonra hükümet sarayına daha yakın evler yapılmaya başlandı. Bunlardan başka şehrin surlarını yükseltti, hendeğini derinleştirdi ve kendi adıyla bilinen İmadeddin kapısını açtı. Ülkenin Zengi'den önceki perişan halini anlatmak sözü uzatır.

Zengi'nin yönetimi uzayıp, şer odaklarına karşı gerekli önlemler alınıp zorbalıklar ortadan kaldırılınca, ülke istikrar ve huzura kavuştu. Bunun üzerine insanlar Musul'a gelip yerleşmeye başladılar. Musul ve çevresinde yapılaşma hala devam etmektedir; o kadar ki mezarlıklar yıkılıp yerlerine evler yapılmaktadır.³⁰⁵

İbnü'l-Esir, Zengi'nin zamanında Musul'un büyüyüp genişlediğini de kaydetmiştir:

Babam bana şunları anlatmıştı: Musul'un büyük bir kısmının harap olduğunu gördüm; öyle ki, et-Talibin mahallesinde duran bir şahıs Eski Cami'yi (el-Camiü'l-Atik) boş bir arsayı ve Sultan'ın sarayını görebilirdi. Bu arada hiçbir bina yoktu. İnsan el-Camiü'l-Atik'e yanında muhafızı olmadan gidemezdi; çünkü yol boyunca hiçbir bina yoktu, tamamen ıssız bir alandı. Halbuki o, şimdi tamamen boş bir ıssız olan, binaların ve evlerin ortasında bulunuyor.³⁰⁶

3.3. İmadeddin Zengi Devri Devlet Teşkilatı

İmadeddin Zengi'nin kurduğu atabeyliğin kurumları, Selçuklu imparatorluğunu örnek almıştı. Devlet, atabeylik, hükümet, saray, ordu, valilik ve adliye kurumlardan oluşuyordu. Bu kurumlarda görev alanlar her zaman askeri hizmetlerde de bulunabilecek kabiliyette idi.

³⁰⁵ Gürbüz. aynı makale; İbnü'l-Esir, *al-Bahir*, 77-78.

³⁰⁶ İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 104.

3.3.1. Atabeylik kurumu

Zengi devletinde hükümdar konumundaki kişi atabey idi. Ata ve bey kelimelerinden oluşan bir unvan olan atabey, daha önce de belirttiğimiz gibi ilk defa Selçuklularda kullanılmıştır. Atabeyler, Selçuklu sultanları tarafından tayin edilirdi. Atabeyler çoğunlukla Oğuz beyleri ya da kabiliyetli ve sadakatli köleler arasından seçilirdi.

Selçuklular, devletin toprakları sultan ailesinin fertlerine dağıtan bir sistem tatbik ediyordu. Yaşı küçük olan şehzadelerin bakım ve eğitimi atabeylere bırakılıyordu. Bu şehzadeler, atabeyin yanına gönderiliyor ve sürekli onun yanında kalıyordu. Atabeyler, sultan öldüğünde, bakımını ve eğitimi üstlendiği şehzadenin annesiyle evleniyordu.³⁰⁷ Atabey aynı zamanda tayin edildiği vilayetin baş sorumlusu ve idarecisi idi. Bu sistem, sadece Büyük Selçuklularda değil, onun kolları olan Kirman ve Anadolu Selçuklularında da kullanılıyordu.

Atabeylerin sorumlu olduğu bölgede hâkimiyet, aslında şehzadeye aitti. Ancak, Selçuklu sultanlığında otorite boşluğu olduğu dönemlerde atabeyler, hâkimiyetin kendilerine ait olduğunu iddia etmeye başlıyordu. Böylece, merkezi otoriteden kısmen bağımsız atabeylikler ortaya çıkıyor, daha sonra bunlar adeta bağımsız bir devlet gibi hareket edebiliyordu. Musul'daki Zengiler, Dımaşk'taki Tog-Teginliler (1104-1154), Azerbaycan'daki İldenizliler (1146-1225), Farsistan'daki Salgurlar (1194-1286) yarı bağımsız hatta zaman zaman bağımsız devlet gibi hareket ediyordu.³⁰⁸ Buralarda atabeylik, genel olarak babadan oğla geçiyordu. Musul atabeyliğinde de durum aynıydı. İmadeddin Zengi, kendisinden önceki atabeyin oğullarının küçük yaşta olmasının getirdiği boşluktan yararlanarak atabey olmuştu. Bunda Zengi'nin üstün kişiliğinin de büyük rolü vardı.

İmadeddin Zengi, Irak Selçuklu sultanı Mahmud'un oğulları Alp Arslan ile Ferruḫşah'ın bakım ve eğitimi üstlenmişti. Zengi'den sonra atabey olan oğulları ise atabey unvanıyla anılmakla birlikte gerçekte atabey değillerdi. Çünkü Ferruḫşah, Zengi'nin Musul'da bulunmadığı bir sırada ayaklanmış ve daha sonra

³⁰⁷ Gök, H. İ. *Musul atabeyliği zengiler*, 429-430.

³⁰⁸ Gök. aynı eser, 431.

öldürülmüştü.³⁰⁹ Ap Arslan ise Zengi'nin ölümünden kısa bir süre sonra oğlu Seyfeddin Gazi tarafından 1146 yılında ortadan kaldırılmıştı.

Atabeyin hâkimiyetini sembolize eden törenler ve para gibi alametler vardı. Atabey, tahta geçtiğinde 'cülus'denen bir tören düzenlenirdi. Bu törende atabeyliğin hâkimiyet alanındaki bütün yöneticiler ve eşraf, yemin ederek atabeye biat ederdi. Zengi zamanında Cuma hutbelerinde Abbasi halifesi, Büyük Selçuklu sultanı, Irak Selçuklu sultanı ve şehzade Alp Arslan'dan sonra Zengi'nin adı okunurdu. Musul atabeyliğinin bir başka hâkimiyet alameti bastırıldığı paralardı. Ancak, İmadeddin zamanında para basılıp basılmadığı bilinmemektedir.³¹⁰ Paraların üzerinde halifenin bağlı olunan hükümdarın ve atabeyin adı ve unvanları yazılı olurdu. Ayrıca, insan figürleri de vardı ki, bunlar Roma ve Bizans imparatorlularının paralar taklit edilerek konmuştu.

Hükümdarların hâkimiyetini sembolize eden bir başka alamet sancaktı. Sefer sırasında sancak, hükümdarın başı üzerinde tutulurdu.³¹¹

3.3.2. Saray teşkilatı

Devlet teşkilatı gibi, Musul atabeyliğinde saray teşkilatı da Selçuklu sultanlığının bir örneği idi. Atabeyin kaldığı saraya daru'l-emare (emirlik kapısı) ya da daru'l-memleke (memleket kapısı) denirdi. Atabey burada hem devlet işlerine bakar hem de özel hayatını sürdürürdü. Saray, Musul kalesindeydi. Sarayda birçok görevli vardı.

Emir-i hacib, sarayda atabeyden sonra en yetkili kişiydi. Sarayın bütün işlerinden sorumluydu. İmadeddin Zengi'nin hacibi Salahaddin Muhammed el-Yağısıyani idi.³¹² Üstadüddar, hazineden saray masrafları için ayrılan paraya nezaret ederdi. Sipehsalar, başkent dışındaki önemli yerlerde bulunan orduya komutanlık yapan görevlilerin unvanıydı. Zengi döneminde en ünlü sipehsalar Haleb civarını kontrol

³⁰⁹ Ayaklanan şehzadenin Alp Arslan olduğuna dair bilgiler de vardır. Bu konuda bkz. dipnot 139.

³¹⁰ Zengiler dönemindeki sikkeleri kapsayan bir katalog düzenlenmişse de bu katalogda İmadeddin Zengi'ye ait bir sikke yoktur. (Gök, H. İ. *Musul atabeyliği zengiler*, 435).

³¹¹ Gök. aynı eser, 437.

³¹² İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 104; Gök. aynı eser, 438; Aydın Taneri, *Hacib*, DİA, 508-511.

eden Seyfeddin Savar idi.³¹³ Sarayı kormakla görevli kişiye 'emir-i candar' denirdi. Bu görevli aynı zamanda atabeyin can güvenliğinden sorumluydu. Camedar, atabeyin giyim kuşamından sorumluydu. Saray hizmetçilerine hadim denirdi. Hadimlerin önemli yetkileri vardı. Cariye ve gulamlar ise sarayın günlük işlerine bakardı. Gulamlardan önemli görevlere gelenlere de rastlanırdı.³¹⁴

3.3.3. Hükümet teşkilatı

Hükümetin en önemli organı Musul'daki Divan'dı. Divanda atabeyliğin mali, idari, askeri ve siyasi konuları görüşülür ve karara bağlanırdı. Divanın başkanlığını vezir ya da naib yürütürdü. Bu divanın özel bir görevi de, Musul şehrinin ve kırsal kesiminin her türlü işine bakmasıydı. Musul'daki bu baş divandan başka atabeyliğin sınırları içindeki önemli vilayetlerin merkezinde divanlar vardı. Bunlar kendi şehirleri ile kırsal kesimlerdeki her türlü meseleyi görüşürdü. Şehir divanında vezir, şahne, kale valisi, naib, kadı, hatip, reis, muhtesip, hazinerdar unvanlı görevliler vardı.³¹⁵

Atabeyliğin başkenti olan Musul'daki divanın en önemli üyesi vezir idi. Vezir atabeyden sonra en yetkili kişiydi. Devletin bütün kurumlarından ve işlerinden sorumlu olarak divana başkanlık ederdi. Zengi dönemindeki vezirler şunlardı: Ziyaeddin Ebu Said Behram b. El-Hızır el-Kefertusi, Ebu'r-Rıza b. Sadaka, Cemaleddin Muhammed el-Isfahani. Vezirler için bazen naib unvanı da kullanılmıştır. Örneğin, aynı zamanda ordu komutanı olan Zeyneddin Ali Küçük, naib unvanıyla da anılmaktadır.³¹⁶

Şehir divanı üyelerinden şahnenin de önemli görevleri vardı. Zaten İmadeddin Zengi, şahne olmasından dolayı atabeyliğe kadar yükselmişti. Şahne, şehrin ve kırsal kesiminin askeri ve idari güvenliğinden sorumluydu. Dizdar unvanını taşıyan görevli ise kaleden sorumluydu. Muhtesip ise şehrin ve kırsal kesiminin ekonomik hayatından, özellikle ticaret kurallarından sorumluydu.³¹⁷

³¹³ Seyfeddin Savar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz, Demirkent, I. haçlılara karşı mücadelede başarılı bir Türk kumandanı: Savar, *Belleten*, 191-192, 453-481.

³¹⁴ Gök. aynı eser, 439-440.

³¹⁵ Gök. aynı eser, 441.

³¹⁶ Gök. aynı eser, 443-444.

³¹⁷ Gök, aynı eser, 445-447.

3.3.4. Askeri teşkilat

İdari teşkilatı gibi, Zengi devletinin askeri teşkilatı da Büyük Selçuklu devletinin bir örneğiydi. Bu teşkilat, geleneksel Türk savaş unsurlarını kapsıyordu. Zengi, askeri dehasının bir gereği olarak çok düzenli ve disiplinli bir ordu kurmuş, bu ordu sayesinde komşu devletlere ve beyliklere üstünlük sağlamıştı. Her an savaşa hazır bir ordu bulunduran Zengi, Haçlılarla mücadele için orduda önemli yenilikler de yaptı ve çok hareketli askeri birlikler kurdu.

Ordu, hassa birlikleri ile yardımcı birliklerden oluşuyordu. Tamamen atlı olan hassa askeri, devamlı atabeyin yanında bulunurdu. Yardımcı birlikler, Musul dışındaki önemli yerleşimlerin askerlerinden oluşuyordu. Sefere çıktığında yardımcı birlikler en kısa sürede atabeyin yanına ulaşmaya çalışırdı. Zengi devletinde ordu komutanına 'mukaddimü'l-cüyuş' deniyordu. Zengi'nin ilk ve en önemli ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük idi.³¹⁸ Ordu sefere çıktığında şehrin asayişini sağlayan 'ahdas' adında birlikler vardı ki, bunlar gönüllülerden oluşuyordu. Savaşta ordunun geri hizmetlerinde, nef denen petrolü yakmakla görevli 'neftatunlar', köprü, kale ve yollardaki problemleri çözümünde görev alan mühendisler vardı.³¹⁹

3.3.5. Adliye teşkilatı

Zengi zamanında adalet işlerine de büyük önem verildi. Zengi bizzat adalet işleriyle yakından ilgilenen birisiydi. Atabeylik sınırları içindeki her kazada bir kadı bulunurdu. Kadılar, Zengi tarafından tayin edilirdi. Onun Haleb'e kadı tayin ederken söylediği sözler bu görevi ne kadar önemseydiğini göstermektedir:

Babam Ebu'l-Fazl, bana şunları söyledi:

Babam kadı Ebu Ganim öldüğü zaman atabek Zengi, beni onun yerine Haleb ve ona bağlı yerlere kadı olarak atayıp meclisine çağırttı ve bana: "Ey kadı, seni görevlendirdiğim bu işi, benim üzerimden aldın; bak, nasıl olacaksın: Tanrı'nın gazabından korkup çekindiğin gibi, bizimle iki hasım arasındaki durumdan da öyle korkmalısın! Tanrı'nın iradesi (şariat hükümleri) ile, onların isteklerinin

³¹⁸ Gök, aynı eser, 449-451.

³¹⁹ Gök, aynı eser, 453-454.

ortasını bul ve birleştir, iki hasımdan birisine eğilim gösterme ve hiç kimseden korkma! Kim sana karşı çıkarsa işte ben senin arkadayım.

dedi.³²⁰

Kadınların başında 'kadı el-kudat' denen bir görevli vardı ve daha çok büyük şehirlerde bulunurdu. Kadınlar ayrıca, vakıf işlerinden sorumluydular. Elçiler de genellikle kadınlardan seçilirdi. Musul, ilim ve irfan yuvası olması sebebiyle kadı yetiştiren bir merkezdi. Musul'da yetişen kadınlar, Ortadoğu'daki birçok şehirde görev alıyordu.

İmadeddin Zengi'nin tayin ettiği ilk kadı, Şehrizorlu Bahaeddin idi. 1127 yılında tayin edilen bu vali, Ortadoğu'da şöhretli bir ailenin ferdiydi. Bahaeddin'den sonra oğlu Kemaleddin kadı tayin edildi ve Zengi devletinde uzun süre görev yaptı.³²¹

3.3.6. Posta ve istihbarat teşkilatı

Zengi devletinde posta ve istihbarat teşkilatına özel bir önem verilmiştir. İmadeddin Zengi, bu teşkilat sayesinde birçok başarı elde etmiştir. İlgili bölümde de anlatıldığı gibi Urfa'nın fethinde bu teşkilatın topladığı istihbarat sayesinde şehrin boşaltıldığı ve fetih için en uygun ortamın bulunduğu haber alınmıştı.

Haberleşme, at ve deve kullanan berid unvanlı haberciler ile posta güvercinleriyle sağlanıyordu.³²² Berid teşkilatının başındaki kişiye 'sahibu'l-berid' deniyordu. Nureddin Mahmud zamanında güvercinle haberleşme için yeni bir teşkilat kuruldu. İletilecek mesaj, güvercinin terekesinin altına konuyor ve ilgili yere gönderiliyordu. Uzun mesafeler için güvercinlerin dinleneceği yerler yapılmıştı.³²³

³²⁰ Sevim, A. *Biyografilerle selçuklular tarihi*, 165-166.

³²¹ Gök, H. İ. aynı eser, 457-458; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 353.

³²² Gök, aynı eser, 455-456; Yılmaz, O., Ertuğrul, M. Tarihte güvercin yetiştiriciliğinin önemi, *Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 16 (2)

³²³ Gök, aynı eser, 456; İbnü'l-Esir, *Tarih*, XI, 301-302

SONUÇ

1087-1088 yılında Haleb'de doğan İmadeddin Zengi, Büyük Selçuklu imparatorluğunun Haleb valisi olan Aksungur'un oğludur. Zengi, Oğuzların Avşar boyuna bağlı Sabyu topluluğundandır. Babasının Suriye Selçuklu sultanı Tutuş tarafından öldürülmesinden sonra Büyük Selçuklu imparatoru Berkyaruk'un emri üzerine Haleb yöneticileri tarafından korumaya alınan ve eğitilen Zengi, yine babasının arkadaşı olan Musul emiri Kürboğa tarafından Musul'a götürülmüş ve eğitimine burada devam edilmiştir. Kürboğa'dan sonraki Musul emirleri olan Musa el-Türkmani, Çökermiş, Çavlı, Mevdud ve Aksungur el-Porsuki'nin gözetiminde büyüyen Zengi, bu emirlerle birlikte bazı savaşlara katılarak tecrübe kazanmıştır.

Zengi'nin ilk yöneticiliği Vasıt'tadır. Abbasi halifesi ile Arap emiri Dübeys arasındaki savaşa katılan Musul emiri Aksungur el-Porsuki, Zengi'yi Vasıt'a göndererek orada Selçuklu hâkimiyetini tesis etmesini istedi. Zengi bu görevi başarıyla yerine getirilince Vasıt ona ikta olarak verildi. Irak Selçuklu sultanı Mahmud, Vasıt'tan sonra 1125 yılında ona Basra'yı ikta etti. Halife ile Sultan Mahmud arasında 1126 yılında cereyan eden savaşta gösterdiği üstün başarıdan dolayı sultan tarafından Bağdad şahneliğine tayin edildi. Musul valisi Aksungur el-Porsuki'nin Bâtıniler tarafından öldürülmesinden (1126) sonra yerine geçen oğlu İzzeddin Mesud da kısa bir süre sonra öldü ve Musul valiliği, çok küçük yaştaki kardeşine kaldı. Musul yöneticiliği fiilen Porsuki'nin memluklerinden olan Çavlı'ya kaldı. İmadeddin Zengi, bu fırsatı değerlendirerek Irak Selçuklu sultanı ile temasa geçti ve 1127 yılında, Musul valiliği ile sultanın iki oğlunu yetiştirmek üzere Musul atabeyliğine tayin edildi.

Musul valiliği, Haçlılarla mücadelenin planlandığı ve yürütüldüğü merkez olduğundan İmadeddin Zengi'ye 'Mezopotamya ve Suriye genel valiliği' gibi geniş yetkiler tanındı. Asıl amacı Haçlıları Ortadoğu'dan temizlemek olan Zengi, ilkönce bu coğrafyada İslam birliğini sağlamaya yöneldi. Haleb'deki yönetimi devraldı ve Mardin çevresine hâkim olan Türkmen devleti Artukluları itaat altına almak için mücadeleye başladı ve büyük oranda başarılı oldu. Daha sonra Suriye'deki olan Dımaşk atabeyliğini itaat altına almak için mücadeleye başladı. Ne var ki, iktidarda

kalabilmek için, Irak Selçuklu sultanlığı, Abbasi halifeliği ve Büyük Selçuklu imparatorluğu arasındaki çekişmelere ve savaflara da katılmak zorunda kalan Zengi, bu nedenle Suriye'nin birçok yerini ele geçirmesine rağmen Dımaşk'ı bir türlü alamadı.

On dokuz yıllık mücadelesinin büyük bölümünü Haçlılarla mücadeleyle geçiren İmadeddin Zengi, bu alanda büyük başarılar kazandı ve Türk-İslam tarihinin en büyük şahsiyetlerinden biri haline geldi. 1137 ve 1138 yıllarında Suriye'ye sefer düzenleyen Bizans imparatorunu yıpratma taktikleri uyguladı ve imparatoru başarısız kılmada etkili oldu. Kudüs, Trablus, Antakya ve Urfa'da kurulan Haçlı devletleriyle savaştı ve bu savaşların hemen hemen tamamını kazandı. Uyguladığı taktiklerle bu Haçlı devletlerinin birbirine olan güvenini zayıflattı.

İmadeddin Zengi'yi dünya tarihinde bir şahsiyet olarak zirveye çıkaran başarısı, 24 Aralık 1144 tarihinde Urfa'yı Haçlılardan alıp onlara büyük bir darbe vurması ve İslam dünyasının maneviyatını yükselterek Haçlılarla mücadelede bir dönüm noktası sağlamasıdır. Zengi'nin bu başarısı Avrupa'dan Ortadoğu'ya yeni bir Haçlı seferinin düzenlenmesine yol açacak kadar büyüktür.

Adaleti, diplomatik zekâsı gibi şahsi özellikleri de övgüye değer olan Zengi, Urfa'yı Haçlılardan aldıktan sonra da onlarla mücadeleye devam etti. Fakat Caber kalesini kuşattığı sırada, 14 Eylül 1146 günü köleleri tarafından bir suikastle öldürülmesi Türk-İslam dünyası açısından büyük bir kayıp oldu. Kurduğu devlet, Haleb ve Musul merkez olmak üzere, Nureddin Mahmud ve Seyfeddin Gazi adlı iki oğlu arasında paylaşıldı.

KAYNAKLAR

- 111 numaralı kerkük livası mufassal tahrir defteri. (2006). Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Al-Bondari. (1999). *Zubdat al-Nusra ve Nuhat al 'Usra, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, imad ad-din al-katib al-ısfahani'nin al-bondari tarafından ihtisar edilen zubdat al-nusra ve nuhat al 'usra adlı kitabının tercümesi)*, Çeviren: Kıvameddin Burslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Alptekin, C. (1978), *The reign of zangi*. Erzurum: Atatürk University Pres.
- Alptekin, C. *Artuklular*. DİA, 3.
- Alptekin, C. *Atabeg*. DİA, IV.
- Alptekin, C. *Zengi*. İslam Ansiklopedisi, 13.
- Alptekin, C. (1985). *Dimaşk atabegliği (toğ-teginliler)*. İstanbul Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Anna, K. (1996). *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*. Çeviren: Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Bakır, A. Türkmen ş,Şehri Musul'un Geç Ortaçağdaki Fiziki Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme. *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, (1).
- Bayatlı, N. (1999). *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Buharalı, E. *Üç Türk Hükümdarının y,Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlüklerde Sağlık Hizmetleri*, TAD, XXV(40).
- Cöhce, S. (2004). Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri, *I. Uluslararası Oğuzlardan Oamanlıya Diyarbakır Sempozyumu-Bildiriler*, Diyarbakır.
- Çevik, A. (2002). *XI-XIII. Yüzyıllarda Dıyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi.
- Daftary, F. (2008). *Alamut Efsaneleri*. Çeviren: Özgür Çelebi, Ankara: Yurt Kitap-Yayın,
- Daftary, F. (2010). *İsmaililer*. Çeviren: Erdal Toprak, Ankara: Doruk Yayınları.
- Demirkent, I. (1994). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, II.
- Demirkent, I. *Haçlılar*. DİA,14.

Demirkent, I. Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı: Savar, *Bellekten*, (191-192).

Demirkent, I. *Mevdud b. Altuntegin*. DİA, 29.

Ebu Bekr el-Herevi, *el-Ziyara*. XII. Yüzyılda Anadolu'da Ziyaret Yerleri adıyla bir bölümünü. Çeviren: İsmet Kayaoğlu, XI. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II.

El-Azimi. (2006). *Azimi tarihi Selçuklularla ilgili bölümler*. Çeviren: Ali Sevim, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Es-Sallabi, A. (2007), *Es-Sultan eş-Şehid İmadeddin Zengi Şahsiyetihü ve Asrihi*, Kahire: Muasselet Ikra neşriyatı.

Eymen, F. es-Seyyid, *Fatımiler*. DİA, 12.

Gök, H. (2001). *Musul Atabegliği: Zengiler (Musul kolu: 1146-1233)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gök, H. (2013). *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul kolu 1146-1233)*. Ankara: TTK Yayınları.

Graefe, E. *Fatımiler*. İslam Ansiklopedisi, 4.

Gündüz, A. (2003). *Osmanlı İdaresinde Musul*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları.

Gündüz, A. *Şehrizor*. DİA.

Gürbüz, O. (2012). XII. Yüzyıl İslam Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmadeddin Zengi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum. (38), 51-66.

Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Çeviren: Fikret Işıltan, İstanbul.

İbn Bibi. (1996). *El Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Alaiye (Selçuk-name)*. Çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, I-II.

İbni Cübeyr. (2003). *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*. Çeviren: İsmail Güler, İstanbul: Selenge Yayınları.

İbnü'l-Adim. (1989). *Buğyetu't-Taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*. Biyografilerle Selçuklular Tarihi adıyla Türkçe'ye Çeviren: Ali Sevim, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İbnü'l-Esir. (1967). *et-Tarihu'l-Bahir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl*. Neşreden: A. A. Tuleymat, Kahire.

İbnü'l-Esir. (1987). *El-Kâmil fi't-Tarih*. Çevirenler: Abdülkerim Özaydın- Ahmet Ağı- Abdullah Köşe, İstanbul: Bahar Yayınları.

- İlhan, M. Mehdi. (H. 949 /M.1542). *Erbil Vilayeti Mufassal ve Mücmel Tahrir Defteri Belgeler*. (20).
- Kaşgarlı, M. (1991). *Divanü Lügat-it-Türk*. Çeviren: Besim Atalay, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, I-IV.
- Kaya, S. (2008). Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat. Akademik Bakış, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Celalabad-Kırgızistan, (15).
- Köprülü, F. *Artuklular*. İslam Ansiklopedisi, 1.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, II.
- Maalouf, A. (2013). *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*. Çev: Ali Berktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Merçil, E. *Şahne*. DİA, 38.
- Oğuzoğlu, Y. *Hasankeyf*. DİA.
- Ostrogorsk, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. Çeviren: Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özdemir, M. N. Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 315-367.
- Öztuna, Y. (1983). *Büyük Türkiye Tarihi*. İstanbul, II.
- Polat, İ. E. *Arap Şiirinde Türk İmaji*, Gefad.Gazi.edu.tr/window/dosya pdf/ 2009/4/38pdf, 641-656.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, cilt: I-II, çeviren: Fikret Işıltan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008
- Sadrudin Ebu'l-Hasan 'Ali ibn Naşır ibn 'Ali el-Hüseyni. (1999). *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*. Çeviren: Necati Lugal, Ankara: TTK Yayınları.
- Sevim, A. (2000). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sevim, A. *Halep Selçuklu Melikliği Alp-arslan ve Sultan-şah Devirleri ı. Alp-arslan devri ı. Halep meliki oluşu ve ilk icraatı*, TAD, XIV (25), 123-139.
- Sevim, A. (2005). İlginç Yönleriyle Besasiri İsyanı, XIV. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, I, 285-297.

- Sevim, A. (2000). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Sıbt ibnu'l-Cevzi. (2011). *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, (*Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Şeref Han. (2006). *Şerefname*, Çev: M. Emin Bozarıslan, İstanbul: Deng Yayınları.
- Şeşen, R. (1993). *Harran Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tufantoz, A. (2004). Bir Yaz Yağmuru: Arslan Yabgu Oğuzları'nın Diyarbakır'ı İstilası (432-435/ 1040-1044), *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu-Bildiriler*, Diyarbakır, 153-161
- Turan, O. (2001). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turan, O. (1996). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), (2013). İstanbul.
- Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (2000). Çeviren: Hrant D. Andreasyan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Usta, A. (2007). İmadeddin Zengi ve Artuklular. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, 9, (2), 120-137.
- Yazıcı, T. *Hemedan*. DİA, 183-185.
- Yılmaz, O., Ertuğrul, M. (2012). Tarihte Güvercin Yetiştiriciliğinin Önemi, *Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 16 (2).
- Yücel, Y., Sevim, A. (Tarihsiz). *Türkiye Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, I-II.
- Yürekli, T. (2009). *Musul Atabegliği'nde Ekonomik Hayat, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Eylül, 6(3), 1-6.
- Zettersten, K. V. *Abbasi*. İslam Ansiklopedisi, 1.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı Adı : RIDHA Marwah
Uyruğu : Irak Türkmeni
Doğum Tarihi ve Yeri : 29.08.1986 Tuzhurmatu
Medeni Hali : Bekâr
Telefon : 0 539 836 79 41
E-mail : irua_86@yahoo.com

Eğitim

Derecesi	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	Gazi Üniversitesi/Ortaçağ Tarihi	Devam Ediyor
Lisans	Tikrit Üniversitesi/Tarih Bölümü	2010
Lise	Endelus Okulu- Irak	2005

Yabancı Dil

Arabca

Yayınlar

-

Hobiler

GAZİ GELECEKTİR..